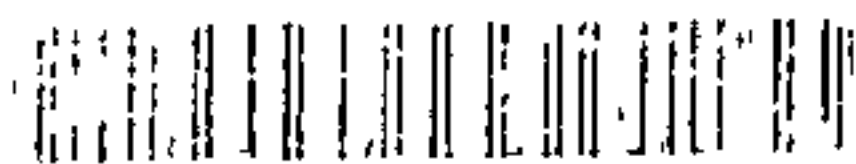
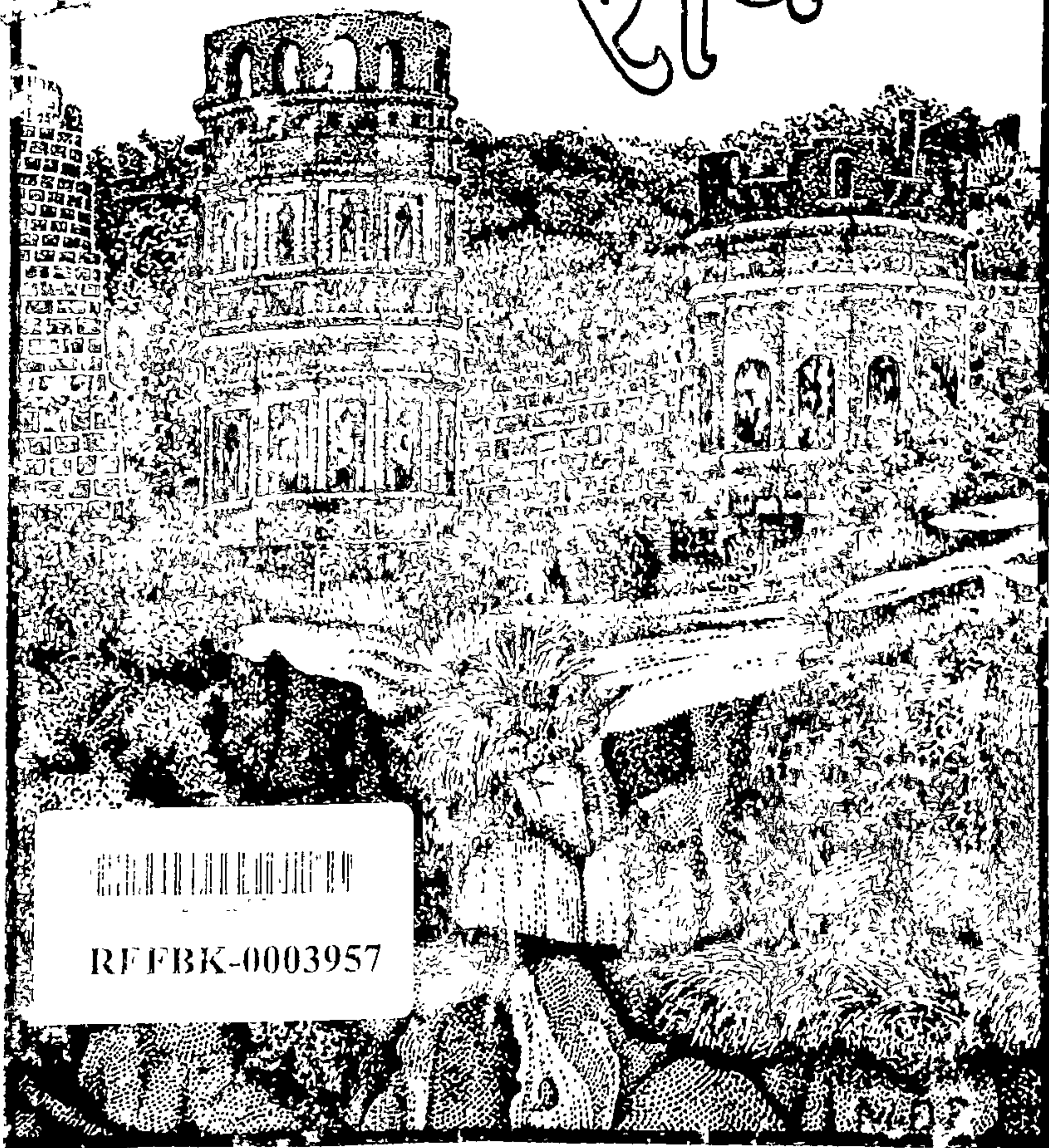

म. ग्रं. सं. ठाणे

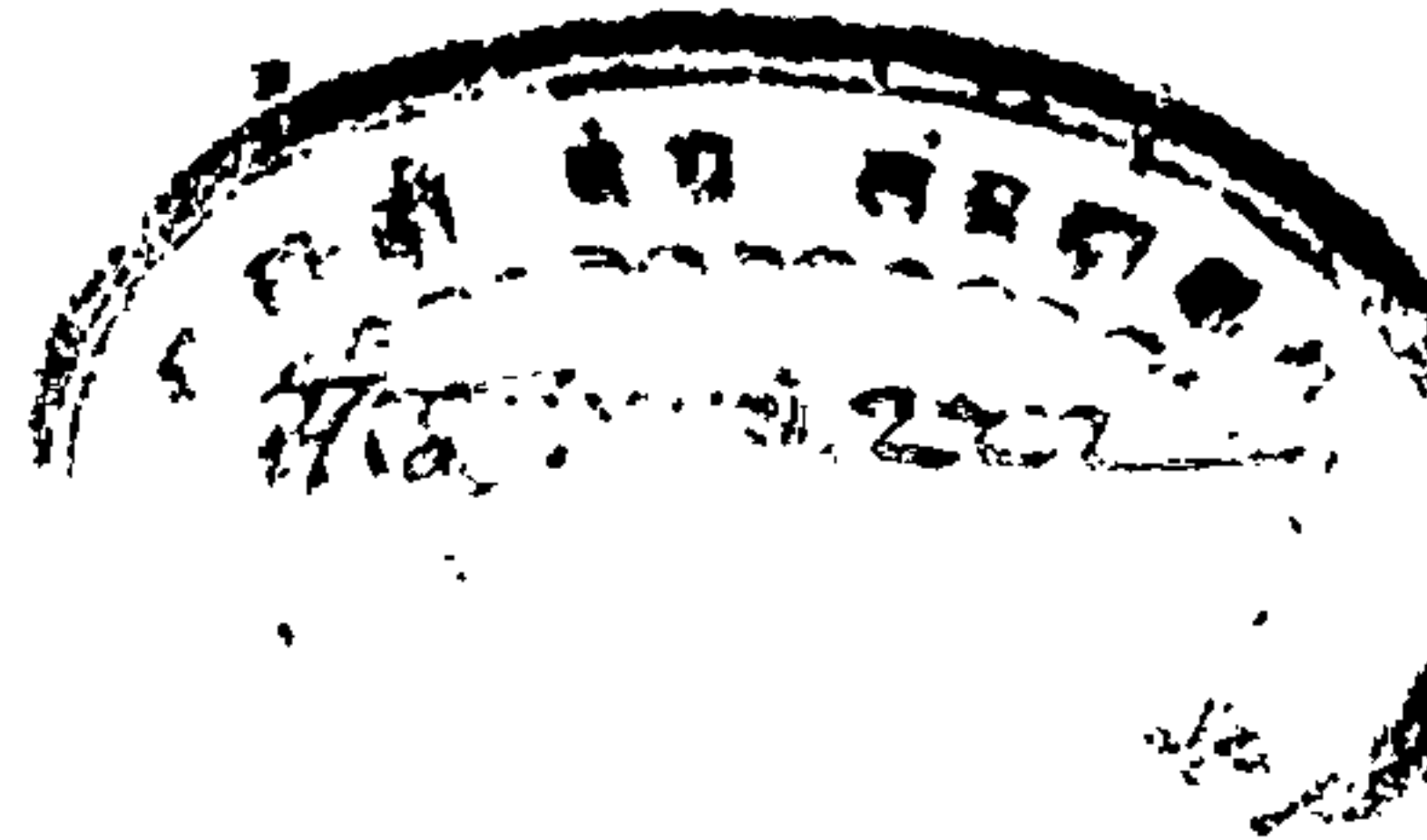
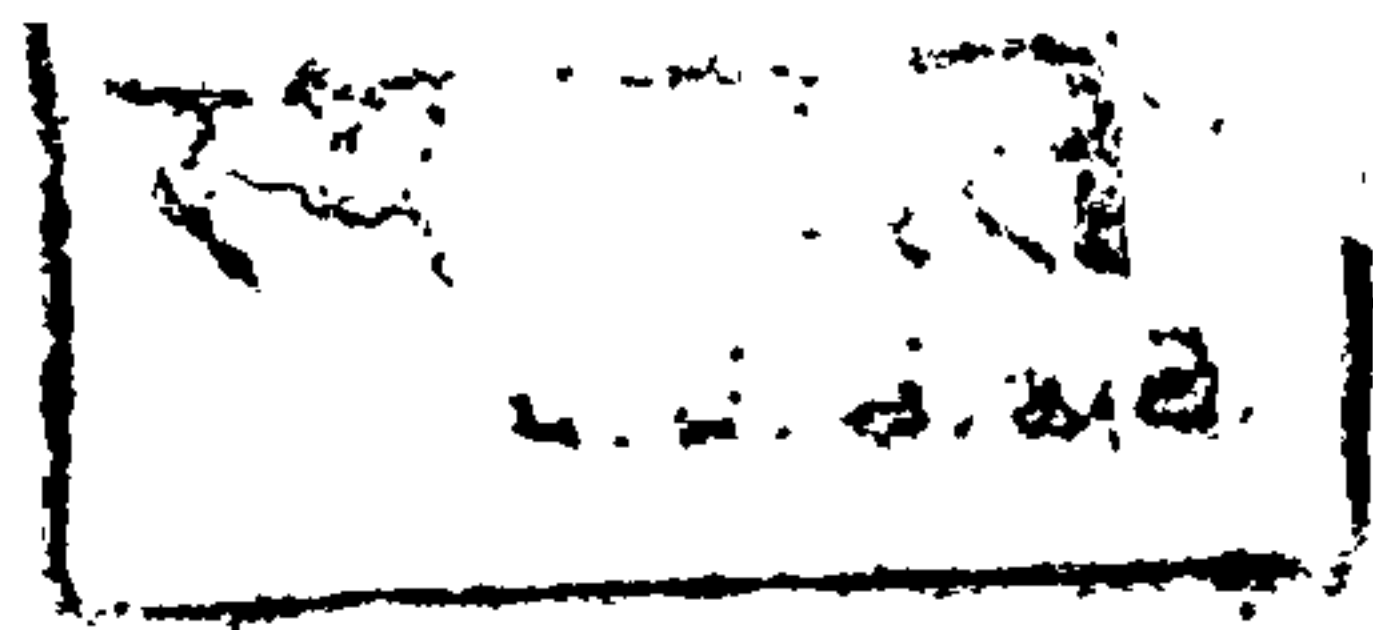
विषय इंग्लिश

सं. सं. २६१७

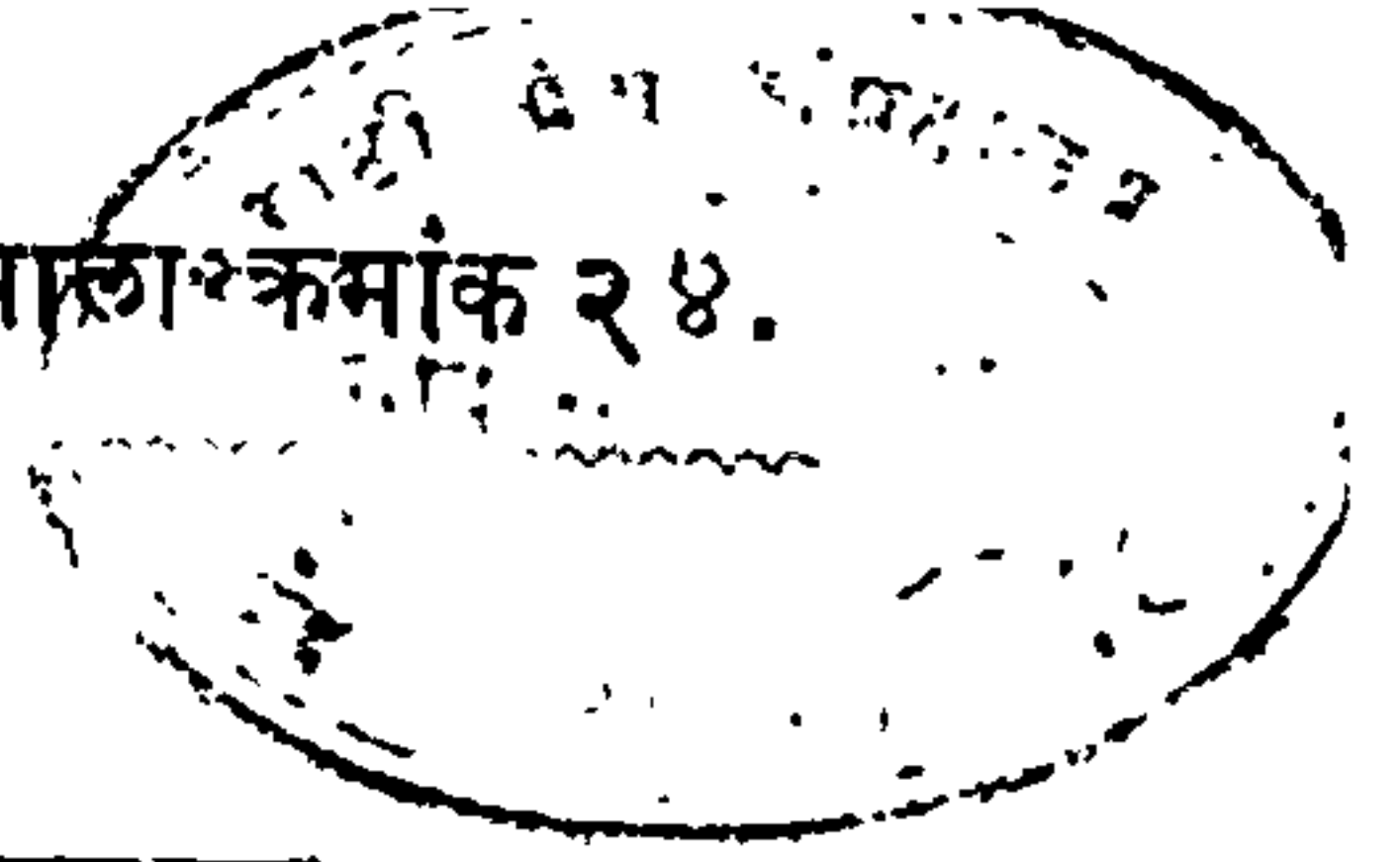
थानी गड

RF FBK-0003957

भारत इतिहास संशोधक मंडळ पुरस्कृत ग्रंथमाला क्रमांक २४.

राजधानी रायगड.

लेखक

विष्णु वासुदेव जोशी.

REFBK-0003957

शके १८५१.

७६
१९२९

किंमत १ रुपया

[मंडळाचे सभासदांस बारा आणे]

मुद्रकः—

श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु.

राजगुरु आणि कंपनीज प्रेस, ५१३ शनवार, पुणे २.

[सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन.]

प्रकाशकः—

श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु.

राजगुरु अँड को. ५१३ शनवार, पुणे २.

पुरस्कार

—•••••—

(१) रा. जोशी यांनी श्रीशिवाजी महाराजांचे त्रिशतसांवत्सरिक-महोत्सवाचे निमित्ताने राजधानी रायगड हें लहानसे पुस्तक लिहून काढून मंडळाकडे पुरस्कारार्थ पाठविलें. रा. जोशी यांच्या विनंतीचा कारभारी मंडळाने विचार करून अखेर तिचा स्वीकार केला.

(२) रा. जोशी यांनी प्रस्तावनेत लिहिल्याप्रमाणें त्यांनी आपलें पुस्तक आकर्षक करण्यासाठी ऐतिहासिक संकलनाच्या शास्त्रीय मर्यादा कोठें कोठें उलंघिल्या आहेत. त्यामुळे बखरीतली हल्ली निराधार व भ्रामक ठरलेली कांहीं माहिती रा. जोशी यांनी चिकित्सेच्या अभावी स्वीकारिली आहे. त्याचप्रमाणे रम्य भावना व मोहक भाषा यांना वश होऊन “ मराठ्यांची युद्धे ” या सारख्या ग्रंथांतील काव्यमय विचार-सरणीहि उतरून घेतली आहे; इतकेंच नव्हे, अनुसरलीहि आहे. असे जरी कांहीं दोष या पुस्तकांत असले तरी साधार अशी बरीच ऐतिहासिक माहिती रायगड किल्ल्याविषयी रा. जोशी यांनी जुळवून येथें दाखल केली आहे. ती महत्वाची आहे आणि एवढ्यासाठी तिचा पुरस्कार मंडळाने केला आहे.

सुपरीक्षित व सुनिर्णीत अशी माहिती किल्ले रायगडबाबत अल्पच उपलब्ध आहे. ही ग्रंथकारास एक मोठीच अडचण भासणारी आहे. त्यामुळे नवीन माहिती या गडाच्या रहाळांत हिंडून शोधून मिळविल्या शिवाय रायगडचा सुसंगत, साधार, व भ्रान्त कल्पनापासून अलिप्तसा मनोरम इतिहास रचून प्रसिद्ध करितां येणार नाही. रा. जोशी हे उत्साही आहेत आणि आतां त्यांनी रायगडचा विषय हातीं घेतला आहे त्यापेक्षा ही पुढील कामगिरी पुरी करण्याची जबाबदारी त्यांचेवर आपोआपच येऊन पडते. ती ते पुरी करतील अशी आशा आहे.

आपलीं मते सांगण्याचा सर्वोच्च हक्क आहे. त्याप्रमाणे अर्थात् मतभेदाचे विषय होण्यासारखीहि विधाने या पुस्तकांत आहेत तथापि तो विषय अलाहिदा आहे.

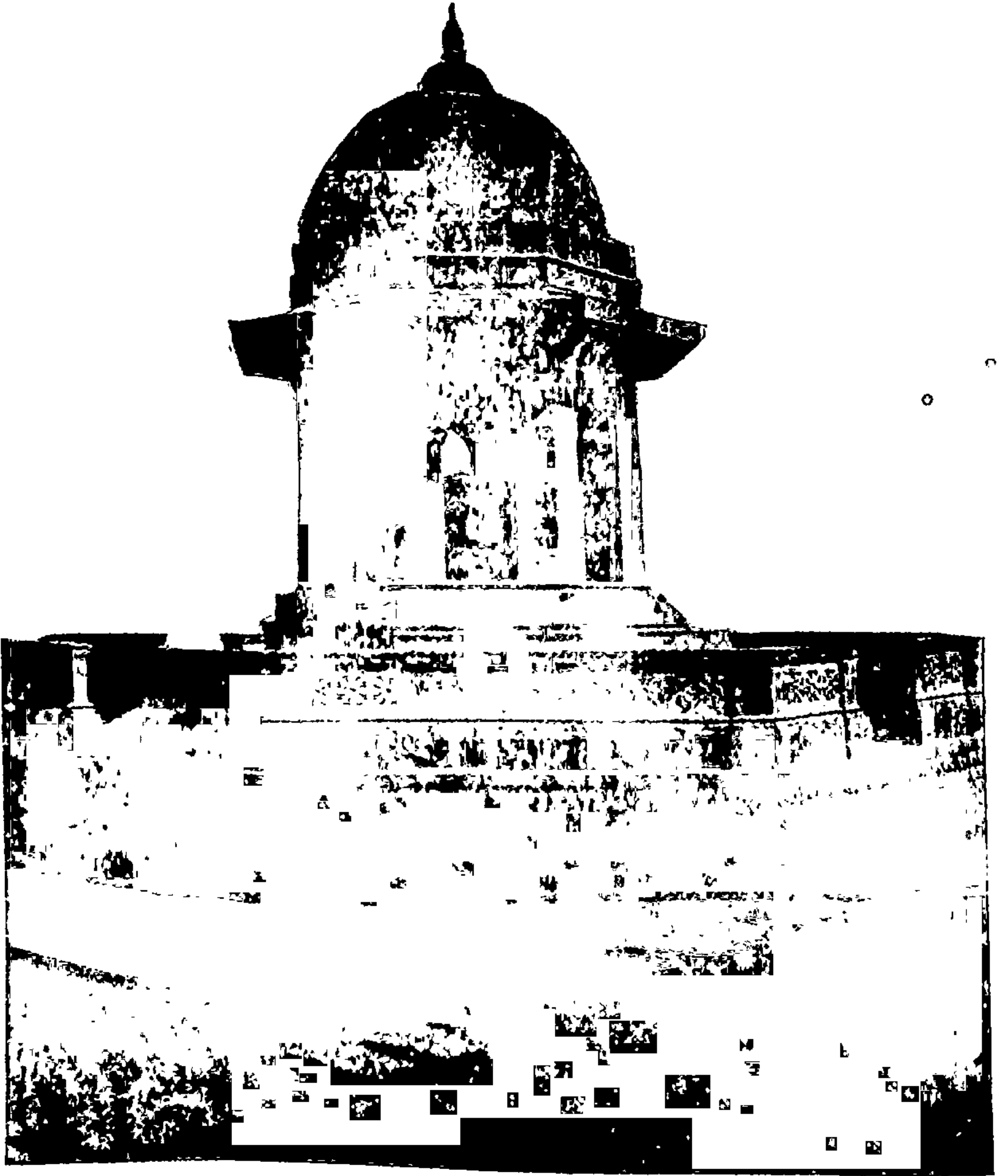
रा० जोशी परस्थळीं राहात असल्यामुळे ग्रंथ स्वतःचे देखरेखीखालीं त्यांस छापवून घेतां आला नाही त्यामुळे मुद्रणदोषहि ग्रंथांत पुष्कळच राहिले. तथापि रा० जोशी यांचे पुढे असलेले प्रवासी वाचक यांची विशेष गैरसोय होईल असें भय वाटत नाही.

रा. जोशी यांनीं आपले काम अत्यंत प्रतिकूल स्थितींत विशेष उत्साहाने केलें आहे. त्यामुळे पुढील आवृत्तींत हे दोष जाऊन नवीन माहिती व नवी मांडणी यांनीं ती अलंकृत करून ते सर्वांची—म्हणजे शास्त्रीय इतिहासाचे वाचक व साधारण रसिक वाचक या उभय-तांची—संतुष्टि साधतील अशी आशा वाटते.

दोष फार लवकर दिसतात व त्यांचा बोभाटाहि फार होतो; गुणांवर बरेच वेळां नजर पोचावी तितकी पोचत नाही. तरी असा प्रकार या ग्रंथासंबंधाने न व्हावा आणि रा० जोशी यांनीं केलेल्या प्रयत्नांस शक्य तितकें प्रोत्साहन यावे याच हेतूने या ग्रंथास पुरस्कृत-ग्रंथ-मालेत स्थान दिलें आहे. तीच दृष्टि ठेऊन रा. जोशी यांचे ग्रंथाचा स्वीकार महाराष्ट्र करील तर पुढील काम करण्यास त्यांस उत्साह प्राप्त होईल.

ज्येष्ठ शु॥ ६
पुणे १८५२

दत्तो वामन पोतदार.
चिटणीस भा. इ. सं. मंडळ, पुणे.

श्री शिवाजी महाराजांच्या समाधीवरील छत्री.

प्रस्तावना.

(रायगड किल्ला ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा आहे. दरवर्षी पुष्कळ प्रवासी रायगड पाहण्यास येतात. “हिंदवी स्वराज्याची पहिली राजधानी” ह्या भावनेने रायगडची यात्रा करणारेच प्रवासी पुष्कळ. अशा प्रवाशांना उपयोगी पडावे,) म्हणून हे पुस्तक लिहिले आहे. रायगडच्या वर्णनाची छोटी दोन पुस्तके ह्यापूर्वी मराठीत प्रसिद्ध झाली आहेत. प्रस्तुत पुस्तकांत रायगड विषयक संपूर्ण ऐतिहासिक माहिती संकलित करण्याचा प्रयत्न केला असून, प्रवाशांना उपयुक्त असे मार्ग व स्थळवर्णन ही संपूर्ण दिली आहेत. इतिहास समकालीन अस्सल पत्रांचा उपयोग करून लिहिला पाहिजे हे लक्षांत वागवून, कै० इतिहासार्थ राजवाडे यांच्या खंडांचा व इतर साहित्याचा भरपूर उपयोग केला आहे. परंतु पत्रावरून उपलब्ध झालेल्या माहितीत मध्यंतरी जो खंड पडला तो बखरी वगैरेच्या साह्याने भरून काढला आहे. सोन्याचे मणी ओवून मध्यंतरी राहिलेल्या जागा कलावतूने भरून काढाव्या तशांतलाच हा प्रकार. रायगडावर येणाऱ्या प्रवाश्यांची दृष्टि इतिहासकारांइतकी चिकित्सक नसून, यालेकरसारखी भाविक असते. म्हणून पुस्तक लिहितांना वर्णने व माहिती थोडी भावनापूर्ण व काचित् सावेश अशी लिहिली आहेत. एकंदर पुस्तक मनोरंजक व्हावे म्हणून, कै० प्रो. शि. म. परांजपे यांच्या “मराठ्यांची युद्धे” या पुस्तकांतील रायगडविषयक काल्पनिक मोहक वर्णने व श्री. भालचंद्र यांच्या तीन सुंदर कविता समाविष्ट केल्या आहेत. शुद्ध इतिहास कथनाच्या कसोटीला हा मनोरंजक उतरणार नाही हे कबूल केले पाहिजे व त्याकरता शेवटी इ. सं. शंकरराव जोशी यांचा खुलासा जोडला आहे. सारांश, हे पुस्तक मुख्यत्वे करून “रायगड हे राजकीय पुण्यक्षेत्र आहे” अशा भाविकपणे जे यात्रेकरू तेथे जातात व तेथील स्थल-कालाच्या इतिहासाची पृच्छा करतात, त्यांच्या भाविक जिज्ञासेला तृप्त करण्यासाठी लिहिले आहे. मला वाटते रायगडच्या प्रवाश्यांना हे पुस्तक यथायोग्य माहिती पुरवील. रायगडावर गेल्यावर उत्पन्न होणारे “कोठे व काय” हे प्रश्न सोडविण्यास या पुस्तकाचा उपयोग झाल्याविना राहणार नाही.

हे पुस्तक रायगडावर यंदां (शके १८५१) होणाऱ्या उत्सवप्रसंगीं प्रसिद्ध व्हावें म्हणून थोडे घाईने छापिलें. त्यामुळें मुद्रितें कसोशीने तपासतां आलीं नाहींत. दुसरे असें कीं माझे राहणें दूर खेडेगांवीं असल्यामुळें पुस्तक स्वतःच्या देखरेखीखालीं छापितां आलें नाहीं म्हणून कांहीं दोषस्थळें राहिलीं आहेत.

रायगडचा साधार, संपूर्ण व सत्य असा सर्वांग परिपूर्ण इतिहास लिहावयाचा असला तर रायगडच्या आसमंतात् हिंदून बरेंच संशोधन-कार्य व्हावयास पाहिजे; मी थोडासा तसा प्रयत्न केला आहे. परंतु अद्याप पुष्कळच अस्सल आधार उपलब्ध व्हावयास पाहिजेत. पुढील आवृत्तीचा योग आल्यास तसा प्रयत्न करून पुस्तकाची उपयुक्तता वाढविण्याचा माझा मानस आहे.

पुस्तक लिहितांना भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाच्या ग्रंथालयाचा पूर्ण उपयोग करून घेण्याची परवानगी मंडळाच्या चालकांनीं दिली; व माझे पुस्तक पुरस्कृत ग्रंथमालेतर्फे पुरस्कृत केलें; याबद्दल मी मंडळाचा व चिटणिसाचा आभारी आहे.

आचार्य भागवत यांच्या समर्थ-ग्रंथ संग्रहालयाचाही मला प्रामुख्याने उपयोग झाला. या संग्रहानें माझी आधारग्रंथ मिळण्याची अडचण दूर केली.

माझे पुस्तक “ राजगुरु आणि कंपनी ” यांनीं प्रसिद्ध करण्याचें ठरवून वेळच्यावेळीं व सुंदर असें छापून प्रसिद्ध केलें याबद्दल मी त्या कंपनीच्या चालकांचा ऋणी आहे.

हा ग्रंथ लिहिण्याचे कामीं मला ज्या कित्येक विद्वान् ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचा व लेखांचा उपयोग झाला त्या सर्व ग्रंथकारांचे मी अत्यंत नम्रतापूर्वक आभार मानतो.

माझ्या कित्येक विद्वान् आणि प्रेमळ मित्रांनीं मला सर्वतोपरी साह्य केलें त्यांचा मी सदैव ऋणी आहे.

मु० बिरवाडी
मकरसंक्रांत
शके १८५१

आपला नम्र,

विष्णु वासुदेव जोशी.

राजधानी रायगड.

अनुक्रमणिका.

प्रकरण १ लें: --विषयांपक्रम. [१] गुलामगिरीचें मोहपटल [२]
मानसिक उत्क्रांति. [३] स्वातंत्र्यात्मा सहाद्री.
[४] सहाद्रीचें स्थान. [५] शिखरें [६]
ऐतिहासिककालीं किल्ल्यांचें महत्त्व. [७] तुलना.
[८] रायगडचें स्थान. [९] पुढील प्रकरणाचा
उपोद्घात.

प्रकरण २ रें:--शिवपूर्वकालीन रायगड. [१] दख्खनची प्रादे-
शिक स्थिरता. [२] श्री. दिक्षीत याच्या निबंधांतील
उतारा. [३] राजगिरी [४] आणखी उतारे.

प्रकरण ३ रें:--शिवकालीन रायगड. [१] जहागिरदार शिवाजी.
[२] शहाजीची कैद. [३] पुत्रवात्सल्य व पितृ-
भक्ति [४] चंद्रराव मोन्वाला मदत. [५] चंद्र-
रावाशीं विघाड. [६] राजगडचा ताबा. [७]
राजगड राजधानी. [८] रायगडचा कवजा. [९]
शकासंबंधी भिन्न मतें. [१०] निश्चित अनुमान.
[११] राजकारणाचें पर्यालोचन. [१२] विजा-
पुरकर व मोंगल यांचें भांडण. [१३] औरंगजे-
बाचा राग. [१४] विश्वासघाताचा सूड. [१५]
राजगडावरील हालचाली. [१६] सुरक्षित राजधा-
नीची आवश्यकता. [१७] रायगडचा सुरक्षितपणा
[१८] दुर्गम रायगड. [१९] युद्ध साहित्याला

अडथळा. [२०] राजधानी हीच राष्ट्राची इभ्रत.
 [२१] आरमाराची उत्पत्ति. [२२] यशाची गुरु-
 किल्ली [२३] जंजिरा व रायगड [२४] सुवर्णमध्य
 रायगड. [२५] राज्याभिषेक महोत्सव (२६)
 उत्सव समयांचे पाहुणे. [२७] राज्याभिषेक महो-
 त्सवाची फलश्रुति. [२८] जिजाईचा मृत्यु. [२९]
 राजधानीची बांधणी. [३०] महाराजांचा मृत्यु-
 १६-५५,

प्रकरण ४ थें:--रायगडावरील दुर्घटना [१] राजारामाचें मंच-
 कारोहण. [२] संभाजीची सुटका व रायगडावरील
 नरमेध. [३] बिरवाडी येथील दरबार. [४]
 संभाजीच्या रायगडावरील हालचाली. ५०-६१

प्रकरण ५ वें: -रायगडाचा वेढा. [१] संभाजीचा वध. [२]
 येसूबाईचें धीरोदात्त वर्तन. [३] रायगडावरील ऐ-
 क्य परिपद [४] वेढ्याची हकिगत [५] पाडाव
 व लूट [६] पुन्हां रायगड घेण्याचा प्रयत्न. ६२-६८

प्रकरण ६ वें:--पेशवाईतील रायगड. [१] दोन उपमा [२]
 राजकारणाचा दुवा. [३] सातारा राजधानी [४]
 जंजिन्यावरील स्वारीचा पूर्वतिहास [५] बाजीरा-
 वाची जंजिन्यावरील स्वारी. [६] रायगड ताब्यांत
 आला. [७] शिंदीशीं तह. [८] किल्लेदाराची
 बंडखोरी. [९] रायगडास उपद्रव [१०] तोत-
 याचें बंड व रायगडाचा बंदोबस्त [११] शत्रूपा-
 सून बचाव. ६९-८०

प्रकरण ७ वें: - रायगडच्या स्वातंत्र्याचा शेवट. [१] रायग-
 डची मजबुती. [२] कॅ. प्रॉथर वेढा देतो. [३]
 दारु कोठाराचा भडका. [४] अखेरचा तह. [५]
 [कै. शि. म. परांजपे यांच्या मराठ्यांच्या लढाया

या ग्रंथांतील उतारे.] वाराणसी बाईचा बाणेदारपणा
[६] कांगोरी व प्रतापगड यांची मदत [७]
किल्ल्यांची सभा. ८१-८९

प्रकरण ८ वें:--इंग्रजी अमलांतील रायगड [१] उत्सव व राष्ट्र
जागृति. [२] शिवाजी उत्सवाचें विरोधी वर्णन.
[३] रायगडची दुर्दशा. [४] सरकारचें लक्ष
नेधलें [५] लो० टिलकांचे प्रयत्न. [६] हिरा-
बागेंतील सभा व स्मारक फंडाचा इतिहास. [७]
पहिल्या महोत्सवाची पूर्व तयारी. [८] पहिला उ-
त्सव. [९] पुढचे प्रयत्न. [१०] एक जुना
प्रयत्न. [११] दुसरा उत्सव. [१२] तिसरा
उत्सव. [१३] चवथा उत्सव [१४] रायगड
शिवस्मारक कमेटी. [१५] रायगड व कुलावा
जिल्हाबोर्ड. ९०-११०

प्रकरण ९ वें:-- रायगडावर जाण्याचे नवे व जुने मार्ग. [१]
मार्गाचा अनिश्चितपणा. [२] मुख्य केंद्रे [३]
मुंबई ते महाड. [४] पुणें ते महाड. [५] कोल्हा-
पुर ते महाड. [६] गोवें ते महाड. [७] कल्याण
ते महाड. [८] महाडचें वर्णन [९] महाड ते
रायगड. [१०] माणगांव ते रायगड. [११]
निजामपूर ते रायगड. [१२] बिरवाडी ते रायगड
[१३] प्रवासांत सूचना [१४] आसपास [१५]
छत्ती-निजामपूर [१६] शिवतर घळ [१७] ऐति-
हासिक माहिती. [१८] पाल्याचीं लेणी. [१९]
कांगोरी किल्ला. [२०] दोन जुने मार्ग. १११-१२३

प्रकरण १० वें:-- रायगडचें आजचें दर्शन. [१] रायगडचा पायथ्या
[२] नाना दरवाजा [३] महा दरवाजा [४]
गंगासागर तलाव [५] मनेरे [६] राजसभा

[७] नगरखाना [८] बाजार पेठ [९] जगदी-
श्वराचें मंदीर [१०] महाराजांची समाधि व छत्री
[११] बारा टाकी [१२] भवानी टोंक [१३]
[१४] किरकोळ माहिती. १२४-१३५

प्रकरण ११ वें:-उपसंहार [१] तरुणांच्या आकांक्षा [२] तुलसीदल
[३] ग्रंथाचें समालोचन [४] अभिवादन. १३६
-१३९

परिशिष्टः— [१] दिलचंगा [२] अनुचर [३] हिरकणी.
१४०-१४५

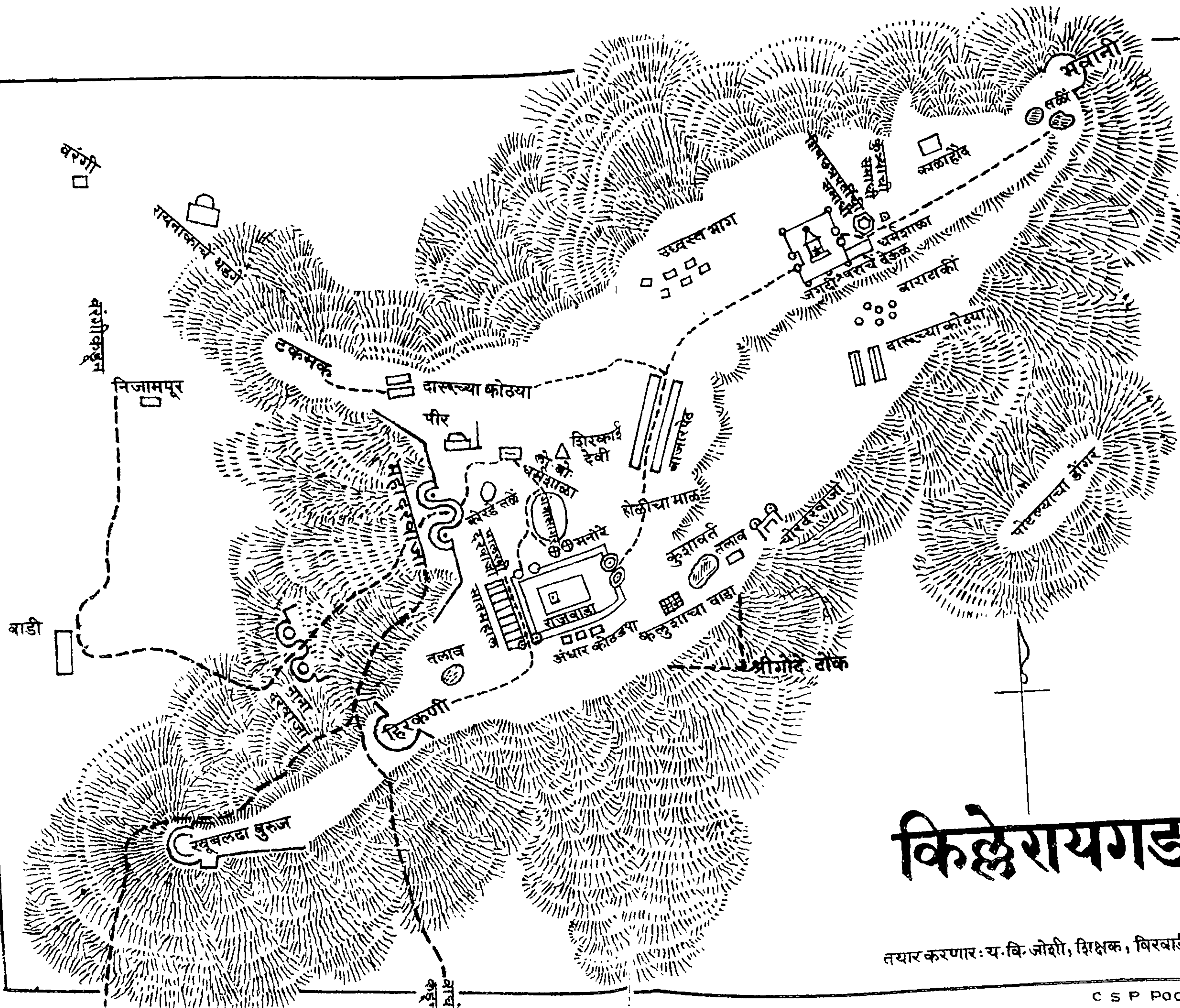
[२] रायगडावरील इंग्रज कैदी-(शं. ना. जोशी)
शिवकाल. १४७.

[३] रायगड शकावली १५०

[४] कांहीं खुलासा. १५३

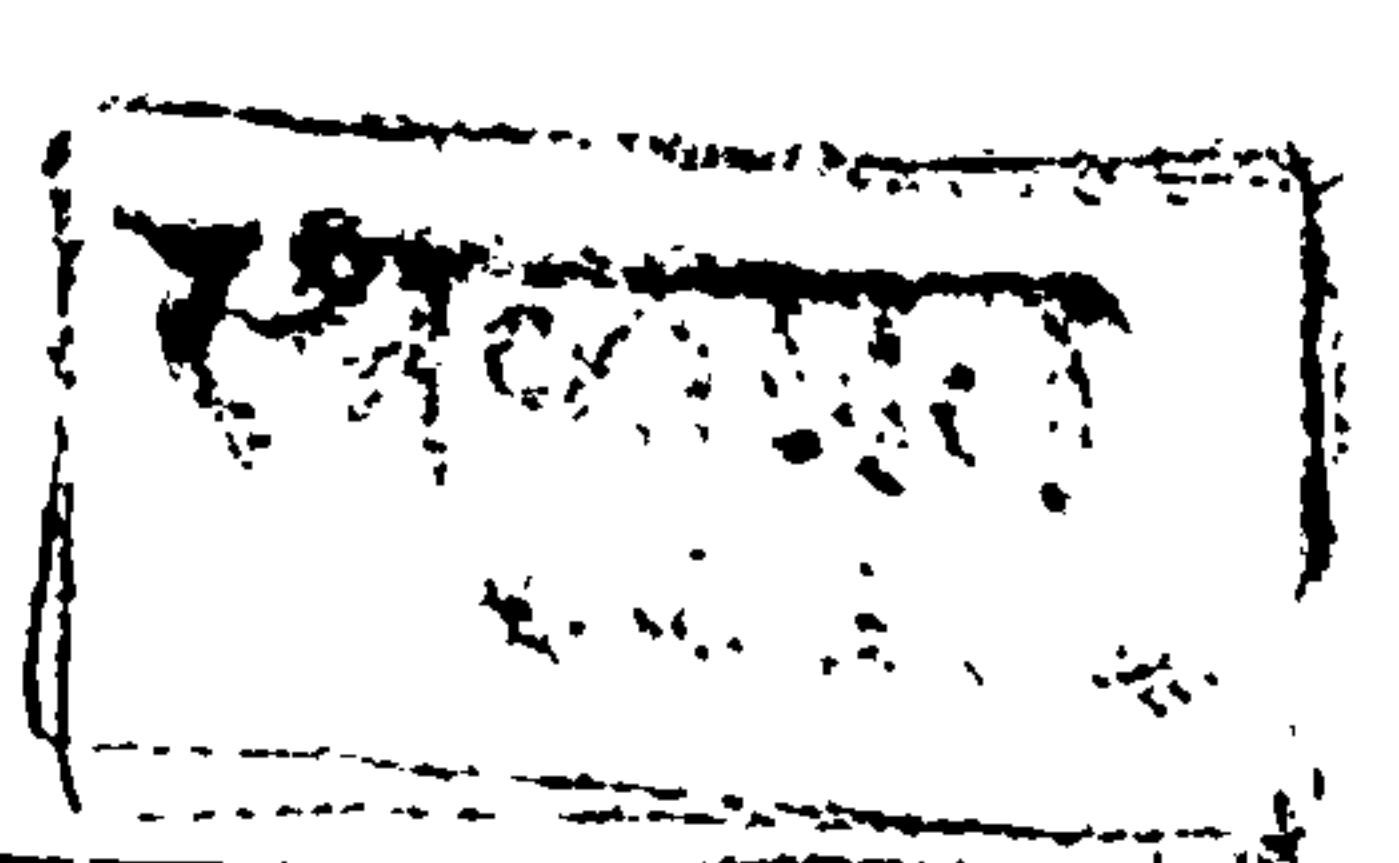
[५] शुद्धीपत्र १५६

किल्ले रायगड.

तयार करणार: य.वि. जोशी, शिक्षक, विरवाडी.

राजधानी रायगड

प्रकरण १ ले.

विषयोपक्रम

त्रियकुलावतंस छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याची पहिली राजधानी रायगड स्थापन झाली, म्हणून रायगडास महाराष्ट्राचे किंवा अखिल भारताचे राजकीय पुण्यक्षेत्र म्हणण्यास हरकत नाही. बाराव्या शतकाचे अखेरीस मुसलमानांचा हिरवा

झेंडा दक्षिणेत फडकल्यापासून सारी दख्खन त्यांच्या राजकीय आघातांनी हादरून गेली. विजयनगरच्या बलिष्ठ हिंदू साम्राज्याचा मुसलमानांनी पराभव केल्यापासून तर आसेतु दख्खन त्यांच्या राजकीय व धार्मिक अर्धचंद्राखाली पिचली गेली. माने, घाटगे, चालुके, शिंदे, सावंत, शेलार इ. इ. पराक्रमी मराठे सरदार मुसलमानांच्या सत्तेचे भक्त बनले. आपल्या स्वातंत्र्याचा विमर त्यांना पडून मुसलमान बादशहांकडून मिळणाऱ्या किताब-जहागिरींतच ते धन्यता मानू लागले. पारतंत्र्यपंकात लोळण्याची संवय झालेले हे पिढी-जाद राजे त्या पंकांत पिचत पडण्यांतच अहमहमिकेने भाग घेऊ लागले. बादशाही नोकरीच्या सोनेरी बेड्यांनी बद्ध झालेले हे पराक्रमी हात आपले शक्तिसर्वस्व खर्चून मायभूमीला पारतंत्र्यांत जखडून टाकणाऱ्या बादशाही सत्तेचे आधारस्तंभ बनले. पोपटाची अशी गोष्ट सांगतात की, तो फासेपारध्याने लाविलेल्या नळीवर बसतांच स्वतःच्या भाराने नळी फिरून उलटा होतो व

आपण पड्डे नये म्हणून नळीला जास्त जास्तच घट्ट धरून ठेवितो. आणि आश्चर्य हें कीं, सुटण्यासाठीं पंख सारखे फडफडवीत असतो. पारतंत्र्यात सांपडलेल्या मनाची अशीच तिरवागडी पक्कड बसल्यागत स्थिति होते. तें धड त्या पारतंत्र्यांत रहात नाहीं पण पारतंत्र्याचा आधार तर सोडीत नाहीं. उलट जास्तजास्तच बळकट धरीत राहतें. तेराव्या शतकापासून सोळाव्या शतकापर्यंत महाराष्ट्राची हुबेहुब अशीच स्थिति झाली होती. लुक्की जाधवराव, शहाजी-मालोजी निंबाळकर यांसारखे मातबर व फौजबंद सरदार कोणत्या तरी बादशहाला कुंकवाचा धनी करून आपण राजकीय घडामोडींत अग्रपूजेचा मान मिळवीत. बादशहत ही मुसलमानांकरितां ईश्वरानें उत्पन्न केलेली आहे. तिचा ताम्रपट मुसलमानांच्या नांवें करून दिला आहे. ही गुलामी मनोवृत्ति तत्कालीन सर्व नाणावलेल्या सरदारांच्या ठायीं दिसून येते.

२. ह्या गुलामी वृत्तीच्या राखेच्या ढिगांतून क्रांतीच्या वावटळीनें असा एखादा स्फुर्लिंग उत्पन्न होतो कीं, तो सर्व राष्ट्रांच्या राष्ट्र नव्या विचाराच्या अग्नि-ज्वालेनें भडकवून टाकितो. तशा प्रकारचा पुरुष सतराव्या शतकाच्या प्रारं-र्भांच महाराष्ट्रांत उदयास आला. क्रांतिकारक पुरुषाचें आयुष्य उपजल्या-पासून क्रांतीचे आघात करीत सुटतें. मुसलमान बादशाह सिंहासनावर बसावा आणि आपण समोर हात बांधून “स्वार्विंद ! आपके बंदे गुलाम ” म्हणून कुर्निसात करावा ही तत्कालीन सरदारांची नित्याची गोष्ट सुद्धां तो क्रांति-कारक करावयास अगदीं अल्पवयांत धजेना. हा क्रांतिकारक “शिवाजी ” होय, हें वाचकांनीं ओळखिलें असेल. “स्वराज्याची उत्कट इच्छा व परकीय सत्तेचा पुरा वीट ” हेंच शिवाजी व त्याचे जोडीदार यांच्या कर्तवगारीच्या मुळाशीं असलेलें तत्त्व ! याच्या आड येणाऱ्या प्रत्येक गोष्टींत त्यांनीं परंपरा झुगारून क्रांतीच केली. मग दरबारांतून करावयाचा कुर्निसात असो अगर अफझुलखानाचा वध असो. शिवाजीनें केलेली ही क्रांती राष्ट्रास पारतंत्र्याच्या खोल गर्तेतून स्वातंत्र्याच्या देदीप्यमान सिंहासनाकडे नेणारी अशी झाली.

३. नगाधिराज हिमालयाचें विशाल भव्य सौंदर्य पाहून अनेक प्राचीन व अर्वाचीन कवींनीं त्याचें काव्यस्तोत्र गाडलें, हें हिमालयाचें पावित्र्य पाहून

त्याला ' देवतात्मा ' असें म्हटलें तर आमच्या सह्याद्रीला ' स्वातंत्र्यात्मा ' असें म्हटलें पाहिजे. सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत असलेली २४ मावळें म्हणजे स्वातंत्र्याचें मूर्तिमंत निवासस्थान होय. दक्षिणेंत जरी त्या मुसलमानी पाद-शहांचा अम्मल सर्वत्र नांदत होता तरी ह्या मावळ खोऱ्यांत राहणाऱ्या मावळ्यांच्या मनावर त्याचा गुलमी मुलामा कधींच चढला नाहीं. मावळचे देशमुख-देशपांडे आपापल्या मुलखांत पूर्ण स्वतंत्र असत. बादशाहाची ' पगडीवदल ' झाली तरी ह्यांच्या स्वातंत्र्यास त्यामुळें बाध येत नसे. सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत वावरणारे मावळे दिसण्यांत जरी बावळे असले तरी त्यांच्या ठिकाणीं स्वातंत्र्याभिमान पूर्णपणें वावरत होता. खोऱ्यांतील एकाच जलप्रवाहाचें पाणी पिणारे, एकाच देशमुखाच्या ताब्यात वावरणारे, मायभूमीची सेवा करून स्वकष्टानें उत्पन्न झालेलें अन्न खाणारे हे लोक, राजकीय आर्थिक व धार्मिक बाबतींत नेहमीं पूर्ण स्वावलंबी असत. पश्चिमसमुद्रावरून येणाऱ्या वाऱ्यानें पडणारा विपुल पर्जन्य, पर्वताच्या उतरणीवर उगवणाऱ्या विपुल वृक्षश्रेणींनीं नटलेला हरितवृक्षांकुराच्छादित रम्य भूप्रदेश, शुद्धोदकाचे असंख्य निर्झर, व अशा पवित्र व रम्य वातावरणांत वावरणारे सात्त्विक अंतःकरणाचे मावळे लोक, अशी परिस्थिति जेथें असेल तेथें पारतंत्र्याचे पाश कसे टिकून राहाणार ? म्हणूनच उंच डोंगरांच्या गिरिशिखरावर आणि दऱ्याखोऱ्यांतून स्वातंत्र्य मूर्तिमंत वावरत असतें असें म्हटलें जातें. *

४. सह्याद्रीची रांग पश्चिमसमुद्राच्या (अरबी समुद्र) तटाशीं समांतर आहे. मुख्य पर्वताची ओळ व समुद्रकिनारा यांत सुमारे २५ मैलांची जमिनीची एक पट्टी आहे. या भूप्रदेशास कोंकण असें म्हणतात. सह्याद्रीचे समुद्राकडील अंग जास्त उंच आहे. व पूर्वेकडे तो क्रमाक्रमानें उतरता होत गेला आहे. सह्याद्री व समुद्र यांमधील कोंकणपट्टी जरी सखल आहे, तरी ती सपाट नाहीं. पर्वताचे कित्येक फाटे थेट समुद्रात सोडेंसारखे घुसले आहेत. सह्या-

*मावळ प्रांतांतील देशमुख, देशपांडे फारच स्वतंत्र वृत्तीनें वागत. मालि. कंवरची राज्याच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधी फार प्रसिद्धी आहे. पण त्याच्या वेळींहि हे मावळ प्रांतांतील देशमुख मुख्य सत्तेला जुमानून नसत, याचें कारण या प्रांताची विशिष्ट भूपृष्ठरचना हेंच असावें.

द्रीच्या दक्षिणोत्तर रांगेशीं काटकोन करणारे हे फाटे कित्येक ठिकाणीं मुख्य ओळीशीं सलग आहेत तर कोठें तिच्याशीं विलग आहेत. कित्येक मुख्य रांगेपासून दूर समुद्रतीरीं आहेत, तर कित्येक मुख्य रांगेच्या नजीकच पण विलग आहेत. हिमालयाच्या क्रमाक्रमानें चढत्या अनेक रांगा असून त्या मुख्य रांगेशीं समांतर आहेत. त्यांत दोन समांतर रांगा मुख्य आहेत. सह्याद्रीची रचना अशी नाही. त्याची मुख्य एकच एक उंच रांग असून तिच्या पासून पूर्वेस व पश्चिमेस अनेक ' सोंडा ' काटकोन करून निघाल्या आहेत. सह्याद्रीचे जे फाटे पूर्वेस म्हणजे देशावर गेले आहेत त्यांत विलग किंवा सुटे डोंगर क्वचित् आढळून येतात. जे फाटे पश्चिमेस गेले आहेत त्यांत विलग डोंगर बरेच आहेत. सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेपासून विलग असलेल्या ह्या डोंगरावर शिवपूर्वकालीं व शिवकालीं कित्येक डोंगरी किल्ले बांधिले गेले. सह्याद्रीच्या ओळीची समुद्रसपाटीपासून सुमारे सरासरी उंची ४००० फूट आहे. या ओळींत कित्येक शिखरे ह्यापेक्षां उंच आहेत. महाबलेश्वर, माथेरान, सप्तशृंग, अंजनेरी, मलयागिरी, कळसूबाई इत्यादि उंच शिखरें म्हणून सांगतां येतील. हीं शिखरें उंच असलीं तरी त्यांवर एकही डोंगरी किल्ला बांधिला गेला नाही. याचें कारण असें—शिखरांची उंची समुद्रसपाटीपासून बरीच उंच असली तरी मुख्य पर्वताच्या पठारावरून त्यांची उंची कमीच असते. पर्वताच्या पठारावर उभे राहणाऱ्याला शिखरें फारशीं उंच वाटत नाहीत. मुख्य ओळीच्या पठारावर येण्याची वाट रोखून घरणें जड जातें. पर्वताच्या लांबच लांब रांगेवर शत्रू कोठूनही येऊ शकेल व त्या पर्वतशृंगाला वेढा देऊ शकेल. दुसरें सह्याद्रीच्या पठारावर फारशी वस्ती नाही. मुख्य वस्ती वर सांगितलेल्या दोन सोंडांमधील दऱ्यांत किंवा मावळांत आहे. या मावळ मुळुखावर जरब बसण्यासाठीं बांधावयाचा किल्ला खोऱ्यापासून दूर व उंच अशा शिखरांवर असण्यापेक्षां त्या दऱ्याखोऱ्याच्या आसपास असावा हेंच योग्य. हें झालें सह्याद्रीच्या उंच उंच शिखरांवर डोंगरी किल्ले कां नाहीत याचें सामान्य विवेचन. आतां एक दोन विशिष्ट परिस्थितिमुळे उपस्थित झालेल्या कारणांचा विचार करूं.

सह्याद्रीवर आढळणारा काळा कातळ (खडक) हा ज्वालामुखीच्या

उद्रेकामुळे वर आलेल्या लाव्हारसापासून बनला असावा. उंच शिखरांवरील माती शेंकडों वर्षांच्या पर्जन्यानं धुपून धुपून निवळ काळ्या कातळाचे उंच सुळकेच शिळक उरले आहेत. ही गोष्ट महाबलेश्वरावरील एखाद्या टोकावर उभे राहिले असतां अगर रिव्हर्सिंगवर उभे राहिले असतां प्रतीत होते. अशा कातळी सुळक्यांवर जिवंत पाणी लागणे अशक्य. किल्ल्यांत राहणाऱ्या लोकासाठीं पाण्याची योजना प्रथम करावी लागते. शक्य तों पाण्याचा जिवंत झरा असणे ही किल्ल्याच्या सुस्थितीची महत्त्वाची बाब आहे. किल्ल्यावर राहणाऱ्या लोकांच्या अन्नपाण्याची तरतूद भरपूर असणे इष्ट. ऐतिहासिककालीं जमीन महसूल हल्लीप्रमाणे नक्त रुपये न घेतां ऐनजिनसी-धान्य, गवत, कडवा इत्यादिकांत घेत. रायगड तालुक्यांत असलेल्या कित्येक गांवांतून ऐतिहासिक कालीं धारा भाताच्या रूपाने रायगडावर नेऊन घातल्याचा जमाखर्च अद्याप पहावयास मिळतो. * ऐनजिनसी धारा कुळाने मामलतदाराच्या राहत्या गांवीं नेऊन भरण्याची चाल होती. हे मामलतदार बहुधा एखाद्या डोंगरी किल्ल्यावर राहात. तेथे कुळांना धारा म्हणजे 'धान्य' नेऊन पोहोचवावे लागे. हणून हे किल्ले पर्वताच्या उंच पठारावरील शिखरांवर न बांधिता लोकवस्तीच्या नजीक बांधण्याची योजना योग्य ठरली.

सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेचीं काटकोन करणाऱ्या डोंगराच्या सगळी व विलग ओळींत बांधिलेल्या महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांचे प्रयोजन काय ? ऐतिहासिक कालीं महाराष्ट्राच्या राजकीय घडामोडींत किल्ल्यांचे महत्त्व फार असल्याचे दिसून येते. यादवांची राजधानी दौलताबाद ऊर्फ देवगिरी हे नगर. ते देखील एका मजबूत डोंगरी किल्ल्याच्या आश्रयाला आहे. शत्रूंपासून आपला बचाव करण्याचे एकच साधन म्हणजे किल्ला होय! पाण्यांतील किल्ल्याने किनाऱ्याचे रक्षण व नाकेबंदी होते. डोंगरी किल्ल्याने चौफेर मुलखाचे रक्षण व नाकेबंदी होते. भुईकोट किल्ला फक्त नगराचे रक्षण करण्यास समर्थ असतो. ऐतिहासिक कालीं या तिन्हीही किल्ल्यांचे महत्त्व राजकारणी पुरुषांस किती वाटत असे याचे प्रत्यंतर रामचंद्रपंत अमात्यकृत आज्ञापत्रांत

* परवांपर्यंत जंजिरासंस्थानांत जमीन महसूल भाताच्या रूपाने घेत.

आढळून येईल.*] प्रस्तुत स्थळीं आपणांस महाराष्ट्रांत आढळून येणाऱ्या डोंगरी किल्ल्याच्या स्थलविशेषाचा विचार कर्तव्य आहे. हा विचार करतांना शिवकालीं महाराष्ट्रांत प्रांतोप्रांतीं असलेल्या किल्ल्यांची संख्या जरूर विचारांत घेतली पाहिजे.

प्रांत	गडांची संख्या (जंजिन्यांसह)		
वाई (सातारा)	...	...	११
कोंकण	...	...	५८
कऱ्हाड	...	...	४
मावळ	...	...	१८
पन्हाळा	...	...	१३
वागलाण	...	...	७
त्रिंबक	...	...	२५
फोंडे विदनूर	...	...	१२
कर्नाटक	...	...	१८
श्रीरंगपट्टण	...	...	२२
थेलूर (वेलोर)	...	...	२५
बनगड	...	...	२२
कोल्हापूर-वाळापूर	...	...	२७

*“ गडकोटाचा आश्रय नसतां कौजेच्यानें परमुलखीं टिकाव धरून राहवत नाही. कौजेविरहित परमुलखा प्रवेश होणेंच नाही. इतक्याचें कारण तें गडकोट विरहित, जें राज्य त्या राज्याची स्थिति म्हणजे अभ्रपटलन्याय आहे. याकारितां ज्यांस राज्य पाहिजे त्यांनीं गडकोट हेंच राज्य गडकोट म्हणजे राज्याचें मूळ, गडकोट म्हणजे राज्याचा खजिना, गडकोट म्हणजे सैन्याचें बळ गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपली वसतिस्थळ, गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागार. किंबहुना गडकोट म्हणजे आपलें प्राणसंरक्षण असें पूर्ण चित्तांत आणून कोणाचें भ्रवंशावर न राहतां आहे त्याचें संरक्षण करणें व नूतन बांधण्याचा हव्यास स्वतःच करावा गडकोट संरक्षणाचें कार्य फार नाजूक ”

प्रांत	गडांची संख्या
चंदी	६
एकूणसंख्या	२६८*

हा किल्ल्यांचा प्रचंड प्रपंच पाहिला म्हणजे तत्कालीन राजकीय सुरक्षिततेचे किल्ले हेच मुख्य ' आधारस्तंभ ' होते, ही गोष्ट प्रत्ययास येईल. सेनोपंत डबीर (युक्त्याभिज्ञ) यांनी किल्ल्यांचे महत्त्व महाराजांना पटवून देतांना शिवभारतकारांनी त्यांच्या तोंडी खालील उद्गार घातले आहेत.

॥ अतोऽतिदुर्गमस्थानमास्थाय जगतीपते ॥
 ॥ यतस्व जगतीं जेतुं किमजयं शिवस्य ते ॥ ५९ ॥
 ॥ कंठ कालेन कैलासः समेरुः शबपाणिना ॥
 ॥ अभ्यंतरमपां पत्युः शिश्चिये दनुजारिणा ॥ ६० ॥
 ॥ न दुर्गं दुर्गमित्येव दुर्गम मन्यते जनः ॥
 ॥ तस्य दुर्गमता सैव यत्प्रभुस्तस्य दुर्गमः ॥ ६१ ॥
 ॥ प्रभुणा दुर्गमः दुर्गं प्रभुदुर्गेण दुर्गमः
 ॥ अदुर्गमत्वादुभयोर्विद्वेषमेव दुर्गमः ॥ ६२ ॥

अर्थः—म्हणून महाराज अत्यंत दुर्गमस्थानी राहून जग जिंकण्याचा यत्न करा; तुम्हां शिवाजी महाराजांना काय कमी आहे ? शंकराने कैलासाचा, इंद्राने मेरूचा, आणि विष्णूने समुद्राचा आश्रय केला आहे.

दुर्गाला केवळ दुर्ग म्हणूनच लोक दुर्गम मानीत नाहीत तर त्याचा स्वामी दुर्गम असणे हीच त्याची दुर्गमता होय.

प्रभूमुळे दुर्ग दुर्गम होतो व दुर्गामुळे प्रभु दुर्गम होतो. दोघांच्याही अभावी शत्रूच दुर्गम होतो.

सुधारलेल्या जगांत उत्तरोत्तर शस्त्रास्त्रांचा तिखट राक्षसीपणा वाढत चालल्यामुळे जगाच्या युद्धशास्त्रांत आतां या जुन्या गडांचा व भुईकोटांचा मुलाहिजा राहणार नाही असें दिसते. हे गडकोट तोफा—बंदुकांच्या गोळ्यां-

* महारामरावकृत सप्त प्रकरणात्मक शिवचरित्रांत प्रांतवार किल्ल्याची नांव निशीवार यादी दिली आहे. ही बखर शाहूकालीन आहे.

पासून फार तर सैन्याचें रक्षण करतील. पण विमानाच्या साह्याने अंतरिक्षांत उडून होणारा बाँबचा वर्षाव, विषारी धूर, प्राणघातक औषधी यांच्यापासून विचारे किल्ले कसे रक्षण करणार ? म्हणून आजकाल किल्ल्यांचें महत्त्व राजकर्त्यांना व विजिगिषु राष्ट्रांना फारसे वाटत नाही. तरी पण गेल्या महायुद्धांत अँटवर्पसारख्या एका किल्ल्याने चतुरंगबलान्वित जर्मनीच्या सर्व सामर्थ्यास अनेक दिवस एकट्याने तोंड दिलें ! जिब्राल्टरचा रक्ष डोंगरी किल्ला ताब्यांत ठेवण्याबद्दल आमच्या ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेचा केवढा अट्टाहास ! सारांश अद्याप देखील किल्ल्याचें युद्धशास्त्रदृष्ट्या महत्त्व सर्वस्वी नष्ट झालें नाही.

मग ज्या काळीं बाण, गोफणगुंडे, तरवारी, भाले, तोड्याच्या बंदुका व लहान लहान तोफा हींच काय तीं युद्धाचीं मुख्य साधने होती, त्या काळीं किल्ल्यांचें महत्त्व किती असेल ? चवथ्या परिच्छेदाच्या शेवटीं सांगितल्या-प्रमाणें सह्याद्रीच्या पश्चिमेस व पूर्वेस पसरलेल्या डोंगरांमधील खोऱ्यात असणाऱ्या डोंगरी किल्ल्यांचें ऐतिहासिक कालीं फार महत्त्व असे. कोंकण हा प्रात धान्याच्या दृष्टीने जरी भिकार असला तरी तो पश्चिम समुद्रालगतचा प्रांत आहे. परदेशाचा सर्व व्यापार ह्या कोंकणी बंदरातून चालू असे. व्यापारी जकातीचें फार मोठें उत्पन्न या प्रांतातून राज्यकर्त्यांस होत असे. शिवाय मीठ, मासळी वगैरे अत्यंत उपयोगी वस्तूचा पुरवठा देशावरील लोकांस कोंकणातूनच होई ! म्हणून इतक्या डोंगराळ नापीक प्रदेशावर ताबा ठेवण्याची क्षत्रिय व नंतरच्या मुसलमान राज्यकर्त्यांची महत्त्वाकांक्षा असे. देशावरून कोंकणांत जाण्यास सह्याद्रीच्या खिंडींमधून ठिकठिकाणीं वाटा आहेत. या वाटा रोखून धरल्या कीं, देश व कोंकण यांमधील ' ये जा ' बंद पडत असे. या वाटा रोखून धरण्यासाठीं उंच जागीं सैन्य असलें पाहिजे. म्हणून अशा घाटांच्या तोंडाशीं दोन्ही बाजूला बहुधा डोंगरी किल्ले आढळून येतात. वरंध्या घाटाचे रक्षणास कांगोरी किल्ला, पार घाटाचे नाकेबंदीस प्रतापगड, अंबवली घाटाचे रोखानें रसाळगड, तिवराघाटाचे पहान्यास प्रतीतगड, कुंभारली घाटानजीक जंगली जयगड इ० इ०

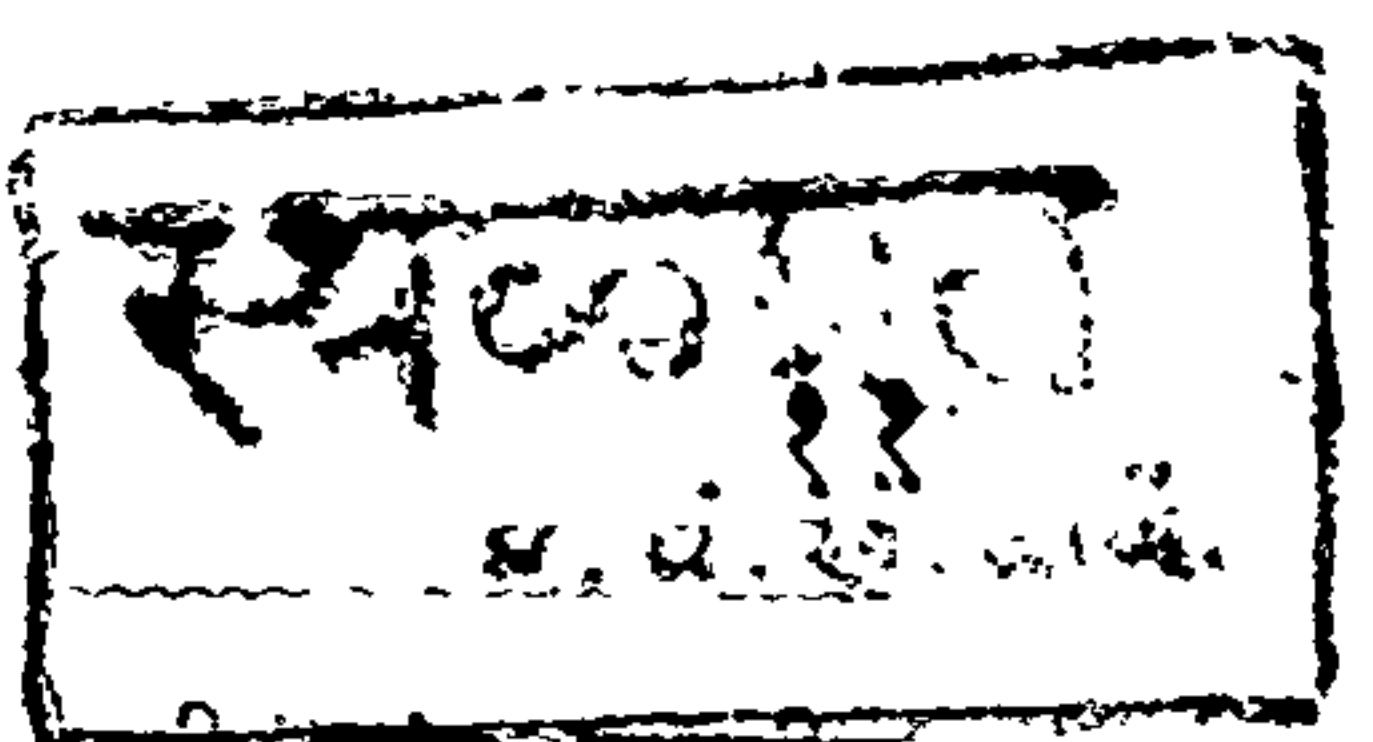
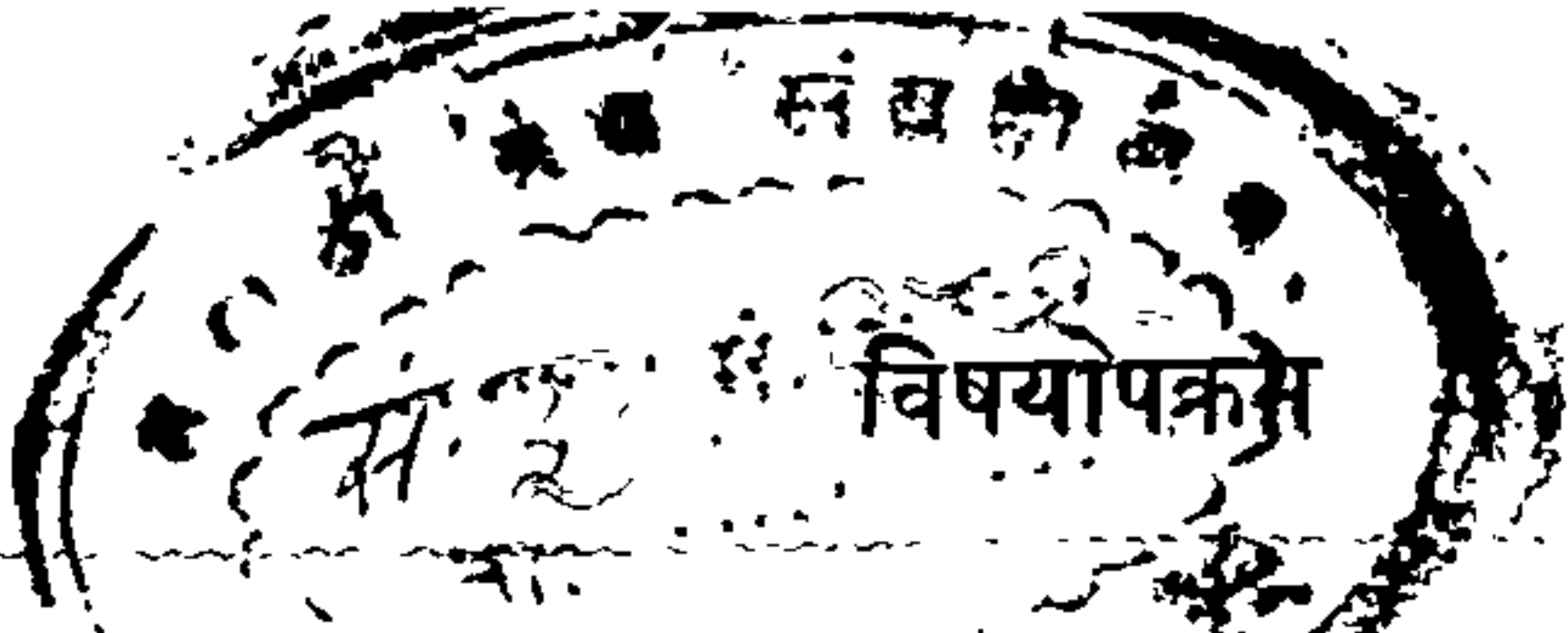
सह्याद्रीच्या पूर्व-पश्चिम उतारावर जीं खोरीं आहेत तींच २४ मावळें

होत. प्रादेशिक दृष्ट्या प्रत्येक मावळ हें नैसर्गिक परिसीमांनीं अलग म्हणजे स्वतंत्र आहे. ऐतिहासिक काळीं प्रत्येक मावळखोर हें जणूं काय एक स्वतंत्र राज्यच होतें. या डोंगरी राज्यांतील राजाला-देशमुखाला आपलें राज्य सुरक्षितपणें चालविण्यासाठीं डोंगरी किल्ल्यावरच आपलें अधिष्ठान ठेवावें लागे. हे डोंगरीकिल्ले सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेशीं काटकोन करणाऱ्या डोंगरावर बांधलेले आढळतात. किल्ला ज्या डोंगरावर बांधिलेला असतो तो डोंगर रांगेपासून अलग म्हणजे सुटा असून इतर डोंगरांच्या ओळींपेक्षा उंच असावा लागतो. तो खोऱ्याच्या मध्यवर्ती असला तर उत्तम. तसेंच मुख्य किल्ल्यांच्या घेऱ्यांत टेहळणीसाठीं लहान लहान गढ्यांची सोय करीत असत. त्यावेळीं हल्लींसारखी बातमी जलद पोहोचविण्यास बिनतारी संदेशवाहक अगर तारायंत्र हीं साधनें नव्हतीं. एका मुख्य किल्ल्याच्या ताब्यांत समाविष्ट असणाऱ्या भूप्रदेशांत वार्ता प्रसारांचीं बावटा उभारणें, कर्णा फुंकणें, आगटी पेटविणें, तोफांचे आवाज काढणें इत्यादि साधनें होती. सरहद्दीच्या प्रदेशांत शत्रूचा प्रवेश झाल्यास त्याची बातमी मुख्य किल्लेदाराला देतां यावी अशी योजना प्रदेशाच्या सीमाप्रांतीं करून ठेविलेली अद्याप आढळून येते. महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या परस्परवार्ताहारी संबंधाचा यापेक्षा जास्त प्रपंच येथें करणें अप्रस्तुत होईल, म्हणून हें विवेचन येथेंच संपवून पुढील विषयाकडे वळूं.

काहीं किल्ले खाडीच्या अगर पश्चिमसमुद्रावरील बंदराच्या रक्षणार्थ बांधले गेले आहेत. इ. स. च्या ५ व्या शतकापासून हिंदुस्तानच्या पश्चिम-किनाऱ्यावरून व्यापारी गलबतें निघून तीं अरबस्तान, आफ्रिका, युरोप, जावा, सुमात्रा इ. परद्वीपांत जात असत. हा व्यापार फारच किफायतशीर असल्यामुळे व्यापारी दृष्ट्या पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांना फारच महत्त्व आलें होतें. या बंदरांचा राजकीय ताबा ज्याच्या हातीं असे त्या राजकर्त्याला द्रव्यलाभही बराच होई. हीं संपन्न व्यापारी शहरे द्रव्यलोभानें शत्रूकडून लुटलीं जाणें फार संभवनीय असे. समुद्रकाठीं अगर खाडीकाठीं असलेल्या शहराच्या संरक्षणास डोंगरी किल्ला अवश्य असला पाहिजे, तसेंच एकाद्या खाडीतून शत्रूचीं गलबतें आंत येऊन

त्यांनीं मुलखास उपद्रव देऊं नये म्हणून खाडीच्या तोंडाशीं व तीरावर किल्ले बांधिले आहेत. चिपळूण बंदराच्या रक्षणास 'गोवळकोट,' बाणकोटच्या खाडीच्या तोंडाशीं 'बाणकोट', तीरावर 'मदनगड', जंजिऱ्याच्या खाडीच्या तीरावर 'तळगड', 'घोसाळगड' रेवदंड्याच्या खाडीकाठीं 'विरवाडीचा किल्ला' (ता. रोहें) हीं उदाहरणें वरील विवेचनाचें सत्यत्व लक्षांत आणून देतील. जलयुद्धांत (आरमारी लढाई) जलदुर्गांचा (जंजिरे किल्ले) जसा उपयोग होतो, तसाच ह्या तीरावरील प्रदेशांत असणाऱ्या किल्ल्यांचा उपयोग होतो. म्हणून कोंकण प्रांतांत सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेच्या सन्निध जसे डोंगरी किल्ले विपुल आढळतात तसेंच समुद्रासन्निध अनेक किल्ले आढळतात. देशावरील प्रदेशांत आढळणाऱ्या किल्ल्यांच्या संख्येपेक्षां कोंकणांत किल्ल्यांची संख्या तुलनात्मक दृष्टीनें जास्त ठरेल. याचें कारण वरील विवेचनावरून लक्षांत येईल. गड, कोट व जंजिरे याचा युद्धशास्त्रदृष्ट्या स्वतंत्र विचार करावयाला युद्धशास्त्रविशारद असा संशोधक पाहिजे. वरील विवेचन सामान्यतः पुढील विषयाच्या उपन्यासादाखल केले आहे.

७ कोंकणांतील किल्ले समुद्रसपाटीपासून जितकें उंच आहेत, त्यापेक्षां देशावरील किल्ल्यांची उंची जास्त आढळून येते. याचेंही कारण पाहिलें पाहिजे. सह्याद्रीच्या पूर्वउतरणीवर जे डोंगरांचे फाटे आहेत त्यावर देशावरील किल्ले बांधिले आहेत. तर कोंकणचे किल्ले समुद्रसपाटीपासून फारशा उंच नसलेल्या पातळीवर उभारिले आहेत. देशावरील किल्ल्यांच्या उंचीला तेथील स्वाभाविक उंच भूप्रदेशाची जोड मिळते. बापाच्या खांद्यावर उभा राहिलेला मुलगा बापापेक्षा उंच ठिकाणची वस्तु काढूं शकतो. तसाच हा प्रकार आहे. सिंहगडाची समुद्रसपाटीपासून उंची ४३१६ फूट आहे. व रायगडची उंची २८५१ फूट आहे. दोन्ही किल्ल्यावर स्वतः जाऊन आलेल्या माणसाला विचारिलें कीं, पायथ्यापासून कोणत्या किल्ल्याचा चढाव जास्त वाटतो ? तर तो "रायगड किल्ल्याचा" असेंच उत्तर देईल. सारांश कोंकणांतील किल्ले " मूर्ति लहान पण कीर्ती मोठी " या म्हणीचे सार्थक करणारे आहेत. म्हणून निवळ समुद्रसपाटीपासून उंचीचे आंकडे

पाहून तुलना करणारास कोकणांतील किल्ले ठंगणे-कमी उंच-वाटतील. पण अर्जिक्यपणा, बचाव नाकेबंदी इत्यादि गुणांत ते सरस आहेत.

८ येथपर्यंत महाराष्ट्रांतल किल्ल्यांचें सामान्य उद्घाटन केलें. ऐतिहासिक-कालीं किल्ल्यांचें महत्त्व इतकें कां मानिले गेलें हें यावरून वाचकांच्या नजरेस येईल. आतां प्रश्न असा कीं स्वराज्याची पहिली राजधानी शिवाजी महाराजांनीं 'रायगडीच' कां स्थापन केली? या प्रश्नाचा सांगोपांग विचार पुढें एका प्रकरणांत विस्तरशः करणार असल्यामुळे येथें प्रादेशिक दृष्ट्याच विचार करावयाचा आहे.]

हिंग्रजी अमलांतील राजकीय विभागाप्रमाणें रायगड किल्ला कुलाबा जिल्ह्यांतील महाड तालुक्यांत मोडतो. त्याचें स्थान [उत्तर अक्षांश १८।१४ व पूर्व रेखांश ७३।३० महाडाच्या उत्तरेच्या पूर्वेस सुमारे १० अंशावर व १६ मैल अंतरावर आहे. कुलाबा जिल्ह्याच्या पूर्व हद्दीवर सह्याद्रीची ओळ आहे. महाड तालुक्याच्या पूर्व हद्दीवरही सह्याद्रीची ओळच आहे या ओळीशीं समांतर असा एक डोंगर छत्री निजामपूर पासून तों चांभारगडापर्यंत पसरला आहे. ही रांग व. सह्याद्रीची ओळ यांत काळनदीचें प्रचंड खोरे पसरलें आहे. अशा रीतीनें मुख्य रांगेपासून अलग व शिवळ्या घाटांच्या उतारानजीक रायगड किल्ला आहे. रायगड व सह्याद्री ह्यांचेमधील दरीची पायथ्याशीं रुंदी १ मैल व पृष्ठभागामधील अंतर २ मैल आहे. वर जी अलग अशी समांतर रांग सांगितली त्या रांगेची उंची फारशी नाही. त्या रांगेच्या पठारावर उत्तरटोंकाशीं पूर्वेकडे चोहोंकडून अलग असा एक बहुश्रृंगी डोंगर आहे. तोच रायगड उर्फ रायरीचा किल्ला. याची समुद्रसपाटी पासून उंची २८५१ फूट आहे. कोणत्याही दिशेनें रायगडावर चढण्याचा प्रयत्न करणारास एक खोरे उतरावें लागतें. पुन्हां चढावें तेव्हा रायगड ज्या डोंगरी रांगेच्या पठारावर आहे, तेथें पोहोंचतां येतें.* तेथून पुन्हां गडाची चढण स्वतंत्र चढावयाची असते. उत्तरपूर्व व दक्षिण या तीन बाजूंनीं काळ-

* या पठाराची उंची समुद्रसपाटीपासून सरासरी ५०० फूट आहे. रायगडच्या पायथ्याशीं असलेल्या पाचाडची समुद्रसपाटीपासून उंची ६०० फूट आहे. येथून फक्त रायगड किल्ला २२५१ फूट चढावा लागतो.

नदीनें (महाड तालुक्यांतील) रायगडास वेढिलें आहे. पश्चिम वाजूला नात्याच्या गांधारी नदीचें खोरे पसरलें आहे. अशा प्रकारें चौहोंकडून खोऱ्यांनीं परिवेष्टित असा रायगड किल्ला “रायगड पाहाडी किल्ला चांगला आजूबाजूस शत्रूची फौज बसावयास जागा नाही, घोडें माणूस जाण्यास महत्संकट वरकड किल्ले पन्हाळे वगैरे ब्रहूत पण खुलासेवार व मैदान मुलखांत यास्तव आजच्या प्रसंगास हीच जागा बरी. येथें लवकर उपद्रव होऊं न शकेल.” (म. रिया-सद भा. १ पृ. ३६२) या अवतरणावरून स्वराज्याची पहिली सुरक्षित राजधानी होण्यास भूपृष्ठ रचनेनें देखील कसा लायक होता हें दिसून येईल.

१ इतक्या विवेचनानंतर विषयोपक्रमाची समाप्ती करून रायगडावरील राजकीय पुण्यपंढरीच्या प्रवाश्यांना निरनिराळ्या मार्गांनीं तिकडेच नेणें इष्ट आहे. वाचकहो पुढील प्रकरणीं आपण रायगडाची ऐतिहासिक माहिती मिळवूं.

प्रकरण २ रें.

शिवपूर्वकालीन रायगड.

रायगड किल्ला मूळ कोणत्या राजानें बांधिला अगर शिव-पूर्व कालीं त्याची राजकीय व्यवस्था कशी काय होती याबद्दल प्रस्तुत प्रकरणीं ऊहापोह करावयाचा आहे. प्रथम हें कबूल करावें लागेल कीं, रायगडचा मध्य-युगीन इतिहास संगतवार लिहितां येईल अशी ऐतिहासिक विश्वसनीय साधनें आज उपलब्ध नाहींत. राय-

रीचा किल्ला मध्ययुगीन राज्यकर्त्यांनीं बांधला असला पाहिजे. पहिल्या प्रकरणांत सह्याद्रीला आम्ही “ स्वातंत्र्यात्मा ” म्हटलें आहे. त्याचें प्रत्यंतर पृथ्वी वसतिक्षम व्हावी म्हणून मनुष्याला पश्चादिकांशीं प्रथम प्रथम जीं युद्धे खेळावीं लागलीं त्यावरूनही दिसून येईल. ओबड धोबड दगडी आयुधांनीं दक्षिण द्वीपकल्पांत वावरणाऱ्या प्राण्यांवरोंवर युद्ध खेळून, त्यांना नामशेष करून, ही भूमि स्वतंत्र केल्याचें प्रत्यंतर गोदावरी व नर्मदा यांच्या मधील डोंगराळ मुलखांत खालीलप्रमाणे आढळतें. प्राकृतिक बाबतींत दक्षिण हिंदुस्थानची स्थिरता अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारची आहे. या प्रदेशांत सृष्टिमाता भूकंपाचे धक्के, ज्वलत्पर्वतांचे स्फोट, भूमिप्रपात, इ. इ. वालिश खेळ कधींच खेळत नाहीं. ही प्रादेशिक स्थिरता दक्षिण हिंदुस्थानच्या राजकारणांतही दिसून येते. इतिहासाचें सूक्ष्म अध्ययन करणारास दक्षिणात्यांची ही निश्चलता प्रतीत होईल.

२. श्री. दीक्षित सुपरिण्टेंडंट पुराणवस्तु संशोधन खातें, यांनीं सन १९२६ सालीं रायगडावर जो उत्सव झाला त्यावेळीं वाचण्यासाठीं एक निबंध धाडला होता, त्यांत ते म्हणतात, “ ऐतिहासिक युगाविषयी पाहतां सह्याद्री व घाटमाथा यावर अनेक शतकें अंमल राखून महाराष्ट्राचें स्वातंत्र्य शातवाहननामें प्रसिद्ध असलेल्या राजवंशानें अढळ राखिलें. या शातवाहन अथवा आंध्र राजांनींच प्रथम सह्याद्रीच्या निरनिराळ्या घाटांतून वहातुकीची

उत्तम साये करून देण्याकडे लक्ष पुरविलें असावें. तसेंच कांहीं महत्त्वाच्या ठिकाणीं डोंगरपठारावर लेणी कोरून, हौद बांधून व मजबुती करून किल्ले बांधण्याच्या पद्धतीची मुहूर्तमेढ रचिली असावी. सुप्रसिद्ध शिवनेरी किल्यावर पाण्याचीं टाकीं आहेत, तीं या आंध्र राजांच्या वेळचीं असावीं. त्यानंतर चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, ब्राह्मणी राज्य निजामशाही या सर्व अमदानींत किल्यांवर वस्ती होण्याची पूर्वतयारी त्या प्राचीन काळांच झाली असें दिसते.”

(३) रायगडचें जुनें नांव रायरी रायरी हा ‘राजगिरी’ या संस्कृत नांवाचा अपभ्रंश आहे. शिवपूर्वनांव ज्या अर्थी संस्कृतोत्पन्न आहे, त्या अर्थी तें कोणा हिंदू राजकर्त्यानें दिलें असलें पाहिजे. या किल्ल्यावर एखादा जुना शिलालेख वगैरे नसल्यामुळें त्याची प्राचीन माहिती मिळविण्याची साधनें लुप्त झालीं आहेत.) तेराव्या शतकाचे अखेरीपर्यंत दक्षिणहिंदुस्थानांत यादवांचें राज्य होतें. दक्षिणेंत मुसलमानांचा प्रवेश झाला. त्यापूर्वी रायगड हा किल्ला एका मराठे पाळेगाराच्या ताब्यांत होता. बाराव्या शतकांत रायरी डोंगराचे भोंवतालील मुख्य एका मराठे पाळेगाराच्या ताब्यांत होता. रायरी हें त्या पाळेगाराचें राहण्याचें मुख्य ठिकाण होतें. चौदाव्या शतकांत हा मराठा पाळेगार विजयानगरच्या राजाचा मांडलिक झाला. शके १३५८ च्या सुमारास दुसरा अल्लाउद्दीनशहा बहामनी यानें त्याला आपल्या अमलाखालीं आणिला. शके १४०० च्या सुमारास हा रायरी मामला निजाम-शहाकडे आला. तो त्याचेकडेच निजामशाहीचा नाश होईपर्यंत होता. पुढें हा मामला तहानें विजापुरकरांकडे गेला. तेव्हां एका ब्राह्मण सरदाराच्या ताब्यांत रायरी मामला व किल्ला होता. ह्या ब्राह्मण सरदाराचें नांव उपलब्ध नाहीं. मध्य कोकणांत निजामशहाचे प्रबळ सरदार शिके हे नादत होते. वर ज्या मराठा पाळेगाराच्या ताब्यांत रायरीगड होता असें म्हटलें आहे; तो मराठा पाळेगार शिक्यांच्या वंशापैकींच कोणी पूर्वज असावा. हा किल्ला ताब्यांत आल्यावर शिक्यांनींच आपली कुलदेवता जी शिरकाई देवी तिची स्थापना केली. विजापुरकरांच्या अमदानींत शिक्यांचा किल्यावरील ताबा नष्ट झाल्यामुळें त्यांनीं माजी राज्यापासून असलेला आपला वतनी हक्क मिळविण्यासाठीं खटपट चालविली. शके १५७७ शिकेराजे रायरी मामल्याच्या

हक्काबदल लिहितात. “ आपलें कदीम वतन सरदेशमुखीचे मामले रायरी शिरकाण येथील आले. त्यास वडिलांनीं दलपतराव पाताणे *प्रभु मुतालिकीस ठेविला होता. तो कितीका दिवसांनीं बळकाऊन आपण वतनदारच म्हणून बळेंच वतन खाऊं लागला. ” [व. नि. पत्रे वाडकृत ७७] शिकें घराण्याचें एक महजर व दुसरें निवाडा पत्र उपलब्ध आहे. त्यांत पुढील मजकूर आहे. “ रायरी मामला महालबरा येथील सरदेशमुखी शिकें यांची पुरातन निजामशाहा पादशहांनीं दिली होती ती बहुत दिवस भोगवटा चालिला त्याजवर आपले वडिलांनीं वतनावर मुतालिक दलपतराव म्हणून पाताणा परभु ठेऊन आपण बादशाही मनसब करूं लागले. ”

४ (रायरीगडाला युरोपीयन लोक पूर्वेकडील जिब्राल्टर या नांवानें ओळखीत. मुसलमान राजकर्ते इसलामगड असें त्यास म्हणत.)

“ ११ किल्ले रायगड हा किल्ला पेशजी डोंगर होता. त्याचे नांव ‘जंबुद्वीप’ तणस म्हणत. घलकीचा पाहरा व अंधारी येथें निजामशाही पीर दर्गा मदार आहेत तेथे ठाणें काहीक दिवस होते. नंतर कोली घडसी याची वस्ती होती. उपरांत शिवाजी महाराज याही किल्ला बांधिला किल्याचे नांव रायगड ठेविले. ” [महा० सा. प. वर्ष २ रें अंक २]

“ १२ व्या शतकांत लहान लहान मराठे सरदारांच्या कुटुंबांचें हें निवासस्थान होतें. यांनीं १४ व्या शतकांत दुसरा अल्लाउद्दीन शाहावली यानें किल्ल्यांतील लोकांना खंडणी देणें भाग पाडिलें. त्यानंतर १४७९ [इ.स.] हा रायरी किल्ला अहमद नगरच्या निजामशाही सुलतानाच्या ताब्यांत जाऊन सन १६३६ पावेतो तो त्यांच्या हातीं होता. अहमद नगर जिंकल्यावर मोंगल लोकांनीं तो विजापुरच्या आदिलशाही सुलतानाच्या हवालीं केला. ” [ज्ञानकोश भाग १९ पृ. १०१] !

१. कविलवाहाळ बु॥ [ता. माणगांव] या गांवीं या पाताणे प्रभु घराण्याची वसती १० वर्षांपूर्वी होती. त्यांचा चौसोपी वाडा तेथें आहे. घराण्याचें आडनांव ‘ दलपतराव सरदेशमुख ’ असें लागतें. यावरून वरील दलपतरावाचाच हा वंश असावा असें वाटतें. या घराण्यांतील शेवटचा पुरुष. ‘ आनंदराव पुतळाजी दलपतराव सरदेशमुख ’ हे नुकतेच मयत झाले. हे गृहस्थ चांगलेच सुशिक्षित होते. त्यांच्या जवळील कागदपत्र नष्ट झाले आहेत.

प्रकरण ३ रें.

शिवकालीन रायगड.

॥ तहाँ राजधानी करी जीति सकल तरकान ॥

॥ शिव सरजा रुचि दानमें किनो सुजसुजहॉन ॥

शिवराजभूषण काव्य.

करी रायगड रायरिचा तो जिजाइचा तान्हा ॥

कै० गोविंदाग्रज.

रायगड किल्ल्याला सेन्याच्या सात पायऱ्या ॥

लोकगीत [फोकलोर]

हाजी राजांनीं विजापुराहून बालशिवाजीस पुण्या-
कडील जहागिरीच्या बंदोबस्तासाठीं जिजाबाईसह
पाठविलें. राजांना ह्या मुसलमान पादशहांच्या विश्वास-
घातकीपणाचा पुरा अनुभव आला होता. या बाद-
शाही नौकरीचा दुरून डोंगर साजरा असलेला बरा.
खुद्द शहाजी राजांना तीनदां बादशाही नौकरीची
पालट्यापालट करावी लागली. निजामशार्हींतून दुसऱ्यांदा निवृत्त झाल्यावर
राजांना सुमारे तीन वर्षे आपल्या पुणें जहागिरीवर रहावें लागलें. तसेंच
पुन्हां कधीं नौकरी सुटून वेलाग राहण्याचा प्रसंग आला तर पुणें जहा-
गिरीचा सवता सुभा मुक्त्यारीनें चालवितां यावा अशी तजवीज करण्याचा
शहाजीराजांनीं दूरदर्शीपणाचा डाव मांडिला. बंगळुराहून शिवाजी महाराजांना
पुणें प्रांताकडे रवाना केलें. तेव्हां म्हणजे शके १५६३ मध्ये शहाजीनें
शिवाजीस जहागिरदार या नात्यानें आपले सर्व अधिकार दिले व मोकास-
दार या नात्यानें असलेल्या अधिकारांपैकीं कर्नात मावळचा अधिकार

दिला. दादोजी कोंडदेव ह्यांस कारभारी या नात्यानें इकडे पाठविलें होतें. दादोजीच्या कारकीर्दीतच शिरवळ व पुणें परगण्यांत दंगेधोपे सुरू झाले होते. पुढें दादोजी मरण पावल्यावर कारकुनांनीं नव्या खुर्दखतांचा उजुर (तगादा) लाविला. दादोजीच्या मार्गे पुणें जहागिरीची वहिवाट विजापूर दरबाराकडून शिवाजीला मिळेलच, अशी खात्री नव्हती. म्हणून शिवाजी महाराजांनीं 'खेडें वारें' येथें बांधकाम सुरू केलें. पुणें प्रांतीं असलेल्या जहागिरीच्या बंदोबस्तास आसपासचे डोंगरी किल्ले ताब्यांत हवेत. कोंडाणा किल्ला ताब्यांत आल्यास पुणें प्रांताचें संरक्षण ठीक होईल. या कल्पनेनें शिवाजी महाराजांनीं कोंडाणा किल्ला भेदानें घेतला.

२. दादोजीचा मृत्यु, कोंडाण्याचा ताबा, इतर स्वतंत्र उद्योग, मावळ प्रांतीच्या देशमुखांचे तंटे इ. अनेक भानगडी या वेळीं शिवाजी महाराजां-पुढें उभ्या राहिल्या. कृष्णाजी बांदल देशमुख तर मलिकंभरापासून मावळ प्रांतीं जबरदस्तीनें वागे. शहाजी राजांना ह्या मावळच्या देशमुखांची जबरदस्ती पूर्णपणें माहीत होती; म्हणूनच त्यांनीं "कान्होजी नाईक जेधे यांस शफत देऊन, शिवबा राजांजवळ जमावानिशी राहण्यास सांगितलें." एखादा कर्तव्यदक्ष बाप आपल्या परदेशांत जाणाऱ्या मुलाची जितकी काळजी घेतो तितकी काळजी शहाजी राजांनीं घेतली होती. मावळांत जे देशमुख देशपांडे वतनदार होते, ते अंतर व्यवस्थेंत जरी पूर्ण स्वतंत्र होते, तरी विजापूरच्या बादशाही सत्तेचें दिखाऊ दडपण त्यांचेवर होतेंच. स्वराज्यस्थापनेच्या शिवाजी महाराजांच्या प्रयत्नांस कित्येक देशमुखांचाच विरोध होता. ज्यांच्या मनावर बादशाही अमलाचें गुलामी दडपण होतें ते तर उघड अगर प्रच्छन्न स्वराज्याचे वैरी बनले. शिवाजीनें एकही सैनिक खर्ची न घालतां मोठ्या युक्तीनें सिंहगड ताब्यांत घेऊन तेथें मजबुती चालविली. या शिवाजीच्या धाडसी प्रयत्नावद्दल कित्येक देशमुखांस व वतनदारांस वैपम्य वाटून त्यांनीं शिवाजीवद्दल विजापूर दरबारीं कागाळी केली. विजापूर दरबार शिवाजीवर रुष्ट झाला. पण ह्या बंडखोरीचा जाब शिवाजीसारख्या भुरग्या धाडशी तरुणास विचारण्यापेक्षा त्याच्या नामजाद बापास विचारणें

वरें ! म्हणून विजापुरच्या मुत्सद्यांनीं मोठ्या कारवाईनें शके १५७० च्या श्रावण वा १ ला शहाजीस अवचित पकडिलें. कोंडाण्यासारखा महत्त्वाचा किल्ला शिवाजीच्या ताब्यांत असणें, विजापुरच्या महंमदशहाला आवडलें नाहीं. शिवाजीचें म्हणणें असें कीं, पुणें जहागिरीचा योग्य बंदोबस्त व्हावा यासाठीं बादशहाच्या वतीनेंच मीं किल्ला ताब्यांत घेऊन तेथील अव्यवस्था मोडून मजबुती चालविली आहे. परंतु हा युक्तिवाद बादशहास न पटल्यामुळे, शहाजी राजांच्या सुटकेच्या अटींत ‘ कोंडाणा किल्ला बिन-शर्त सोडणें ’ हें कलम दाखल झालें. शिवाजी महाराजांच्या मनांत हें महत्त्वाचें नाकेबंद टिकाण सोडावयाचें नव्हतें. परंतु बापाच्या सुटकेसाठीं कोंडाणा सोडणें भाग पडलें. बादशाही इश्रत सांभाळली गेल्यामुळे शहाजीची सुटका झाली. अशा प्रकारें आपली इश्रत राखून घेण्याचें कारण असें कीं, शहाजी राजांस पकडल्यावर शिवाजीस वठणीवर आणण्यासाठीं फत्तेखान नांवाचा सरदार शिवाजीवर चाल करून गेला होता. त्याचा शिवाजीनें पूर्ण पराभव करून त्यास पिटाळून लाविलें. या वेळीं शिवाजीमहाराज पुरंधरावर होते.

३. अशा प्रकारें कोंडाणा किल्ला बादशाही अमलांत असल्यामुळे शिवाजी महाराजांस पुणें प्रांती ‘ स्वतंत्र होण्याचा ’ उद्योग करणें जड जाईल; ही जाणीव शहाजी राजानांही झाली होती.

“ शके १५७१ विरोधी संवत्छर जेष्ठ शुद्ध पुर्णिमा शहाजी राजे कोंडाणा दे (घे ?) ऊन सोडिले, ते समई कान्होजी नाईक जेधे व दादाजी कृष्ण लोहकरे यांस सोडिलें. महाराजांची व त्यांची भेट जाली ते समई महाराज बोलले कीं तुम्ही अम्हा मुले बंदखानी श्रमी जालेस.... . तुमचे वतन मावलांत आहे. चिरंजीव राजश्री सिडबा खंडे बारियांत व पुणा अहेत. त्याजवळ तुम्ही जमावानिशी राहावे. तुमची जबरदस्ती त्या प्रांते आहे. अवघे मावलचे देशमुख देखील त्यासी रुजू होऊन त्यांचें आज्ञेत वर्तत येसा विचार करून जबरदस्तीनें रहावें. येखादी मोगलाई-कडील फौज व इदिलशाहीकडील आली तरी आपण इमान राखा व त्यासी लढाई करावी येसी शफत इमान पुरस्कर बेल रोटीवर हात ठेऊन

घेतली तैसीच त्याणीहि कान्होजी नाइकास शेषत दिल्ली अणी कान्होजी नाईक यांस व दादाजी कृष्ण यांस वस्त्र देऊन बराबर हुजुन्या व पत्रें देऊन राजश्री सिवजीराज यांजकडे पाठविलें. ”

जेथे शकावली. पान २-३.

शिवाजीला पुणें प्रांतीं जहागिरीच्या बंदोबस्ताला पाठविण्यांत; सर्जे-राजांचा त्यानें तिकडे कांहीं स्वतंत्र उद्योग करून, बादशाही सत्तेच्या पकडीतून सुटण्याचा प्रयत्न करावा असा हेतु होता; हें वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट ध्यानीं येईल. म्हणूनच शहाजीला स्वराज्य संकल्पक म्हणण्याकडे आजच्या इतिहासकारांचा कल दिसून येतो. शहाजी राजांची शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य-संस्थापनेच्या कार्यास पूर्ण सहानुभूति व मदत होती. असें म्हटल्यानें शिवाजी महाराजांच्या श्रेष्ठ कर्तवगारीस कमीपणा येतो, असें मानण्याचें कारण नाहीं. निदान इतकें खास कीं, परकीय इतिहासकार लिहितात, तशी शिवाजी-जिजाबाई हीं शहाजीस अप्रिय खास नव्हती ! इतकें लिहिण्याचें कारण कोंडाण्यासारखें महत्वाचें ठिकाण बापाच्या सुटकेसाठीं हातचें गमावणारा मुलगा पितृ-भक्त व मुलाच्या बंडखोरीमुळे प्राप्त झालेली बंदिवासाची शिक्षा भोगून सुटल्यावर पुन्हांही मुलाच्या संरक्षणाची तजवीज करणारा बाप पुत्रवत्सल असलाच पाहिजे.

४. शहाजीराजे कैदेतून सुटल्यावर ४ वर्षे पावेतो विजापुरींच होते. तितक्या मुदतींत पुणें प्रांतीं शिवाजी महाराजांनीं कोणतीच महत्वाची उलाढाल केली नाहीं. कोंकणांतील व मावळांतील अवघड ठिकाणें पाहून कोणतें ठिकाण कसें घेतां येईल, कोणता सरदार कसा बस होईल, याची टेहळणी किंवा विवंचना मात्र चालूं होती. याचें प्रत्यंतर पुढील हकिकतीवरून ध्यानांत येईल.

जावळी प्रांतांत चंद्रराव मोरे हा एक फौजबंद व शूर सरदार या वेळीं विजापुरकरांतर्फे अंमल चालवीत होता. बाह्यतः जरी तो विजापुरकरांचा अंकित म्हणवी तरी तो स्वतंत्रपणेंच वागे. जावळी प्रांत वाई सुभ्यांत मोडतो. वाईच्या मुसलमान सुभेदारशी चंद्रराव फटकून वागे. शके

१५५८ च्या सुमारास निजामशाही नष्ट झाली. तेव्हां तळ कोंकण प्रांत तहानें विजापुरकरांकडे गेला. चंद्रराव मोरे, आपण विजापुरकरांचे सरदार या जोरावर ह्या प्रांतावरही हक्क सांगू लागला. तेव्हां माजी राज्यांतील (निजामशाहीतील) हक्कदारांनीं विजापुर दरबारकडे तक्रारी केल्या. त्यांत रायरी किल्ल्याचे किल्लेदार शिकें यांनीं रायरी मामला आपणास मिळावा म्हणून विजापुर दरबारीं खटपट चालविली. चंद्ररावानें शिक्यांचा रायरी गड तर बळकाविलाच पण तो मामलाही ताब्यांत घेऊन आपला अंमल चालू केला. ह्या तक्रारींचा बंदोबस्त करण्यासाठीं अफजलखानास चंद्रराव मोन्यावर पाठविण्याचें विजापुर दरबारनें ठरविलें. अफजलखान शके १५७० त चंद्रराव मोन्यावर आला. चंद्ररावाचा भाऊ हणमंतराव याचे ताब्यांत जोर खोरें होतें. तें घेण्याची परवानगी खानानें जेध्यांना दिली.

“ जोहर खोरे हणमंतराऊ काबीज आहेत हाली कान्होजी जेधे यास दिधले आहे ते खासा येऊन काबीज करतील करू देणे. त्यास मुकासा मन्हामती केला आहे. दुमाले करणे ” (खंड १५ पृ. ३६५) अफजलखानानें जावळीहून चंद्ररावाची उठावणी करतांच तो रायरी गडावर (रायगडावर) येऊन राहिला. त्याच वेळीं शिवाजी महाराज वडिलांच्या सुटकेच्या खटपटींत होतें. चंद्ररावाला शिवाजीसारख्या धाडसी तरुणाचें साह्य पाहिजे होते; व शिवाजी महाराजांना चंद्ररावासारख्या फौजबंद बड्या सरदाराची सहानुभूति संपादावयाची होती. म्हणून दोघांनीं परस्पर सहकार्य करून चंद्ररावाला जावळी मिळवून दिली.

गृहिता महिता लोके जयवल्ली मयापुरा ॥

स्थापितश्चंद्रराजश्च तस्यां तदभिलाषुका ॥

शि० भा० १३-४३.

[लोकांमध्ये प्रसिद्ध असलेली जावळी (जयवल्ली) मी पूर्वी घेतली; आणि तिचा अभिलाष धरणाऱ्या चंद्ररावाची तेथें स्थापना केली]

५. या हकिकतीवरून शके १५७०-७१ पर्यंत चंद्रराव मोरे व महाराज यांचा सलोख्याचा संबंध होता असें म्हणण्यास हरकत नाही.

थोड्याच दिवसांनीं अनेक कारणें उत्पन्न होऊन महाराज व चंद्रराव मोरे यांचें वांकडें आलें तीं कारणें अशीं:—

शके १५७३ च्या सुमारांस बिरवाडीच्या पाटलाचें व चंद्ररावाचें वांकडें आलें. तेव्हां तो शिवाजीमहाराजांकडे आला व त्याला त्यांनीं आश्रय देऊन मिरासही दिली. (तृ. सं. वृ. पृ. १६७।८.)

मुसे खोल्यांतील शिवाजी महाराजांच्या मुलखांतील एक आरोपी पळून जावळीस चंद्ररावाच्या आश्रयास राहिला. (खं. १५ पृ. २७४).

विजापुरकरांकडून शिवाजी महाराजांस कपटानें अचानक धरण्यास आलेल्या बाजी शामराज या शिलेदारास चंद्ररावानें आश्रय व मदत दिली.

रायगड शिवाजी महाराजांनीं चंद्रराव मोन्यापासूनच घेतला असल्यामुळें, प्रस्तुत स्थळीं चंद्रराव मोन्याच्या राजकारणासंबंधें सविस्तर वर्णन करणें इष्ट आहे. अफजुलखानाची स्वारी आली, त्यावेळीं शिवाजीची मदत घेणारा चंद्रराव लगेच शिवाजीच्या विरुद्ध कारस्थान करूं लागला. त्याला मूळ कारण बिरवाडीच्या पाटिलकीचें भांडण होय. बिरवाडीच्या पाटिलकीवर चोरघे देशमुख सरखोत गुंजण मावळचे, चंद्रराव मोरे जावळीकर व कोंडे देशमुख असे तिघे हक्क सांगत होते. चंद्रराव मोरे व सिलीमकर देशमुख हे मामा भाचे. ह्या चंद्ररावाच्या भानगडींत सिलीमकर देशमुख शिवाजी महाराजांच्या बाजूचा होता. महाराजांनीं बिरवाडीची पाटिलकी आपल्या अधिकारांत सिलीमकर देशमुखांस दिली. यामुळें चंद्रराव चिडीस जाऊन, तो महाराजांचें उघड शत्रुत्व करूं लागला.

चंद्ररावाला जावळी प्रांतांत आश्रयास योग्य असा मजबूत डोंगरी किल्ला नव्हता. त्यामुळें तो रायरी किल्ला ताब्यांत ठेवण्याच्या आटोकाट प्रयत्नांत होता. रायरी ऊर्फ रायगड या किल्ल्याच्या घेन्यांत बिरवाडी गाव येतो. अर्थात् तेथील पाटिलकी आपल्या मार्फतीने चालावी असा चंद्ररावाचा मानस. रायगडच्या पूर्वेस सुमारे १२ मैलांवर असलेल्या शिवतरच्या डोंगरावर चंद्ररावाचे वाडे असून ते ठिकाण बरेंच मजबूत व दुर्गम असावें, असें आज जे वाड्याचे अवशेष आहेत त्यावरून दिसून

येतें. [या स्थलासंबंधाचें सविस्तर वर्णन पुढें प्रकरण मध्ये आहे.] जावळी, शिवतर डोंगरावरील गढी व रायगड हीं तीन स्थानें जोरावारीनें ताब्यांत ठेवणारा चंद्रराव जवळच्या बिरवाडी गांवची पाटिलकी दुसऱ्या कोणास कशी पच्चू देईल ? परंतु बिरवाडच्या पाटलास शिवाजीनें आश्रय किंवा अभय दिल्यामुळें खरें भांडण चंद्रराव व शिवाजी महाराज यांच्या-मध्ये उत्पन्न झालें.]

६. कोंडाणा किल्ला ताब्यांतून गेल्यामुळें महाराजांस पुणें प्रांती सुरक्षितता वाटत नाहींशीं झाली. म्हणून त्यानीं आपले प्रयत्न रोहिडखोरे व वेळवंड खोरे यांत सुरू केले. त्याची ओरड विजापूर दरवारांत पोचून, दादाजी नरस प्रभु देशपांडे कुलकर्णी ता. रोहिडखोरे व वेळवंड खोरे यांस आज्ञापत्र आहे. “ शिवाजी राजे फरजंद शाहाजी राजे याणे शाहासी वेमानगी करून तुझे खोरियांत रोहिडेश्वर डोंगराचे आसराण पुंडावे याने मावले वगैरे लोक जमाव केला आणि तेथून जाऊन पेशजी किल्यावरी ठाणें उठवून आपण किल्यांत शिरला हाली राजगड किला नाव करून बलकावला. तोही वेळखंड खोन्यालगत त्यास लोकाचा वगैरे जमाव तूर्त सामील असून फिसाद करून रसिद राजे मजकूर निल्हेस देतोस. व ठाणे सिरवली आमिनासी रुजु राहत नाहींस व जमव वितरजुमा करीत नाहींस व तनखाहि हरदुतपियाचा दिवाणांत देत नाहींस मगरुरीचे जबाब ठाणगे व नाइकवाडी यासी देतोस हे जाहिरात आले.....

[खं० १५ ले० २६७ शके १५६७ चैत्र शु० १३]
ले० २६७ शके १५६७* चैत्र शु० १३].

७. वरील लिहिण्यावरून लक्षांत येईल कीं, पुणें जहागिरीवर जहागिरदार या नात्यानें जरी महाराज अंमल चालवीत असले, तरी त्यांच्या स्वतंत्र उद्योगाचें केंद्रस्थान सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील डोंगरखोन्यांत होतें. शके १५६८ सालीं तोरणा घेतला. व शके १५६९ त तोरणा किल्याचे आग्नेयेस तीन कोसांवर दुरगा नांवाच्या डोंगराच्या शिखरावर राजगड

* वरील पत्राच्या अस्सलपणाबद्दल संशय आहे. परंतु त्यांतील मतलब खरा आहे असें कै. राजवाडे म्हणतात.

बांधिला. किल्ल्यास तीन माच्या करून सुवेळा, संजीवनी व पद्मावती अशीं नांवे दिलीं “ राजधानीस राहण्यास योग्य अशी कल्पना करून बांधते झाले [म. रा. सप्त. शि. च. पृ. ३०।३१]. घाटमाथ्यावर आपलें मुख्य ठाणें असण्यापेक्षां सह्याद्रीच्या पश्चिम उत्तरीवरील एखाद्या डोंगरी किल्ल्यावर आपलें ठाणें असावें. अशा विचारानें किंबहुना ‘ राजगड ’ राजधानी करण्याचा हेतु धरूनच राजगड बांधण्यांत आला. राजगड, तोरणा हे दोन किल्ले ताब्यांत आल्यावर सहजच महाराजांचें लक्ष नजीकच पश्चिमेस असलेल्या रायरी ऊर्फ रायगड किल्ल्याकडे वेधलें. रायरीवर अंमल चंद्ररावाचा. तेव्हां तो अनुकूल होईल तर किंवा त्याचा पाडाव केला तर रायगड काबीज होणार. सारांश रायगडच्या राजकारणाशीं चंद्ररावाच्या भांडणाचा मुख्य संबंध येतो. चंद्ररावाचें व महाराजांचें शके १५७० पर्यंत सख्य होतें. शके १५७३ पासून तंट्याला सुरवात झाली. परंतु शिवाजी महाराजांस चंद्ररावासारख्या प्रबल सरदाराशीं एकदम शत्रुत्व करतां येईना. कारण शहाजी राजे कैदेंतून सुटून विजापुर दरबारींच होते.

८. शके १५७५ मध्ये शहाजी राजे कर्नाटकांत गेल्यावर शिवाजी महाराजांनीं पुणें प्रांतीं आपल्या स्वातंत्र्य स्थापनेच्या धाडसी प्रयत्नास जोरानें सुरवात केली. शके १५७६ त पुरंधर किल्ला ताब्यांत घेतला. व सतत चार पांच वर्षे उपद्रव देणाऱ्या व स्वराज्यविरोधी चंद्रराव मोन्याच्या पारिपत्यास सुरवात केली.

चंद्रराव मोन्याचा भाऊ हणमंतराव हा जोर खोऱ्यांत अंमल गाजवीत होता. शके १५७१ मध्ये अफजलखानानें जोर खोरे घेण्याची जेध्यांना परवानगी दिली होती. परंतु जेध्यांच्या हातून हणमंतरावाचा पुरा मोड झाला नाही. म्हणून रघुनाथ बल्लाळ कोरडे यास हणमंतरावावर महाराजांनीं पाठविलें. त्यानें हणमंतरावाचा पराभव करून जोर खोरे घेतलें. तेव्हां हणमंतराव पळून विजापुरीं तक्रार सांगण्यासाठीं गेला.

चंद्ररावाचा मोड करण्यासाठीं शिवाजी महाराजांनीं शके १५७७ पौष शु॥ १४ रोजीं निसणीच्या घाटानें जावळीवर स्वारी केली. “ महाबळेश्वरचा निसणीचा घाट दरियाचा उतरून जावळीस वेढा घातला. जावळी

अवघड वाट, जाळ्या कळकीच्या दाट, तेथे महिनाभर झुंज जाहलें. महिन्या एका महिन्यांनीं कृष्णाजी बाजी मोरे जावळी सोडून आपले हासम-सुद्धां रायगडास गेले रायगड बलकाऊन राहिले तेथे शिवाजी महाराजे चढाई करून गेले रायगड तीन महिने चंद्ररावांहीं भांडविला. मग सला जाहला. ” [रा. य. रा. गुप्ते यांचा निबंध]. जावळी प्रांतांत त्यावेळीं किल्ला नव्हता. थोडे दिवस जावळी लढविल्यावर चंद्रराव पळून रायरीस गेला. जावळीहून सहाद्रीच्या पश्चिम खोऱ्यांनीं शिवतरापर्यंत पायवाट आहे. शिवतरापासून रायगडावर सुमारे ३ तासांत जाता येतें. चंद्रराव पळून रायरी गडांत गेल्याचें महाराजास समजतांच त्यांनीं आपला मोर्चा रायरीकडे वळविला. शके १५७८ दुर्मुखीनाम संवत्सरे चैत्र वा ७ स जावळीहून स्वार होऊन रायरीस आले. [शिवपूर दसरांतील यादी] रायरीस वेढा दिला. या वेढ्यांत चंद्ररावाचे भाचे सिलीमकर देशमुख, कान्होजी जेधे देशमुख व बांदल हे महाराजांच्या वतीने लढत होते. सिलीमकरांनीं महाराज व चंद्रराव मोरे यांच्यामध्ये सलोखा करण्यासाठीं उभयपक्षांनीं मध्यस्ती केली. महाराज व चंद्रराव मोरे यांची भेट होऊन रायगड महाराजांच्या ताब्यांत द्यावा असें ठरलें. या अटीच्या निश्चितीकरितां चंद्ररावाचे दोन मुलगे बाजिराव व कृष्णराव शिवाजी महाराजांच्या ताब्यांत ओलिस म्हणून दिले. असा प्रकार होऊन रायरीचा किल्ला महाराजांच्या ताब्यांत आला. [शके १५७८X चैत्र वा ७] प्रस्तुतस्थळीं आपणांस मोरे प्रकरणाची यापेक्षा ज्यास्त पुढील माहिती देण्याचें प्रयोजन नाहीं. रायगड महाराजांच्या ताब्यांत कधीं कसा आणि कोणाकडून आला हें वरील इतिहासावरून ध्यानीं येईल.

९. रायगड घेतल्याचा वर दिलेला शक आजच्या नवीन आणि सर्वमान्य संशोधनास अनुसरून दिला आहे. परंतु या शकाबाबत कांहीं भिन्न मतें आहेत त्यांचें उद्धाटन करूं.

[अ] कै० राजवाडे यांच्या ऐ० प्रस्तावना पृ. २६९ ते २७१ पर्यंत म. रा. कृत स. प्र. शि. चरित्राची चर्चा केली आहे. या चरित्रांत

रायगड घेतल्याचा उल्लेख असा आहे.

“ रायगडचें राजकारण आलें तेथें जाऊन भेदानें किला घेतला तो पूर्वी हबसी याजकडे होता. शके १५६८ किला बहुत नामी उंच विकट पाहून फार संतोषी झाले त्याजपाशीं चांगला डोंगर होता तो किल्ला केला नांव लिंगाणा ठेविलें आणि राजगडास आले. ” [पृष्ठ ३४]

या शकाबद्दल राजवाड्यांनीं पुढीलप्रमाणें लिहिलें आहे.

“ बाजी मोहित्याचा सुपें महाल घेतल्यावर कांगोरी* वगैरे किल्ले घेतले.....नंतर थोड्याच दिवसांनीं शके १५६८ त कोकणांत उत्तरून रायगड किल्ला घेतला व कल्याणवर अबाजी सोनदेवाकडून स्वारी करविली.....शके १५७० त राजापुर लुटलें व बाळाजी आवजीस चिटणिसी सांगितली. बाळाजी आवजीस चिटणिसी शके १५७० त मिळाली. हें बरेंच विश्वसनीय आहे. शके १५६८ त रायगड घेतला हेंही तितकेंच विश्वसनीय आहे. ” रा. प्र. पृ. २७.

कै० राजवाड्यांनीं हा शक जरी बरोबर आहे असें म्हटलें आहे, तरी या विवेचनाच्या शेवटीं त्यांनीं जो शेरा मारला आहे तो विचार करण्यासारखा आहे. ते म्हणतात “ सारांश अस्सल आधार कांहीं तरी असल्या-शिवाय ह्या बखरींतील तपशिलांवर विश्वास ठेऊन चालणें उपयोगाचें नाहीं. ” आज जेथे शकावली बरीच मान्य व अस्सल आधारभूत ठरूं पहात आहे. म्हणून तिच्या पुराव्यापुढें ही बखरीची मिति हिणकस ठरते. मल्हार रामराव याच्या बखरीवरून रायगड हबसी याचेपासून घेतला असें दिसते. त्याच बखरींतील चंद्रराव मोरे प्रकरण ‘ शके १५७७ त केव्हां तरी उत्पन्न होऊन, बरील माहितीशीं बरेंच जुळतें आहे. ’ यावरून असें अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं कीं, शके १५६८ मध्ये शिवाजीनें कोंडाणे किल्ला भेदानें घेतला. ही हकिकत व रायगडच्या कबजाची हकिकत यांची गलत झाली असावी.

[आ] शामजी आवजीस (बाळाजी आवजीचा भाऊ) कारखान-

* कांगोरी किल्ला रायगडचे आग्नेयेस व प्रतापगडचे उत्तरेस आहे कांगोरी व प्रतापगड अंतर ६ मैल आहे.

निशी रायगडची सांगितली शके १५७० त पाठविलें.

म. रा. स. प्र. शि. च. पृ. ३५

राजापुरच्या लुटीच्या सफरीच्या वेळीं चिटणीस बंधूची प्राप्ती महाराजांस झाली. याबद्दल सर्वोच्च ऐकमत्य आहे. शिवदिग्विजयकार राजापुर घेतल्याचा शक १५७० हा देतात. पण जेधे श० १५८२ हा दिला आहे. शृंगारपुरच्या सुर्व्याशीं जेव्हां महाराजांनीं युद्ध केलें त्याच्या पूर्वी थोडे दिवस राजापुर लुटलें. बखरकारांस ह्या युद्धाची माहिती दिसत नाही. अर्थात् शिवभारतावरून अनुभविलेली राजापुरच्या लुटीची हकिगत जेधे शकावलीशीं बरोबर जुळत असल्यामुळें राजापुरच्या लुटीचा जेधे शकावलींतील शक बरोबर आहे असें समजणें रास्त दिसतें.

[इ] शेडगांवकर बखरींत शके १५७५ मध्ये रायगडावर देवीची स्थापना केल्याचा उल्लेख आहे.

५ (हल्लीं रायगडावर भवानी नांवाच्या टोकाशीं भवानीचें एक लहानसें मंदिर असून, ते अत्यंत अडचणीच्या जागीं आहे. हेंच कदाचित् शेडगांवकर बखरींत उल्लेखिलेलें देवीचें मंदिर असावें. हें भवानीचें मंदिर इतक्या अवघड ठिकाणीं आहे, कीं त्या ठिकाणीं सामान्य प्रवाशाला जातां येणार नाही. देवी प्रतापगडच्या भवानीसारखी अष्ट-भुजा आहे. दुसरी शिरकाई* देवी. ही गंगासागरच्या उत्तरेस व धर्म-शाळेच्या पूर्वेस आहे. मूर्ति प्रतापगडच्या देवीप्रमाणें अष्टभुजा असून साध्या पाषाणाची आहे. येथें बरीच पडापड झाल्यामुळें शिलालेख अगर इतर कांहीं प्रमाणावरून

* ही शिरकाई देवी रायगडचे शिवपूर्व किल्लेदार शिर्के यांनीं स्थापलेली असावी. शिरकाई ही शिक्क्यांची कुलस्वामिनी होय. हे शिर्के निजामशाही अमलापासून मध्य कोंकणांत प्रबल असून त्यांच्या ताब्यांतील प्रांतास शिरकाण म्हणतात. प्रकरण २ मध्ये याबद्दल ज्यास्त माहिती आहेच. ह्या शिक्क्यांचे वंशज भोर संस्थानांत अद्याप मोठे मानकरी आहेत. रायगडच्या पायथ्याशीं असलेल्या शेल ऊर्फ बिरवाडी गांवचे ते अद्याप खोत आहेत. तसेंच नांदवी जवळील एका गांवचे ते वतनदार खोत आहेत. शिक्क्यांचा विजापुर दरवारी मोठा बोलवाला होता. त्याच शिक्क्यांच्या ताब्यांत रायगड असतां त्यांनीं आपल्या कुलदेवीची-शिर्काईची स्थापना केली.

निश्चित काल ठरवितां येईल असा कांहींच पुरावा सापडत नाही. असो. रायगड ताब्यांत घेतल्यावर तेथें खुद्द महाराजांनीं यशोदायिनी भवानीचें देऊळ बांधून तेथें तिची स्थापना केली असंल यांत तिळमात्र शंका नाही. मात्र कालनिर्णयाबद्दल शंका आहे.]

[ई] ज्ञानकोशकारांनीं रायरी किल्ला शके १५७० (१६४८ सन)त शिवाजीनें हस्तगत करून शके १५८४ (सन १६६२) त तेथें राजधानी केली असें म्हटलें आहे. हे दोन्ही कालोल्लेख आजच्या नव्या माहितीशीं विसंगत दिसतात, हे कोणीही कबूल करील. [रायगड राजधानी कधीं केली हें पुढें साधार देणार आहे. तेव्हां या शंकाचा विचार होईल.]

[उ] शि. च. प्रदीप ग्रंथांत श्री. शं. ना. जोशी (वाई) यांनीं थोडक्यांत या सर्व सनांचा परामर्ष घेतला आहे. तोच उतारा देऊन हा भाग संपवूं.

“ रायगड घेतोः—शके १५६८. मल्हार रामराव बखर. याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही बखरींत ह्या प्रसंगाचा शक दिलेला नाही. सुरत मारून कारंजें घेतल्यानंतर रायरी घेतली आणि राज्याभिषेकाचे वेळीं रायरीचा रायगड केला, असें सभासद व चित्रगुप्त लिहितात. शिवप्रतापांत रायगड अथवा रायरी घेतल्याचा उल्लेख नाही. ९१ कलमींत भोरे प्रकरणापूर्वींच रायगड घेतल्याचें सांगितलें आहे; व तसेंच म. सा. छोट्या बखरींतही आहे. शेडगांवकर बखरींत ह्याचा दोन ठिकाणीं उल्लेख असून पहिल्याचा दुसऱ्याशीं मेळ नाही. पृ. ३५ वर म्हटलें आहे कीं मुसल (मुरुम ?] (देव डोंगरावर बाधकाम करून अफजल वधानंतर पहिल्यांदा कोंडाणा घेण्यापूर्वीं रायगड बनविला. म्हणजे शके १५८१ च्या नंतर व १५६९ च्या पूर्वीं ! बरें पुढें पृष्ठ ७४ व ८१ वर सभासदी बखरीप्रमाणें सुरत लुटून कारंजें घेतल्यानंतर रायरी घेतली आणि राज्याभिषेकाचे वेळीं ‘ रायरी सोन्याची पायरी ’ हें नांव मोडून रायगड हें नांव ठेविलें, असें लिहिलें आहे. ह्यावरून विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही कीं पृ. १९ वर मुसलदेव म्हणून डोंगर होता त्यास वसविला, राजगड नांव ठेविलें. (शके १५७०-७४) असें आलें आहे. एकंदरीत हें सगळें विनमेळाचें लिहिणें आहे. शके १५७८

त रायरी घेतली (व तिचाच पुढें रायगड केला) हैं जेधे वगैरे श.तील म्हणणें इतर बावीशीं जुळतें व बरोबरही आहे. ”

१०. शके १५७८ त जावळीच्या चंद्रराव मोन्याकडून रायरी किल्ला महाराजांनीं हस्तगत केला; असें निश्चित अनुमान करण्यास हरकत नाही. त्या किल्ल्याचे माजी राज्यापासूनचे हक्कदार शिकें. पण त्याचा हक्क दलपतराव नामें मुतालिकानें बळकाविल्याचें मार्गें आलेंच आहे. महाराजांनीं रायरी घेतल्यावर नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें दलपतरावास मोईन करून देऊन त्याजवळील देशमुखीचा हक्क अनामत केला. अशा प्रकारें मध्य कोंकणांत सुरक्षित अशीं राजगड, *तोरणा व रायगड हीं तीन महत्वाचीं केंद्रस्थानें महाराजांच्या ताब्यात आलीं.

मावळ प्रांतीं अंमल बसून तेथील देशमुख व देशपांडे दस्त व्हावे. या हेतूनें महाराज व त्यांचें मंत्रिमंडळ एक एक डोंगरी किल्ला सर करण्याच्या मार्गास लागले. कोंडाणा घेऊन पुणें प्रांतीं पुंडाई चालविली आहे, अशी शिवाजीची कागाळी विजापुर दरबारी पोचतांच, शिवाजी महाराजांवर विजापुरकरांचा सरदार फत्तेखान चालून आला. त्यानें बेलसरें, पुरंदर, शिरवळ हीं ठाणीं घेण्याचा प्रयत्न केला. महाराजांनीं मोठ्या हिमतीनें त्याला हुसकून लाविलें. पुढें शहाजी राजांना कैद झाली. त्यांच्या सुटकेसाठीं, छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे ज्येष्ठ बंधू संभाजी राजे यांनीं बंगलूर व शिवाजी महाराजांनीं कोंडाणा देऊन विजापुरकरांशीं तह केला. पुढें ४१५ वर्षे शहाजी राजे विजापुरींच असल्यामुळे, कांहीं विशेष हालचाल झाली नाही. चंद्ररावाचें प्रकरण उपस्थित होऊन जावळी प्रांत व रायगड किल्ला शके १५७८ त ताब्यांत आला. ही कागाळी प्रतापराव मोन्यानें विजापुर दरबारीं स्वतः जाऊन केली; पण त्याच वेळीं तेथें एक नवाच डाव रंगात आला होता.

११. आतां रायगड राधजानी कां केली याचें विवेचन करण्यापूर्वीं, ह्या वेळीं शिवाजी महाराजांच्या राजकारणाचें थोडक्यांत पर्यालोचन करूं.

* तोरण्यालाच सुलतानगड हें नांव होतें.

१२. विजापुरचा बादशहा महमद आदिलशहा अर्धांग वातानें आसन्न-मरण झाल्यामुळें दरबारांत भावी वारसाबद्दल पक्षोपक्ष बोकाळले होते. दक्षिणेंतील मुसलमानी शाह्या बळकाविण्याचे मोंगलांचे प्रयत्न जारी चालू होते. शके १५७५ पासून मोंगल शहाजादा औरंगजेब औरंगाबादेस ठाण मांडून बसला होता. गोवळकोंडेकर, विजापुरकर व मोंगल या तीन हत्तींची झुंज दक्षिणेच्या पठारावर मोठ्या निकरानें चालू होती. या हत्तीच्या टकरींत आपलें चिमुकलें स्वराज्य टिकवून धरणें मोठ्या मुत्सद्देगिरीचें व मिनत-वारीचें काम होऊन बसलें होतें. शेवटीं शके १५७८ त महमदशहा मरण पावला. तेव्हां वारसाचें निमित्त पुढें करून औरंगजेब विजापुरच्या भानग-डींत शिरुं लागला. दोघांची कटकट सुरू झाली. महाराजांच्या पुणें जहा-गिरीच्या उत्तर-पूर्व बाजूला मोंगली मुख्य तर दक्षिण-पश्चिम बाजूला विजापुरकरांचा मुख्य. बरें हा जहागिरीचा प्रांत ३० वर्षांपूर्वी तहानें कागदोपत्रीं कां होईना विजापुरकरांकडे सुपूर्त केलेला* अर्थात् मोंगलांची पहिली धाड या प्रांतावर येणार. शिवाजी महाराजांनीं या वेळीं दुटप्पी किंवा दुगल राजकारण करून दोन्ही दरबारशीं पत्रव्यवहार चालविला. औरंगजेबाची इच्छा शिवाजीसारखा कर्तबगार तरुण आपल्या बाजूला असावा अशी होती. म्हणून तो बाह्यतः बादशाही तोऱ्यानें पण अंतस्थ नरमाईची भाषा बोलून महाराजांस आपणांकडे ओढून घेण्याचा प्रयत्न करीत होता. औरंगजेब आतां वाटेल तशीं अभिवचनें देईल व आपलें कार्य झाल्यावर निघून जाईल दिल्लीला. आपण मात्र शेजारच्या विजापुरकरांशीं वाकडे होऊन कायमचा शिवेशेजारीं शत्रू उत्पन्न करून ठेऊं. म्हणून शिवाजी महाराज विजापुरकरांच्या पक्षाला मिळाले, व मोंगलांशीं त्यांनीं वैर सुरू केलें. इकडे विजापुरीं मुत्सद्यांनीं परभारें दिल्लीस शहाजहान बादशहाशीं

* भीमेच्या उत्तरेचा मुख्य मोंगलांना द्यावा, दक्षिणेचा विजापुरकरांना द्यावा व विजापुरकरांनीं तो जहागिरी म्हणून शहाजीकडे ठेवावा असा जेघे करीन्यांत उल्लेख आहे. तसेंच शहाजीनं आपला मुख्य ठेऊन बाकीचा निजामशाही मुख्य मोंगल व आदिलशाही बादशहा यांस वाटून दिल्याबद्दल शिवभारतकार लिहितात.

तहाचें बोलणें लावून; तिकडून औरंगजेबास युद्ध थांबविण्यास इशारा देव विला. औरंगजेबानें हुकमाप्रमाणें युद्ध थांबविलें. व विजापुरदरबाराशीं तह केला. पण तो शिवाजी महाराजांवर मात बेसुमार चिडला. त्यानें पुणें जहागिरी जाळून लुटून बेचिराख करण्याचे सक्तीचे हुकुम सरदारांस दिले. वरें विजापुरकरांनीं शिवाजी महाराजांना पक्कें तोंडघशीं पाडिलें, इतकेंच नव्हे, तर तहांत शहाजीच्या जहागिरीचा प्रांत मोंगलास देऊन हलवायाच्या घरावर तुळसीपत्र ठेवण्याचा लटका उदारपणाही केला ! मोंगली सैन्याचा हा जोरदार शह महाराजांच्या स्वराज्याला बसल्यामुळें घाटमाथ्यावरील मुलखाची बरीच खराबी झाली. पण या संकटांतून एका अजब योगायोगानें मुक्तता झाली. तो योगायोग म्हणजे शहाजहानचें दुखणें व औरंगजेबास उत्तरेस जाण्याची लागलेली निकड !

१३. शहाजहान बादशहाच्या आजारच्या बातम्यावर बातम्या दक्षिणेंत थडकूं लागल्या. औरंगजेबाला उत्तरेत जाण्याची निकड ! ह्या धादलीत शिवाजीचें पुरतें पारिपत्य करण्यास सवड कोठें होती ? इतक्यांत महाराजांकडून एक नरमाईचें पत्र आलें तेवढ्यावर खूप होऊन, मनांतून जरी सूडाचा अग्नी धडधडत होता तरी शिवाजीचे सर्व अपराध क्षमा करून त्यास कृपेंत घेतल्याचा देखावा औरंगजेबाला दाखवावा लागला.

“ यद्यपि तुमच्या पेशजीच्या गोष्टी विसरावयाजोग्या नाहींत; तथापि तुम्ही आपल्या कृत्याचा पश्चाताप केला व हा दरबार उपेक्षेचा नाहीं हें जाणिलें. तुमचें लक्ष निभ्रांत इकडे आहे असें समजोन तुमचें पूर्वकृत्य मनास आणीत नाहीं. ” असें दरबारी थाटाचें पत्र लिहिलें. व विजापुरकरांस ही शिवाजीची व्याद तिकडे कर्नाटकांत नेण्यास सुचविलें. इतकी तरतूद करून औरंगजेब उत्तरेत निघून गेला. या प्रकरणापासून शिवाजी महाराजांसारख्या दूरदर्शी मुत्सद्यानें ‘ दोन मुसलमानी बादशहांच्या क्रुद्ध दृष्टीसमोर व त्यांच्या जाण्यायेण्याच्या वाटेवर स्वराज्य टिकविणें अशक्य—निदान जिकिरीचें—आहे ’ अशी खूणगांठ बांधिली असल्यास नवल काय ?

१४. विजापुरकरांनीं महाराजांचा पुरा विश्वासघात केल्यामुळें,

त्यांच्याशीं उघड वेवनाव पत्करिला. शके १५७९।८० त विजापुर दरबारांत वारसावद्दल लाथाळी सुरू होती. याचवेळीं औरंगजेब बापा-भावाच्या हाल-अपेष्टा करून दिल्लीचें तक्त बळकाविण्याच्या धांदलींत होता. दोन्ही दरबाराच्या ह्या दुर्लक्षाचा फायदा घेऊन महाराजांनीं आपली सावधगिरीची मजबुती चालविली. दोन्ही बादशहांच्या दृष्टीसमोर असणारी पुणें राजधानी सोडून, सह्याद्रीच्या भिंती आड बांधलेल्या राजगडास राजधानीचें स्वरूप दिलें. प्रबळगड वगैरे किल्ले घेऊन महाराजांनीं विजापुरकरांचा उत्तर कोंकणांतील अंमल उठविला. जेधे करिन्यांत “ स्वामींनीं किल्ले राजगड, तोरणा या किल्ल्यावर इमारतीचे काम लाविले किल्ले तयार कराविले त्यावरी फत्तेखानाची फौज विजापुरीहून पुणें देशांत आली ” असा एक उल्लेख आहे. फत्तेखानाची स्वारी शके १५७९ मध्ये झाली. त्या पूर्वी राजगड किल्ला बांधून झाला होता; असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं. राजगड हा किल्ला सह्याद्रीच्या पश्चिम उत्तरीवर आहे. घाटमाथ्यावरील सैन्यास या किल्ल्यावरही स्वारी करावयाची म्हणजे सह्याद्री ओलांडून यावे लागतें. या वेळीं हा किल्ला देशावरील शत्रूपासून बचाव करण्याच्या दृष्टीनें सोडस्कर वाटल्यामुळे शके १५७९ च्या सुमारास राजगड हें मुख्य टाणें केलें.

१५. राजगड हें मुख्य ठिकाण केल्यावर, महाराजांच्या महत्त्वाच्या रायकीय हालचाली राजगडावरून झालेल्या आढळतात. त्यांतील महत्त्वाच्या उलाढाली सालवार खालीं देत आहे.

[अ] शके १५८१.* कान्होजी नाईक जेधे राजगडीं भेटले.

[आ] शके १५८१. पौषमासीं राजगडावर+राजनीतिविशारदांची परिपद भरल्याचा शिवभारतांत उल्लेख आहे.

[इ] शके १५८३. सिद्दी जोहारानें पन्हाळ्यास वेढा घातला तेव्हां जिजाबाई राजगडास होती.

* माघ बहुल ११ मंदवासर बदल देणें रदकर्जनरसशेट उघापा बकाल पेठ पाचाड कर्जजमा पेठाहाय नजीक रायगड बाा बखैर कारकून पेठ माा

“जननी शिवराजस्य सा राजगिरीवर्तिनी ।
निजानां गिरिदुर्गाणामवनेऽवहिता भवत् ॥५॥

शिवभारत अ. २६

[ई] शास्ताखानाचा पराभव करून शिवाजी महाराज शके १५८२ मध्ये राजगडीच आले.

वरील उल्लेखावरून शके १५७९ ते १५९१ पर्यंत महाराजांच्या कारभाराचें मुख्य ठाणें राजगडीच होतें दिसतें.

१६. जों पर्यंत जाहगिरीचा व मुलखवंदोबस्तीचा व्याप घाटमाथ्यावर होता; तों पर्यंत राजगडासारखें घाटी मुलखाच्या नजीकचें ठिकाण राजधानीस योग्य होतें. पण मोंगलाशीं जेव्हा महाराजांचें युद्ध सुरू झालें, तेव्हां घाट माथ्यावरला मुलख जयसिंगावरोवर झालेल्या शके १५८७ च्या + तहांत मोंगलास देणें भाग पडलें. पुढें आग्न्याहून राजगडास आले. त्या वेळीं घाटमाथ्यावरील मुलखापेक्षां कोंकणांतील प्रदेशच शिवाजी महाराजांच्या

३१ पान + ॥ तमुदंतं शिवनृपो निशम्य शिवपत्तने ।

॥ सर्व नीतिविदोर्वर्यः सचिवा निदमब्रवीत ॥२९॥

॥ कार्यांतर प्रसक्तत्वात् मयि सांतरमास्थिते ॥

॥ संग्रामदुर्गसहिता गता चक्रामती पुरी ॥३०॥

ही बातमी राजगडावर ऐकून सर्व राजनीतिवेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ असा तो शिवाजीराजा सचिवांस असें बोलला. दुसऱ्याकार्यांत गुंतल्यामुळें मी दूर असतां चाकणनगरी संग्रामदुर्गासह हातची गेली.

शिवभारत अ. २८

[उ] * राजगडावर पंचायती भरवून दिलेल्या निकालांचीं निवाडापत्रें कांहीं सांपडतात.

[ऊ] शके १५८८ पराभव नाम संवत्सरे श्रावण वा १२ आगरिया-हून पेटारियांत बैसोन पळाले. संमाजीसहे वर्तमान मार्गसिर्शि शुा ५ राजगडास आले. १५८९ शहाजहानचा वकील राजगडीं भेटला.

[ऋ] शके १५९१ फाल्गुन शु॥ १५ राजगडीं राजाराम महाराज उपजले.

ताब्यांत ज्यास्त होता. या पूर्वीच पेण, दामोळ, शृंगापूर इ० कोंकणांतील ठाण्यांवर स्वारी करून ती महाराजांच्या ताब्यांत आली होती. मोरोपंत पेशव्यास उत्तर कोंकण व अंबाजी सोनदेव यांस दक्षिण कोंकणाच्या बंदोबस्तास पाठविले. रायगड हा दक्षिण कोंकणांत मोडतो. तेव्हां कोंकणप्रांत हेंच 'स्वराज्य' उरल्यावर त्यांतील केंद्रस्थान जो रायरीगड तोंच मुख्य ठाणें केले असल्यास नवल काय ?

शके १५९२ भाद्रपदमासी रायगडाहून निघून जुन्नरास वेढा दिल्याचा उल्लेख आढळतो. याच सालीं केलेली सुरतेची दुसरी लूट रायगडीं आणिली.

[बादशहानें दिल्लीस बोलवून विश्वासघात केल्यामुळे पुरंदरच्या तहाप्रमाणें वागण्याचें बंधन महाराजांस राहिलें नाहीं. पुढील तीन चार वर्षांत मोंगलाकडे दिलेले किल्ले परत मिळविण्याचा उद्योग जोरानें चालविला. घाटमाथ्यावरील प्रदेश ताब्यांत आला तरी, स्वराज्याचें मुख्य ठाणें तेथें मांडण्यापेक्षां तें कोंकण प्रांतीं मांडणें जास्त श्रेयस्कर; ही गोष्ट आतां महाराजांस चांगलीच पटली. स्वराज्याचा व्याप दिवसेंदिवस जास्त जास्त वाढत चालला असून, विजापुरकरांपेक्षांही प्रबळ असे जे मोंगल बादशहा त्यांच्याशीं आतां झगडा करण्याची पाळी आली असल्यामुळे, आपली राजधानी फारच सुरक्षित ठिकाणीं असली पाहिजे. राजगड हें ठिकाण कांहींसें सुरक्षित असले

पान ३२* पुरंदरचा तह: --चार लक्ष होनाचा तळ कोंकणपैकीं विजापुरकरांचे इलाख्यापैकीं हालीं तुझांकडे चालत आहे तो बंदोबस्ताकरतां इकडील सरकारांत आला. किल्याचा तपशील राजे जयसिंगाचे लिहिल्याप्रमाणें.....राजगड, भोरप, घोसाळा, उधेदुर्ग, तोरणा, तळेगड, अलवारी, रायरी, लिंगणगड, महाबगड पाल, कुंवरी-[शिवाजीकडे राहिलेले किल्ले] राजवाडे खं. ८ पृ. १२! १३

शके १५८७ भाद्रपद ७

ले. १४

५ राजवाडे ले. २७३ शके १५७५ ले. २७७ शके १५८९ माघ शु॥ १ निवाडा पत्र. यांत राजगड मु॥ पंचाईत भरवून निकाल दिल्याचा उल्लेख आहे.

तरी, घाटावरील मुलखाच्या नजीक असून त्याचें क्षेत्रफळ राजधानीच्या व्यापास अपुरें झालें. म्हणून राजगडापेक्षां विस्तीर्ण व दुर्लभ असा रायगड किल्ला राजधानी करण्याचें ठरविण्यांत आलें.]

(मोंगलांशीं झालेल्या युद्धांत देशावरील सपाट व मैदान मुलखाचा कवजा मोंगली सैन्यानें घेतला. परंतु सह्याद्रीच्या प्रचंड तटानें संरक्षिलेला हा डोंगराळ कोंकणीं मुख्य तितक्या साहजिकपणें घेणें मोंगलांसही शक्य झालें नाहीं. अखेरीला सर्व शत्रूंपासून बचाऊन एक कोंकण प्रांतच स्वराज्याच्या छात्राखालीं टिकून राहिला. या प्रांतांतील मध्यवर्ती, मजबूत, विस्तीर्ण, दुर्लभ असें ठिकाण जो रायरीकिल्ला तोंच राजधानीला योग्य ठरल्यास नवल काय ?

[१७] रायगड पहाडी किल्ला चांगला शत्रूची फौज बसावयास जागा नाहीं. घोडे माणूस जाण्यास महत्संकट वरकड किल्ले पन्हाळे वगैरे बहुत पण खुलासेवार व मैदानांत यास्तव आजच्या प्रसंगाला हीच जागा बरी. येथें लवकर उपद्रव होऊं न शकेल [सभासद बखर]. सुरक्षित राजधानी असावी हीच प्रमुख कल्पना त्या वेळीं महाराजांच्या मनांत असावी. राजधानी ही राज्याची इभ्रत ! युद्धमान राष्ट्रे रणांगणावर युद्धाचे डाव खेळत असतां बेचिराख मुलखाचें वाजारबुगणें काबीज करण्यापेक्षां राजधानीला शह देऊन, तेथील राजसिंहासन डळमळीत करण्याचा प्रयत्न करितात. मुसलमानी सत्तेच्या डोळ्यांत खुपणारी महाराष्ट्राच्या स्वराज्याची ही राजधानी रायगडासारख्या दूर अंतरावरील अत्यंत डोंगराळ मुलखांत नसती तर बादशाही सत्तेपासून तिचें रक्षण करणें जिकिरीचें झालें असतें. स्वराज्याचें अधिष्ठान जी राजधानी तीच शत्रूच्या ताब्यांत जाती, तर स्वराज्याचें तारुं कोठें तरी संकटाच्या समुद्रांत भटक्या मारीत राहीलें असतें, शेवटचा प्रबळ मोंगल सम्राट औरंगजेब याचे ताकदवान् तक्त पुढील धामधुमीच्या काळांत कमकुवत झाल्यानंतर उत्तरेच्या राजकारणांत “ ज्याच्या हातीं दिल्ली त्याच्या हातीं राज्याची किल्ली ” असा प्रकार झाला होता. ५७ सालच्या क्रांतियुद्धांत (बंडांत) देशी शिपायांच्या हातीं गेलेली दिल्ली ताब्यात घेण्यासाठीं इंग्रज सेनापतींनीं इतकी प्रचंड खटपट कां केली हें ध्यानांत येईल. फार लावचें उदाहरण नको. परवांच्या युरोपांतील महायुद्धाची गोष्ट युद्ध

सुरु झाल्यावर जर्मनीचा पहिला डाव काय होता ? बेल्जंममधून सैन्य नेऊन फ्रान्सच्या काळजाला-पारिसला-काबीज करून ते राष्ट्र हतप्रभ करून सोडा-वयाचें. तो डाव फसला ती गोष्ट निराळी. स्वराज्यावरील संकटांत स्वराज्याचें भटकलेलें तारुं संकटाच्या तुफान दर्यांत भटकत असतां, त्या वेळच्या कुशल-कर्णधारांनीं स्वराज्याची पंढरी-राजधानी-भीमथडी तडावर घालून, जिजी-पासून साताऱ्यापर्यंत फिरती ठेविली होती. शत्रू राजधानीसाठीं इरेसच पड-ला, तर तिला डोक्यावर घेऊन नाचेन; पण राजधानी सर केल्याची बहा-दुसी त्याला मिरवूं देणार नाहीं. हा मुत्सद्दी लोकांचा डाव असतो. शिवाजी पुणें जहागिरीचा कारभार पाहूं लागल्यापासून त्यांनीं आपलीं मुख्य ठाणीं पुणें, खडेवारें, रायगड व राजगड अशीं क्रमानें बदललीं. शेवटीं (रायगडा-वर राज्याभिषेक समारंभ करून स्वराज्याची पहिली सन्माननीय राजधानी होण्याचा अपूर्व मान रायगडास दिला.)

१८. दोन बादशहांच्या क्रुद्ध दृष्टी समोर राजधानी घाट माथ्यावर न मांडतां, कोंकणांतील पहाडी मुलखांत स्थापिली. ही गोष्ट तत्कालिन सुरक्षित-पणास पोषकच झाली. कोंकणांतील मुलूख 'घोडे माणूस जाण्यास महत्संकट' अर्थात् बादशाही बेताचे 'बडे बापके बेटे' खडकाळ व दरिद्री कोंकणांत येतील कशाला? न जाणों बादशाही सैन्य आलें तरी या डोंगराळ मुलखांत हिंडतांना हें डोंगरी उंदीर कुठल्यातरी विळांत वसून गोफण गुंड्यांनीं त्यास धुडकाऊन लावितील. त्याचे ते मिजासीचे फर्मास पोषाख पेहरून होतात न होतात तोंच हे मराठे बहादूर त्यांस भाल्यांनीं भोसकून आतील 'रु' बाहेर काढून पुन्हां अदृश्य होतील. या प्रदेशांचा हा अजिंक्यपणा पुढें चांगलाच प्रत्ययास आला. झुलफिकारखानासारखा नाणावलेला सेनापति कित्येक दिवस वेढा घालून बसला होता. औरंगजेब सर्वस्वासह लागेल ती मदत करीत होता. पण मराठ्यांनीं दाद दिली नाही. शेवटीं विश्वासघातकी सूर्याजी पिसालानें किल्ल्यावरील मावळ्यांच्या शौर्यास विश्वासघाताचा सुरंग लाविला. तेव्हां किल्ला हस्तगत झाला. भारताच्या पराक्रमाचा बुरुज तोफा, बंदुका व सुरंगांनीं उध्वस्त न होतां स्वार्थाच्या फंद फितुरीनेच तो बहुशः नामोहरम झालेला दिसतो.)

१९ राजगड हा किल्ला सह्याद्रीच्या पश्चिमेस अलग आहे. देशावरून येणाऱ्या प्रत्येक शत्रूस सह्याद्री ओलांडून यावेच लागते. सह्याद्री ओलांडतांना बरेच अवजड तोफादि युद्धसाहित्य आणणें अशक्य होतें. (रायगडाजवळ यावे तों निसर्गनिर्मित उभे* कडे ! सुरंग लावून भगदाडें पाडावीं तरी किल्ल्यांत शिरकाव नाही. किल्ल्यावर जाण्यास एकच एक अवघड रस्ता. रस्त्याच्या एका बाजूला खडकाचा स्वाभा विक तट तर दुसऱ्या बाजूला शेंकडोंफूट खोलीची उभी दरड एक पाऊल चुकलें तर खाली पाताळांत पडून स्वर्गवास. तळवटापासून शेंकडों फूट उंच अशा डोंगराच्या पठारावरील एका टोकावर सुळक्यासारखा एक विस्तीर्ण उंच त्रिशिंगी डोंगर, तोच रायगड.) पायथ्याशीं यावयालाच ६०० फूट डोंगर चढावा लागतो. मान्यासाठीं आजूबाजूला टेकड्या म्हणाव्या तर वाळ-डोंगर. वेढा द्यावा तर भोंवतालचा मुलूख डोंगराळ. घोडें उभें राहण्या-इतकी जागा सपाट नाही. किल्ल्यावरून येणाऱ्या एखाद्या धोंड्यानें चढाव करणाऱ्या शत्रूचे शेंकडो सैनिक जायबंदी व्हावयाचे. शत्रूचा लवकर उपद्रव न पोचे. अशास्थानीं स्वराज्याचें पहिलें सिंहासन स्थापणें महाराजास कां इष्ट वाटलें हें लक्षात येईल.

२०. पुढें पेशव्यांचें वेळीं मराठी राज्यास शिवेशेजारी प्रबळ शत्रू उरला नाही. मराठी साम्राज्याचा व्यापही वाढला; म्हणून दळणवळणास सोईचें असें पुणें शहर राजधानीचें ठिकाण करण्यांत आलें. (शत्रू आपल्या-पक्षां प्रबळ असेल तर आपली राजधानी शीरसलामत वचावण्यासाठीं अड-चणीच्या जागीं नेण्याची राजनीति जुनीच आहे.) जरासंधाच्या त्रासापासून राजधानीला पीडा पोचूं नये म्हणून प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपली राजधानी द्वारका समुद्रांत नेऊन बांधिली. इंग्रजांनीं आपली मुख्य वखार

*राजा खासा जाऊन पाहतां गड बहुतच चखोट चौतर्फी गडाचे कडे तासि-त्याप्रमाणें दीड गांव उंच परजन्य कार्ळी कडियावर गवत उगवत नाही आणि धोंडा तासिव एकच आहे आणि वोलिले तत्कास जागा गड हाच करावा. असें करारां करून तेच गडीं घर वाडे माडिया सदरा थटी महाल चुनेगची बांधिले.

[सभासद पृ. ७१]

सुरतेहून मुंबईसारख्या भिकारड्या बेटांत आणिली. ह्याचें मुख्य कारण शत्रूचा होणारा वारंवार उपद्रव टळावा हेंच होय.

(सामान्यतः एखाद्या राष्ट्राची राजधानीच शत्रूच्या ताब्यांत गेली कीं, त्या राष्ट्राच्या इभ्रतीचें नाकच कापल्यासारखें झालें.) लष्करी सत्तेचा दण-दणीत बादशहा नेपोलियन यानें १९ व्या शतकांत युरोपच्या नकाशावर मर्जीस वाटेल तशी फिरवाफिरव करितांना चार सम्राटांच्या राजधान्या टांचेखाली चेंगरल्या होत्या; तेव्हांच त्या कॉर्सिकन शिपायाला पिढीजात बादशहांकडून सार्वभौम म्हणवून घेतां आले. असो. याप्रमाणें स्वतःच्या राजधानीस सुरक्षित केल्यानंतर कमजोर शत्रूच्या कंवक्तीचा विचार पुढें येतो. स्वराज्याच्या तोरणापासून तों राज्यारोहणापर्यंत सर्वकाळ स्वकीयांचें संघटन, दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील बादशाही शत्रूशीं भांडण यांत गेल्यामुळें जी कित्येक परकीय लोकांचीं उंटाचीं पिल्लें देशांत फिरकत होती. त्यांच्या-कडे तितकेसें लक्ष देतां आलें नाहीं. ज्याच्या हातीं तागडी त्याचेंच तक्त हें, अर्थशास्त्राचें तत्त्व शिवाजीच्या पूर्ण प्रत्ययास आलें असलें पाहिजे. पण तो काळ स्वास्थ्याचा नव्हता. तागडी हळुहळु तक्त निर्माण करिते. तिचें संक्रमण लोकांच्या नजरेत भडकपणें भरत नाहीं. तरवार एक घाव नी दोन तुकडे करून तक्त ताब्यांत घेते. अशा तडकाफडकी तक्त ताब्यांत घेण्यानें जित लोकांचीं मनं परक्या विरुद्ध भडकून जातात. व ते पुनश्च स्वराज्य प्राप्त्यर्थ साहस कर्म करण्यास प्रवृत्त होतात.

२१. शिवाजीच्या वेळीं पश्चिम किनाऱ्यावर नवीन व्यापारी धामधूम करूं लागले. स्वास्थ्याचा अवाधि संपताच पश्चिम किनाऱ्याच्या बंदोबस्ताचा प्रश्न शिवाजीपुढें उभा राहिला. भावी काळ लष्करी व आरमारी अशा जोड-सामर्थ्याचा आहे, ही गोष्ट जाणून लष्कराबरोबर आरमाराची करवेल तितकी तयारी करून पश्चिम किनारा ताब्यात ठेवण्याचे कसोशीचे प्रयत्न सुरू झाले. राजापूर, दाभोळ, चौल, व दुसऱ्या कित्येक बंदरांतून त्या पश्चिम किनाऱ्यावरून बाहेर मोठा व्यापार चाले. त्यांची किफायत चांगली असे. सरहद्दीचा बंदोबस्त हें राज्यरक्षणाचें महत्त्वाचें अंग असल्यामुळें कारवार पासून सुरतेपावेतों आपणांस कोणी शत्रू नसावा अशी व्यवस्था शिवाजीस

ठेवावयाची होती. हा हेतू सिद्धीस नेण्यास सिद्दीचीच कायती प्रमुख अडचण होती.

२२. सिद्दीचें राज्य लहानसें खरें. परंतु त्याच्या आरमारी सामर्थ्यामुळे व अजिंक्य, जणूकाय लंका द्वीपच अशा जंजिन्या किल्यामुळे तो पश्चिम समुद्रावरील प्रबळ सत्ताधीश बनला होता. शिवाजीमहाराजांस बादशाही बलिष्ठ सत्तेजवळ बराच काळ भांडावें लागले. म्हणून ह्या शिवेशेजारील आरमारी शत्रूशीं आपलें शक्तिसर्वस्व एकवटून भांडण्यास लागणारें स्वास्थ्य लाभलें नाहीं. जंजिन्याचें शल्य शिवाजीच्या हृदयांत पूर्ण सलत होतें. तें काढून टाकण्याच्या अनेक खटपटी त्यानें केल्या. त्या पूर्ण यशस्वी होण्या-पूर्वीच अवतारसमाप्ति झाली. तरीपण शिवाजीमहाराजांनीं बनविलेल्या आरमारी सैन्याच्या जोरावर संभाजीस सिद्दीचा चांगला खरपूस समाचार घेतां येऊन पित्याची इच्छा अंशतः तरी सिद्धीस नेल्याचें पुण्य संपादितां आलें. संभाजी व जंजिरेकर सिद्दी यांच्यामध्ये झालेल्या कटकटींची हकीकत इतिहासज्ञांस माहीत आहेच. संभाजीची ही धडाडी पाहून त्याचीं दुष्कृत्यें महाराष्ट्र विसरल्यासारखा दोऊन पश्चिम किनाऱ्यावरील भावी वैभवाकडे सर्वांचें लक्ष वेधलें होतें. संभाजीच्या ह्या उज्ज्वल पराक्रमाचें वर्णन प्रस्तुत स्थलीं अप्रासंगिक म्हणून देतां येत नाहीं. यूरोप खंडांत १५ व्या व १६ व्या शतकांत समुद्रावरील व्यापारासंबंधीं नवीन चळवळीस सुरवात होऊन व्यापारासाठीं द्विपांतराहून पुष्कळ लोक सुवर्णभूमीकडे धांव घेऊं लागले. हा पश्चिम किनाऱ्यावरील व्यापार फार किफायतशीर असल्यामुळे तो हातीं घेण्यासाठीं कित्येक युरोपियन राष्ट्रांनीं खटपट चालविली. विशेषतः पोर्तुगीज फ्रेंच व इंग्रज या राष्ट्रांची फार चढाओढ लागून राहिली होती. स्वतंत्र झालेल्या स्वराष्ट्राची भरभराट होण्याला हा सामुद्रिक व्यापार म्हणजे यशाची गुरु-किल्लीच होय, आणि तो ताब्यांत राहावा म्हणून शिवाजीनें अटोकाट प्रयत्न केला.

देशाच्या भरभराटीसाठीं व्यापार, व्यापारासाठीं पश्चिम किनारा ताब्यांत राहावा म्हणून आरमार, आरमाराच्या वर्चस्वासाठीं जंजिन्याच्या सिद्दीचा बंदोबस्त, सिद्दीचा मोड होऊन त्याच्यावर कदर रहावी अशी नजीकची

सुरक्षित राजधानी ही कारण, परंपरेची सांखळी लक्षांत घेतली असतां
*रायगड राजधानी कां केली या प्रश्नाचें उत्तर समर्पक मिळेल.

२३. आतां जंजिरा व रायगड यांचा अन्योन्य संबंध पाहूं. कोंकण-
प्रांतीं शिवाजीचा अंमल बसल्यापासून त्या प्रांताला जंजिन्याच्या शिंदीकडून
उपद्रव पोहोचत असे. रातबेरात शिंदीचीं जहाजें राजपुरीच्या खाडींतून
येऊन मुलुखास उपद्रव देत. राजपुरीची खाडी ही दोघांच्या राज्याची
सरहद्द होऊन बसली होती. जंजिन्याच्या शिंदीस चांगली जरब बसावी
म्हणून जंजिन्या किल्ल्याच्या पूर्वेस ३ मैलांवर असलेले दंडाराजपुरी हें
ठिकाण शिवाजीनें १५८३ मध्ये काबीज केलें. पण शिंदी फार प्रबल व
रगेल असल्यामुळें, इतक्या जवळचें आपलें ठाणें तो सुरक्षित राहूं देईल
अशी खात्री महाराजांस पटेना, म्हणून त्या ठाण्यापासून ४० मैल पूर्वेस
आपली राजधानी बसवून तें ठाणें 'जोरी' केलें. तळगड व घोसाळगड
हे कोंकणच्या स्वारींत काबीज केलेले किल्ले दंडाराजपुरीच्या खाडीचें द्वार-
रक्षकच होत. या दोन किल्ल्यावरून राजपुरीच्या खाडींतील शत्रूच्या
हालचालीस टेहेळतां येतें इतकेंच नव्हे तर पायबंदही घालतां येतो. शत्रू
तसाच जबरदस्त असला तर तेथून मध्यवर्ती केंद्राला-राजधानीला बातमी
देतां येते. तळगडाच्याबरोबर पूर्वेस बोरवाडी ह्या गांवीं भानगड नांवाचा
एक लहानसा टेहेळ्या किल्ला आहे. तेथें दिवसा खुणेनें अगर रात्रीं प्रका-
शानें खुणवार्ता देतां येते. तेथून रायगडावर अशीच वार्ता कळविण्याची
व्यवस्था आहे. महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांचे अन्योन्य वार्ताविहारीसंबंध होते.
तसे संबंध साभिप्राय राखले होते ही गोष्ट इतिहासज्ञास सांगणें नकोच.
असाच वार्ताविहारी संबंध जंजिन्यापासून तो तहत रायगडापर्यंत आहे-
जंजिरा किल्ल्याच्या राजकारणाचा रायगड राजधानी करण्यांत कशा प्रका-
रचा संबंध होता; हें ह्यावरून दिसून येईल. जंजिन्याचें शत्रू महाराजांच्या
मनास रात्रंदिवस कसें टोचीत होतें याचें एक उदाहरण देतें.

* तळें, घोसाळा व रायरी हीं ठिकाणें काबीज करून त्यानें (शिवाजीनें)
रायगड किल्ला अत्यंत मजबूत असा बांधिला. हीं ठिकाणें शिंदीला दडपून टाक-
ण्यास फार उपयोगाचीं होती. (म. रि. पान ३८४)

सन १६७१ (शके १५५२) च्या होळीच्या दिवसांत सिद्दीकासम व खैरत यांनी दंडाराजपुरी येथील शिवाजीच्या ठाण्यावर हल्ला केला. मराठी शिवंदी सणामुळे वेसावधपणें ख्याली-खुशालींत निमग्न झाली होती. हल्ल्यांत मराठ्यांच्या दारूच्या कोठारास आग लाविली. त्यावेळीं जो धडाक्याचा आवाज झाला तो शिवाजीस ४० मैलांवर रायगडीं ऐकूं आला. त्या-बरोबर राजपुरीस धोका आहे असें म्हणत शिवाजी दचकून झोपेंतून जागा झाला.*

२४. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें भावी भवितव्य कशावर अवलंबून आहे याचा विचार करून सुरक्षितपणा व सावधपणा यांचा जणुं सूवर्णमध्य असा जो रायगड त्याच्यावर स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोविणारा कल्पक शिल्पकार धन्य होय ! पुढें स्वराज्यावर वज्राघात होऊन हें केंद्र जिंजी, सातारा, पुणें अशा निरनिराळ्या ठिकठिकाणीं नेणें प्राप्त झाल्यामुळे मूळच्या शिल्पकाराची धोरणी दृष्टीनें ठरविलेली आंखणी मोडली. पश्चिम समुद्राच्या बंदोबस्ताचें कार्य मध्यवर्ती सत्तेकडून दुय्यम दर्जाच्या आरमारी सत्तेकडे सोंपविलें गेलें. पुढें पेशवाईत तर मध्यवर्ती मुख्य सत्ता व आरमारी सरदार यांची सामर्थ्ये परस्परांस पूरक न होतां विरोधक

* पुढें राज्याभिषेक झाल्यावर जंजिन्याच्या राजकारणास पुन्हां सुरवात झाली. भेदानें किंवा अन्यमार्गीनें जंजिरा काबीज करण्याची महाराजांची खटपट होती. नेपोलियननें आपल्या आरमारी सरदारांस इंग्लिश खाडीवर ६ तास मोकळीक दे म्हणजे इंग्लंड काबीज करितों असें सांगितलें. तशीच कांहींशी खटपट लाये पाटील यांचे मार्फतीनें करण्याचा महाराजांचा बेत होता, हें खालील हकी-गतीवरून दिसून येईल.

“ शके १५९८ त मोरोपंत पेशव्यानें जंजिन्यावर स्वारी केली त्या वेळेस लाये पाटील यांनीं रात्रीं जंजिन्यावर शिब्या लावून मराठी शिपायास किल्ल्यांत जाऊं देण्याची तजवीज केली होती, अशा मजकुराचें पत्र अलिबागचे सर पाटील याजकडे पांढडते. महाराज रायगडावर होते ते पिगळे यास योग्य वेळीं मदत गेली नाहीं म्हणून रागावले.”

झाल्यामुळें इंग्रजादि परकीय लोक गोगलगाईच्या पायानें पण हिमालयाच्या स्थाणुत्वानें कसे प्रबल झाले, आंग्रे ह्या आपल्याच आरमारी सरदाराचा पराभव करण्यास नानासाहेबांनीं इंग्रजांची कशी मदत घेतली, पश्चिम किनाऱ्यावरील व्यापारी जकातीचें उत्पन्न लक्षांत न घेतल्यामुळें पेशवे द्रव्याच्या कसें अडचणींत सांपडले इ. इ. मुद्यांच्या विवेचनाचें स्थळ हें नव्हे !

छत्रपति शिवाजी महाराज यांचा राज्याभिषेक महोत्सव.

महाराष्ट्र स्वातंत्र्य लक्ष्मीला यवनांच्या दास्यपंकांतून अविश्रांत आणि अविरत उद्योग करून ज्या महान् थोर देशभक्त स्वातंत्र्यवीरानें सोडविलें त्या छत्रपती शिवाजी महाराजांची धन्य होय ! महाराजांची थोर योग्यता तत्कालीन लोकांस पारतंत्र्याच्या रूढीनें अंध बनल्यामुळें कळेना. शके १५९४ च्या सुमारास महाराज रायगडावर असतां एका भोजनप्रसंगीं पुष्कळ सरदार मंडळीं * जुळली होती. स्वाभाविकच शिवाजीमहाराजांना उच्चासन मांडलें होतें. तें कित्येक मराठे सरदारांस खपलें नाहीं. आपण पिढीजाद राजे (नांवाचे ?) असतां हा पाटलाचा मुलगा आमच्यापेक्षां श्रेष्ठ आसनावर बसतो ! त्या सरदारांची ही क्षुद्र भावना पाहून महाराजास व इतर खास विश्वासांतील मंडळीस यथाविधि राज्याभिषेकाची आवश्यकता विशेषत्वानें जाणवू लागली.

मार्गे... राज्याभिषेकाचें रहस्य वर्णन केलें आहेच. असो. राज्याभिषेकाची कल्पना पुढें येतांच चिंचवडचे मोरयादेव, श्री. सद्गुरु रामदास, मातोश्री येसूबाई यांनीं या कल्पनेस आनंदानें पुष्टी दिली. महाराजांचे बालपणापासून एकनिष्ठ सेवक मोरोपंत पिंगळे, बाळाजी आवजी चिटणीस यांनीं समारंभाच्या जुळवाजुळवीस सुरवात केली. राज्याभिषेक होण्यापूर्वीं मौजीबंधन व्हावें लागतें. मौजीबंधन व्हावयास महाराजांचें क्षत्रियत्व सिद्ध झालें पाहिजे.

*रायगडावर मराठे मंडळाच्या एका बैठकीच्या प्रसंगी शिवाजीराजे उच्चासनावर बसल्याबद्दल मोहिते, माने, घाटगे, शिर्के, निंबाळकर या मराठे घराण्यांस राग आला. (शिवदिग्विजय पान ४०६)

स्वराष्ट्रास अतुल क्षात्रतेजानें स्वतंत्र करणारे महाराज क्षत्रिय होते हैं सिद्ध करणें म्हणजे दिवटीच्या प्रकाशांत सूर्य पाहण्यासारखेंच होय ! पण अंधळी रूढी एखादे वेळीं अग्नि देखील धुवून घेण्याचा अट्टहास करते. (गतानुगतिकतेच्या चक्रांत सांपडलेली महाराष्ट्रीय जनता महाराजांचें क्षत्रियत्व एकदम कबूल करीना. तेव्हां तिच्या डोळ्यात अजंन घालणारा तसाच विद्वान् अधिकारी पुरुष हवा. विश्वेश्वर ऊर्फ गागाभट्ट ह्या अधिकारी थोर विद्वान् पुरुषानें या बाबतींत पुढाकार घेतला. बाळाजीपंत चिटणिसांनीं गागाभट्टास काशीहून ह्या समारंभास रायगडीं आणविलें. मनुष्याची योग्यता जन्मावरून न ठरवितां त्याच्या शुद्ध व कर्तबगार चारित्र्यावरून ठरवावी हें मत गागाभट्टास मान्य होतें. शिवाजी महाराजांच्या क्षत्रियत्वास विरोध करणाऱ्या रूढीच्या दासांचीं तोंडें बंद करून महाराजांच्या क्षत्रियत्वाचा मोठा पुरस्कार केल्यामुळें राज्यभिषेकास राष्ट्रीय व धार्मिक उत्सव यथाविधि पार पडला. गागाभट्टानें केलेली ही सामाजिक क्रांती फार महत्त्वाची व उपयुक्त होती. सामाजिक सुधारणेचा हा पाया पुढिलांच्या दोषांमुळें ढासळला त्याचीं फळे आजचा महाराष्ट्र भोगीत आहे.)

भोसल्यांचें कुळ उदेपूरच्या शिसोदे ह्या रजपूत. वेशापैकीं असून त्यास त्रिकर्माचा अधिकार आहे असें ठरलें. नंतर राज्यभिषेकाची समारंभाची जुळवाजुळव सुरू झाली. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें अनेक कारणांनीं रायगड हेंच राजधानीचें ठिकाण ठरलें. रायगड इतका विस्तीर्ण किल्ला दुसरा क्वचितच आढळले. राजगड तर रायगडपेक्षा क्षेत्रफळानें बराच लहान.

शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे ज्येष्ठ शु॥ १३ शुक्रनिवार हा राज्याभिषेकाचा दिवस ठरला. महाराष्ट्राच्या भाग्याचा तो महन्मंगल दिवस. स्वातंत्र्य लक्ष्मीचा तो महोत्सव मराठ-मोळ्यांनीं न पाहिलेला, अदृष्टपूर्व-व न ऐकलेला-अश्रुतपूर्व स्वराज्याच्या राज्यारोहणाचा प्रसंग शिवछत्राखालीं एकदिलानें लढून मिळविलेल्या स्वराज्याची संस्थापना पाहण्याचें भाग्य ज्या कष्टाळू नेकजात इमानी मराठे वीरांना लाधलें, धन्य त्यांच्या आईची कूस, धन्य ते मावळे व तिवार धन्य तो त्यांचा स्वराज्यसंस्थापक शिव-सम्राट !

राज्याभिषेक समारंभाचें सविस्तर वर्णन अस्सल पत्रांवरून मिळणें अशक्य झालें आहे. बखरीतून मात्र हीं वर्णनें विस्तृत खुलासेवारें आहेत. ह्या पुस्तकांत राज्याभिषेकाचें सविस्तर वर्णन आम्ही मुद्दाम देणार आहों. कारण आतां येणाऱ्या लोकशाहीच्या काळांत असल्या समारंभांत धार्मिक पावित्र्य व मांगल्य आढळणार नाहीं ! स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय या चतुः-सूत्रीवर आधारलेलें हिंदवी स्वराज्य स्थापन करणाऱ्या पुरुषाच्या प्रथम राज्यारोहणाचा वृत्तांत तरुणास मंगल, पवित्र व स्फूर्तीदायक वाटेल. म्हणून तो वृत्तांत मुद्दाम देण्याचें ठरविलें आहे. हिंदुस्थानला जरी यापुढें स्वराज्य मिळालें तरी या समारंभाची 'अद्वितीयता' अढळ राहील यांत संशय नाहीं. असो.

ज्येष्ठ शु॥ ४ स महाराजांचा व्रतबंध समारंभ झाला. महाराजांचें क्षत्रियत्व सिद्ध व सर्वमान्य झालें. व्रतबंधसंस्कार झाल्याशिवाय राज्यारोहण होऊं शकत नाहीं म्हणून हा समारंभ आधीं करण्यांत आला. तेव्हांपासून १० दिवस निरनिराळे विधी व समारंभ चालूं होते. ज्येष्ठ शु॥ ६ स पट्ट-बंधन विधी करून ऋत्विजवर्णन पुण्याहवाचनपूर्वक यज्ञास आरंभ झाला. विनायकशांति केली. समारंभासाठीं सप्त समुद्र व पुण्य नद्यांचें पाणी आणविलें.

“ मुख्य सिंहासन राजधानी करणें, त्यासी पुण्यदेश, पुण्यभूमि पाहून आसमन्द्वागीं पुण्यक्षेत्रें व महानदी व स्थानीं विपुल उदक कृत्रिम सरिता म्हणजे पाट नहर यांचीं उदकें सर्व धान्यें त्या देशी व्हावें ऐसें स्थान, व शत्रूस दुःसाध्य असावें यावरून रायगड ही जागा सर्व राज्यांत दुःसाध्य व श्रीकृष्णासमीप सर्व लक्षणें उत्तम आहेत पाहून योजिला ” [म. ग. १६०]

ज्येष्ठ शु॥ १३ स सकाळीं समारंभास मुख्य सुरुवात झाली. अष्टप्रधान, पत्रलेखक, गणलेखक, ऋत्विज, छंदोगामात्य, कोशरक्षक, महालकरी, अठरा कारखान्यावरील कारखानासि, देशाधिकारी, व नगराधिकारी हे सर्व आपापल्या नेमणुकीप्रमाणें मंगलस्नानें व उत्तम पोषाक करून सिद्ध झाले. महाराज पट्ट-राणी सईबाईसाहेब व युवराज संभाजीसह विधियुक्त मृत्तिकास्नान, पंचगव्य-स्नान गंगादि पुण्य नद्यांच्या उदकाचें स्नान, पंचामृतस्नान व शुद्धोदक स्नान

करून शुभ्रवस्त्रें, अलंकार परिधान करून सिद्ध झाले. क्षीर वृक्षांचे (खैराचें) सव्वाहात उंचीचें सुवर्णानें मढविलेले सिंहासन* करून त्यावर महाराज बसले. पट्टबंधन करून सईवाई सिंहासनावर महाराजांच्या उजव्या बाजूस बसल्या, युवराज संभाजीही बसला. सिंहासनाचे पूर्वेस मुख्य प्रधान मोरोपंत पिंगळे घृतपूर्ण सुवर्ण कलश घेऊन उभे राहिले. दक्षिणेस सेनापती हंबीरराव मोहिते दुग्धपूर्ण रौप्य कलश घेऊन उभे राहिले. पश्चिमेस रामचंद्रपंत अमात्य दधिपूर्ण ताम्रकलश घेऊन उभे राहिले. उत्तरेस छंदोगामात्य प्रधान रघुनाथ पंडित मधुपूर्ण सुवर्णकलश घेऊन उभे राहिले. उपदिशांना आग्नेयेस सचीव अण्णाजी दत्तो छत्र घेऊन उभे होते. नैर्ऋत्येस जनार्दनपंत हणमंते सुमंत व्यजन घेऊन उभे होते. सन्मुख सव्यभागीं पत्रलेखक बाळाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन सिद्ध होते. इशान्य भागीं न्यायार्धाश बाळाजी पंडीत दुसरे चामर घेऊन उभे होते. वामभागीं गण लेखक चिमणाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उभे होते. त्यांच्या सभोंवार सर्व कोशांचें व शालांचें अधिकारी होते. मुहूर्तघटी भरतांच ब्राह्मणांच्या वेद मंत्रोच्चारबरोबर छत्रपतींवर मंगलाक्षताचा वर्षाव आणि आम्रपल्लवांनीं तीर्थोदकाचें सिंचन करण्यांत आलें. त्यावेळीं मंगलवाद्यें हुंदुभि यांच्या ध्वनीनें आकाश दुमदुमून गेलें. ह्या अभिषेकानंतर मंगलस्नान होऊन सुवासिनीनीं आरती केली. कांस्य पात्रात घृत घेऊन त्यांत व आरशांत मुखावलोकनाचा विधि झाला. शुभ्र वस्त्रें व अलंकार धारण करून सिंहासनावर आरूढ होण्याच्या समारंभास सुरुवात झाली. सिंहासनाची रचना अशी होती. क्षीर वृक्षाची वेदि करून ती सुवर्णानें मढविली होती. तळाशी १६ वृषभांची ओळ त्यावर मार्जाराची, त्यावर तरसाची, त्यावर सिंहाची, त्यावर व्याघ्रांची तोंडें सुवर्णाची करून बसविली होती. रत्नांचें हिज्यांचें व जडावाचें काम केलें होतें. त्यावर मृगचर्म पसरून सुवर्णाची नाणीं पसरलीं. त्यावर मृगचर्म पसरून मग वर गाद्या, लोड, तक्के मखमलीची अंथरली होती. सिंहासनावर छत्र व मेघ डंवरी उभारली होती,

त्याचा चांदवा रत्नखचित सुवर्णाचा असून मोत्याची झालर व घोंस लाविले होते.

मुहूर्त होताच श्रीविष्णूच्या सुवर्ण प्रतिमेची पोडघोषचारें पूजा व प्राण-प्रतिष्ठा केली. ती उजव्या हातीं घेऊन सिंहासनाला सव्य घालून उजवा गुडघा प्रथम ठेवून पाय न लावितां पूर्वाभिमुख करून महाराज सिंहासनावर वसले. मंगलवाद्यें, भेरी, तोफांची सरवत्ती, नृत्य, वाद्यजयध्वनी यांनीं आकाश भरून गेलें. रायगडावर तोफांचे आवाज निघताच स्वराज्यांतील सर्व किल्ल्यांवर तोफांची सरवत्ती करण्यांत आली.

सिंहासनावर वसल्यावर रक्तवर्ण पोषाक, दिव्य अलंकार, व राजभूषणें धारण करण्यांत आलीं. नंतर विधिपूर्वक धनुष्यबाण खड्ग यांचीं पूजनें होऊन तीं धारण केलीं. तेव्हां सुवर्णपुष्पांची वृष्टि करण्यांत आली. पुन्हां सोळा सुवासिनींनीं मंगल आरती ओवाळली त्यांस वस्त्रें अलंकार दिले. ब्राह्मणांचे आशिर्वाद झाले. ऋत्विज, आचार्य व ब्राह्मणपूजन करून गागा-भट्टास १ लक्ष रुपये दक्षिणा दिली. ऋत्विजांस ५ हजार रुपये ह्याप्रमाणें इतर ब्राह्मण व याचक यांस द्रव्य देऊन तृप्त केलें.

यानंतर अष्टप्रधान व इतर अधिकारी यांस वस्त्रें देण्याचा समारंभ झाला. ज्यानें त्यानें आपापलीं पदे वस्त्रांसह स्वीकारून बहुमान पुरःसर महाराजांस नजराणा करून मुजरे केले. बाळाजी आवजी चिटणीस यांस चिटणीसीचीं वस्त्रें दिलीं. सर्वांचे मुतालिकही नेमून दिले. अष्टप्रधानाच्या गैरहजेरींत राजधानींत राहून त्यांचीं कामें मुखत्यारीनें चालविण्याचा त्यांचा अधिकार असे. शामजी नाईक पुंडे यास पोतदारीचीं व बाळाजी रघुनाथ सबनीस यांस फौजेच्या वक्षिगिरीचीं वस्त्रें दिलीं. वरकड सुभेदार, महालदार,

* वस्त्रें देणें म्हणजे ज्याच्या त्याच्या पदाचा इतमाम ठरवणें, इतमामाप्रमाणेंच ठरलेला पोषाक अगर ऐश्वर्य त्याच्या अधिकारान्यानें मिरवावयाचें. उ० मोरे, पंतांच्या वस्त्रांचा तपशील. बादली वस्त्रें ५ सणगे व शिरपेंच, मोत्यांचे तुरे, कंठ्या, चौकडे, झगे, शिकेकटार, ढालतलवार, चौघडे नौबती, जरीपटके, हत्ती-घोडे, व सोन्याच्या दांडीं चवऱ्या.

कारखानदार फौजेतील सरदार, मानकरी, यांस त्यांच्या त्याच्या इतमामा-प्रमाणें वस्त्रें दिलीं. अशा प्रकारें स्वराज्याचा पहिला दरवार बरखास्त होऊन महाराजांची स्वारी देवदर्शनास निघाली.

सुलक्षणी सोन्याच्या साजानें शृंगारलेल्या व मोत्याची झूल घातलेल्या अश्रावर आरूढ होऊन महाराज महादरवाजासमोरील पटांगणांत आले. तेथें सोन्यामोत्याच्या अलंकारांनीं सजविलेल्या हत्तीच्या अंबारींत बसले. हत्तीचे गंडस्थळावर सेनापती हंबीरराव बसले होते, व मुख्य प्रधान मोरोपंत खवासखान्यांत मोरचेल घेऊन होते. राजवाड्यापासून जगदीश्वराचे देवळापर्यंत रस्ता कुंकुमाच्या सड्यांनीं रांगोळ्यांनीं व तोरणांनीं सुशोभित केला होता. मिरवणुकींत सर्वांपुढें जरीपटका व भगवें निशाण दोन हत्तीवर फडकत होतें. त्यामागें प्रधानांच्या जरीपटक्याचे हत्ती व फौजेतील निशाणें विराजत होतीं. खास हुजुर पागेचे घोडेस्वार, तोफखानं, पादाती, पटेकरी, विटेकरी, सांग बर्चीवाले, कोतवाली हत्ती ५० सांडणीस्वार १०० बाजेकरी, कर्णेवाले, शिंगेवाले, भाटवंदीजन असे सळामिसळीनें चालले होते. महाराजांच्या खास अंबारीभोंवतीं मावळे सरदार चालले होते. प्रधानांच्या अंबाच्या सभोंवतीं अंतरानें चालल्या होत्या. त्यामागें लष्कराच्या निवडक तुकड्या अशी प्रचंड मिरवणूक राजवाड्यापासून निघाली. वाटेंत सुवासिनींनीं मंगलारत्या ओवाळल्या व लाह्या, पुष्पें, दुर्वा यांची वृष्टी करीत होत्या. अशा रीतीनें स्वारी जगदीश्वराचे मंदिरांत जाऊन यथाविधि पूजोपचार झाल्यावर परतली. सभाद्वारीं पूर्णकलश लिंबलोण उतरून महाराजांनीं ग्रहप्रवेश केला.

गृहांत येतांच महाराजांनीं कुलदेवता व मातोश्री जिजाबाई यांस वंदन केलें.

वाचक हो ! यथाविधि राज्यारोहण समारंभ पार पडून महाराज ज्यावेळीं मातोश्री जिजाबाईस वंदन करण्यास आले. त्यावेळीं त्या ' वीरसू ' माऊलीला काय वाटलें असेल ? आपल्या पुत्राच्या महन्मंगल भाग्याचा अप्रतिम शुभ प्रसंग पाहून तिचें अंतःकरण भरून आलें असेल, गर्हिवरानें कंठ दाटून आला असेल. त्रिलोकांत झेंडा फडकविणारा पुत्र आपल्या पोटीं जन्मास

येऊन गोब्राह्मणप्रतिपालक छत्रपति बनला ! ही किती भाग्याची गोष्ट आहे. इंद्रादि देवतांचें ऐश्वर्य देखील यापुढें तुच्छ होय ! मातोश्री जिजाबाईंच्या आनंदाची परिसीमा झाली. माय-लेकराच्या ह्या रोमहर्षण भेटीस इतिहासात दुसरी तोड सांपडणें मुष्कील. असो.

[या दिवशीं सर्व आतिश्यांस मोठी मेजवानी झाली. समारंभ सुरु झाल्यापासून म्हणजे ज्येष्ठ शु॥ ४ पासून ब्राह्मणभोजनें सारखीं चालू होतीं. रायगडाखालीं व रायगडावर अनेक ठिकाणीं मंडप वगैरे घालून ब्राह्मण भोजनाची उत्तम व्यवस्था ठेविली होती. समारंभांत कोठेंही न्यून पडूं नये म्हणून निरनिराळ्या खात्यांवर निरनिराळे अधिकारी नेमून त्यांच्यावर जबाबदारी सोंपविली होती.

राज्यारोहण प्रसंगीं महाराजांनीं स्वराज्यांत महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या.

१. महाराजांनीं सुवर्णतुला करून राजचिन्हें धारण केलीं. सुवर्णतुलेस १६००० हजार होन लागले (यावरून शिवाजीचें वजन १४० पौंड होतें)

२. रामदासस्वामीचा प्रसाद म्हणून भगवाझेडा हें 'सेना चिन्ह' ठरविलें.

३. पूर्वीचा मुसलमानी शक बंद करून "राज्याभिषेक शक" सुरु केला. आणि "क्षत्रिय कुलावतांस शिव छत्रपती महाराज सिंहासनाधीश्वर" अशी बिरुदावली धारण केली. नवीन शकाचें नाव 'शिवशक' असें न ठेवितां 'राज्याभिषेक शक' असें ठेवण्यांत महाराजाचा व्याक्ति गौरवापेक्षां स्वराज्य गौरवाच्या राष्ट्रीय बुद्धीचा प्रभाव दिसून येतो.

४. रायगड किल्ला राजधानी करण्यांत आली. राजधानीस अवश्य लागणाऱ्या तजविजी म्हणजे. वाडे, मंदिरे, सभागृहे, महादरवाजे, पागा, कोठ्या, पेठा, तलाव, भुयारे, मनोरे, रस्ते, वगैरे तयार करण्यांत आले.

५. राज्यकारभाराची व्यवस्था मुसलमानी बादशाही पद्धतीची न करितां महाभारत, स्मृति, कौटिल्यादि प्राचीन राजकारणी पुरुषांनी लिहिल्याप्रमाणें प्रधान-मंडळ-पद्धती सुरु केली. वास्तविक प्रधान मंडळाच्या नेमणुकी व राज-मुद्रा स्वराज्याच्या प्रथमोक्रमापासूनच सुरु केल्याचा इतिहासांत आधार

मिळतो. त्या राज्यारोहण प्रसंगी प्रधान मंडळाच्या नेमणुकी वगैरे औपचारिक रित्या पुन्हां जाहीर करण्यांत आल्या,

हिंदवी स्वराज्याचें पहिलें प्रधानमंडळ

(मार्गे हुजुरे चवरी मोर्चेंल, पंखे, पानदान घेऊन उभे. मध्यभागीं महाराजांचें सिंहासन.)

उजवी बाजू

डावी बाजू

१ { मुख्य प्रधान (पंत प्रधान)
फारशी नांव (पेशवा)

१ (सर नौबद) सेनापति

२ (डब्रीर) सुमंत

२ (मुजुमदार) पंत आमात्य.

३ न्यायाधीश.

३ (सुरनीस) पंतसचिव.

४ पंडितराव.

४ (वाकनीस) मंत्री

हे मुख्य राजमंडळ झालें.

५ चिटणीस

५ फडणीस.

६ परराज्यांतील वकील

६ सेनाधिकारी

कचेरींत मुजुरे करविणें, योग्यते प्रमाणें उभें करणें, परकी परकी आल्यास वर्दी लावणें हीं कामें चोपदारांनीं दरबारांत पुढें राहून करावीं.

प्रधान मंडळाचीं नावें व वेतन.

१ मुख्य प्रधान—मोरोपंत पिंगळे १५००० होन

२ सेनापति—हंबीरराव मोहिते १०००० ,,

३ आमात्य—रामचंद्र निळकंठ बहुतकर १२००० ,,

४ सचिव—अण्णाजी दत्तो प्रभुणीकर १९००० ,,

५ सुमंत—जनार्धनपंत नारायण हणमंते १०००० ,,

६ न्यायाधीश—बाळाजीपंत पंडित १०००० ,,

७ मंत्री—सत्तोजीपंत त्रिमल १०००० ,,

* हंबीरराव मोहिते यास सेनापति द्यावी यैसे नेमिले होते तेव्हां तो अडिल सिपाई जोहार करणार नाहीं यैसे बोलला तें समई राघो मित्र याणें बहुत श्रम समागमें केला दिलीस बरोबर होता. यैसे पाहून त्यास सेनापति देऊन उभा केला. सभासद—विरचित शि. च. दुरुस्ती निबंध. कृ. वा. पुरंधरे.

प्रधानमंडळाचीं नांवें

वेतन

पंडितराव-रघुनाथ भट्ट उपाध्ये, चंदावरकर १०००० होन

पाचाड व गठ्यांवर सेटथेपणाचा हक्क गोपाळजी सेटीया* याचा होता.
(रा. ख. १८ पान ८० व ८२)

शिवाजी महाराजांनीं राजकीय अधिकाऱ्यांचे पगार नक्त नेमणुकीने बांधून टाकिले. कोणास वंशपरंपरा एखादे पद अगर जहागिरी-वतन दिले नाही ही महत्त्वाची राज्यकारभारांतील सुधारणा महाराजांनींच प्रथम केली. + सरंजामी पद्धत नष्ट करण्यानें एक मोठी राजकीय सुधारणा घडून आली.

* गोपाळजी सेटीयास हरकी होन पा १५० माथा ठेवले त्याचा वसूल द्यावयास, हिराजी इंदलकर सुभेदार माजी इमारती किल्ले रायगड याचें कर्ज घेतले.
(रा. खं. १८ पृ. ८२)

+ मभासद विरचित शिव च. सा. खं. पृ. १०८ या. कृ. वा. पुरंधरे यांच्या लेखावरून. 'ते समई अवघे (अष्टप्रधान) उभे राहून विनंति केली जे महाराज आपण शाश्वत नरेंद्र सिंहासनावर जाहले. समस्त देव ब्राह्मण समक्ष तसेंच आम्हास तदाशत्व दिले. परंतु या दत्तास शाश्वत्वाभयें असावें ते समस्त ब्राह्मण मातबर लोकांचे व भटजीचे मुखे चित्त संतुष्ट जाहले नित्सदेह भासतो येसी विनंति केली ते समयी गागाभट महाराजास बोलिले ही गोष्ट प्रमाण आहे ब्राह्मण होत्साते क्षत्रीये अंश घरून व्हावे लागते तेव्हां त्यांचे समाधान आमचे समक्ष करावें हे उत्तम आहे. तेव्हां महाराज बोलिले समाधान कोणते रीतीनें करावें तेव्हां भटजींनीं श्रीशंभु महादेव यावरील बेलभंडार, दवणा व आंबेच हाळद कुंकु व निर्मात्य आणून आपले हातीं घेऊनही राजाचे हातीं देऊन समस्त ब्राह्मण व आवघे सरदार जे मंडपी होते त्यांचे समस्त सिंहासनावरून बोलिले जे ही पदे तुम्हांस दिली यांत जो कोणी तुमचा यावत वंश आसल त्यावत खलेले करील त्याचा श्रीशंभु व तुळजाभवानी वंशक्षय करील हे समस्त ब्राह्मण आपण जगद्वंद्य यांचे समक्ष तिवाच्या सत्य, सत्य सत्य येसे बोलून पूर्व युगवत येथा येथा स्थानी उभा राहावयास आज्ञा जाहली. तेव्हां भटजींनींही अतःपर निःसंदेह उभे राहावे येसे सांगून प्रतिस्तंभीचे मंत्र उच्चारून येथा स्थानी उभे केले आणि याज्ञिक संपूर्ण केले.'

उत्सव समयींचे पाहुणे.

२६. भूषण कवि रायगडावर उत्सव प्रसंगीं आला असून त्याने 'शिवराजे भूषण' हें काव्य निर्माण केले. भूषण कवि आपल्या आगमनावद्दल लिहितो.

॥ देसनि देसनि ते गुनी आवत जाचन ताही ॥

॥ तिनमें आयो एक कवि, भूषण कहियतु जाही ॥२५॥

शिवरायाच्या ह्या स्वतंत्र राज्याचा डंका उत्तरेपर्यंत पोचून तिकडील पाद-
शाही अमलाला कंटाळलेले गुणिजन महाराजांच्या आश्रयास येऊं लागले.

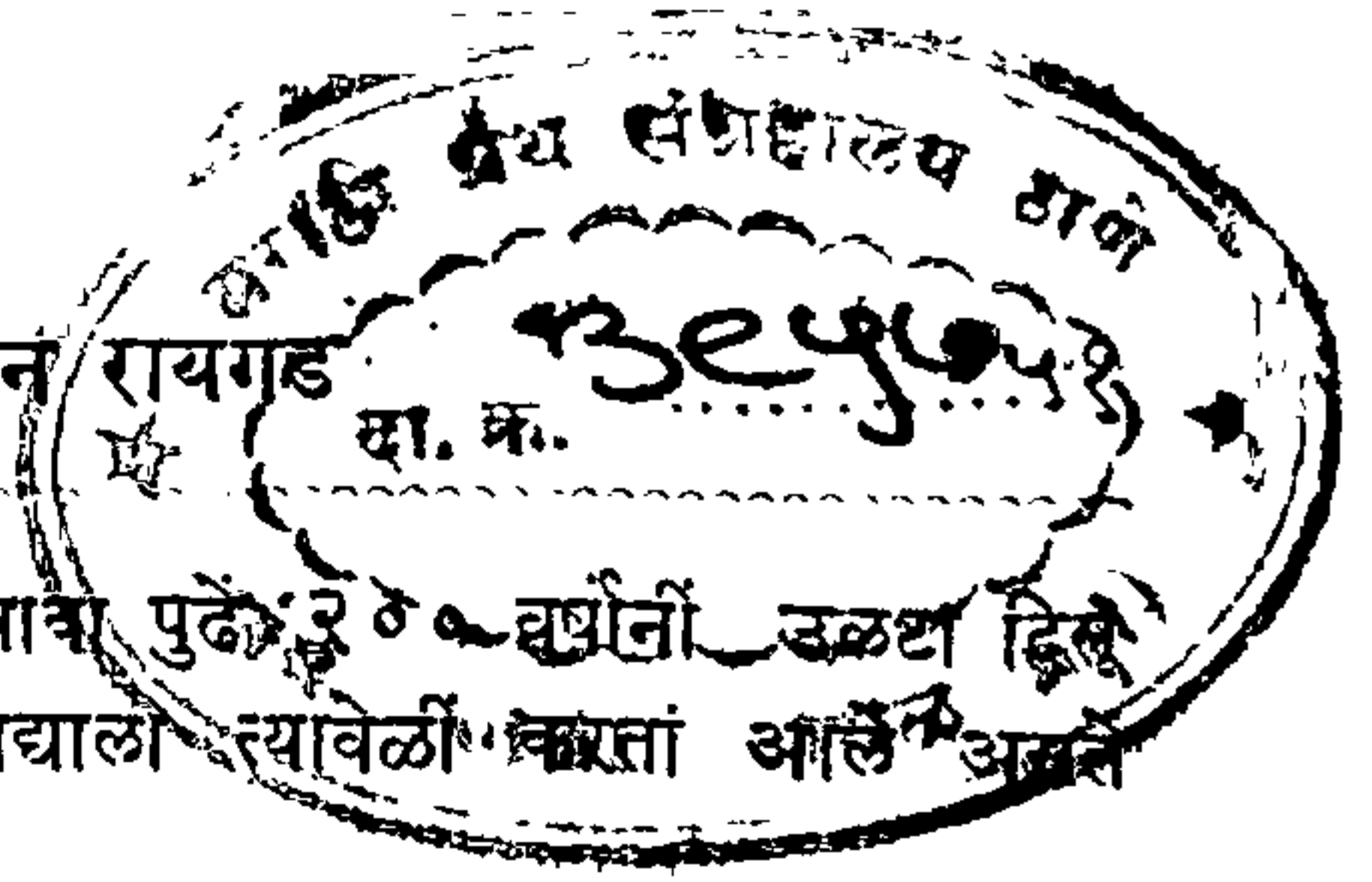
गागाभट्ट व त्याचे बरोबर कित्येक विद्वान् शास्त्री पुराणिक गुणिजन
रायगडावर ह्या प्रसंगीं जमले होते. +

वकील.

राज्याभिषेक समयीं शिवाजी महाराजांकडे निरनिराळ्या सत्ताधान्यांकडून
रायगडावर वकील आले होते.

या समारंभास सुरतेच्या प्रेसिडंटचा मुलगा हेन्री ऑक्झेंडन हा हजर
होता. त्याचे बरोबर दोन कंपनीचे व्यापारी व दुभाषा नारायण शेणवी असे
होते. ही मंडळी एप्रीलच्या अखेरीस मुंबईहून जहाजांत बसून चौलास उतरली;
तेथून रोह्यास दुसरें दिवशीं पोचले. रोह्याहून पालखी करून ते निजामपुरास
(कोस्ते) गेले. मग पाचाडास पोचले. शिवाजी महाराज राज्याभिषेकाच्या
धांदलींत असल्यामुळे १०।१५ दिवस त्यांची भेट झाली नाही. महाराजांस
मोकळीक मिळाल्यावर ह्या वकिलांस गडावर बोलावून दुभाषा नारायण
शेणवी यांचे मार्फत व्यापारी तहाचें बोलणें झालें. इंग्रज वकि-
लांनीं आणिलेला नजराणा मोरोपंत पेशव्यांमार्फत महाराजांस अर्पण कर-
ण्यांत आला. त्याचा तपशील, ६ मोतीं, ३ हिऱ्याच्या आंगठ्या, शिरपेंच
पिसाचे आकाराचे किंमत ६८० रु., सलकडीं ४५० रु. किंमतीची. मुख्य
दरबारला हे इंग्लिश वकील हजर असून त्यांनीं सिंहासनाधिष्ठित शिवछत्र-

+शुद्धिसमारंभः--नेताजी पालकर हा बाटून मुसलमान झाला होता. त्यास
शके १५९८ (सन १६७६ जून १७) ला याच रायगडावर शुद्ध करून पुन्हां
हिंदु धर्मांत घेतले.

पतींना लवून मुजरा केला ! तो देखावा पुढे पुढे वर्षांनी उळथ दिवू लागेल असे भविष्य कोणा भविष्यवाद्याला त्यावेळीं करतां आलें असे काय ?

गोंवळकोंडेकरांनीं (कुत्बशहानें) हत्ती, घोडे, जवाहीर वगैरे नजराणा आपल्या वकिलाबरोबर पाठाविला होता.

गोव्याच्या पोर्तुगिजांचें याच वर्षीं चौथाईबद्दल महाराजांशीं भांडण चाललें होतें त्या बाबत विचार करणेसाठीं त्यांचाहि वकील नजराणा घेऊन आला होता.

राज्याभिषेक महोत्सवाची फलश्रुति

२७. हें पुस्तक जरी मुख्यतः रायगड विषयक आहे; तरी आम्हीं पर्यायानें रायगडशीं निगडित झालेल्या स्वराज्य-स्थापनेच्या कल्पनेचें सूत्र अखंडित राहील असेंच विवेचन ह्या प्रकरणांत केलें आहे. राज्याभिषेक महोत्सवाचें विस्तृत वर्णन दिल्यावर ओघानेंच त्याची फलश्रुति सांगावीशी वाटणार. म्हणून विषयांतर होत असल्यास तो दोष पतकरून थोडक्यांत फलश्रुति सांगावयाची आहे.

पनामा कालव्यांतून प्रवास करणारे प्रवासी सांगतात कीं “ आम्हांला समुद्रांतून डोंगराच्या माथ्यावरील सरोवरांत जातांना आम्हीं पाणशिडीनें उंच उंच जात आहोंत असें वाटत नाहीं. मात्र जेव्हां डेकवर यावें व दूरवरचा समुद्र आपल्या कितीतरी खाली आहे हें पहावें तेव्हां आपण उंच आल्याचें पाहून आश्चर्य वाटतें. उतरतांना हीच स्थिती होते. ” स्वातंत्र्यांतून पारतंत्र्यांत जातांना किंवा पारतंत्र्यांतून सुटका होऊन स्वतंत्र होतांना अशीच स्थिती होते. शिवाजी महाराज आणि त्यांचें मित-मंडळ यांनीं सुमारे २५ वर्षे आवेश्रांत उद्योग करून महाराष्ट्र स्वतंत्र केला. यवन बादशहांच्या गुलामगिरींतून लोकांची प्रत्यक्ष जरी सुटका झाली तरी मनानें घेतलेली पारतंत्र्याची ‘ हाय ’ गेली नव्हती. मानसशास्त्र सांगतें कीं, रोगी जरी पूर्ण बरा झाला तरी मनानें घेतलेली “ आपण रोगी आहों ” ही त्याची भावना नष्ट झाल्याशिवाय तो पूर्ण रोगमुक्त होत नाहीं. हेंच तत्त्व राजकीय बाबतींत लागू पडतें. मुसलमानी अमलाचा तीनशें वर्षांचा बाऊ महाराष्ट्राच्या

मनांतून काढून टाकण्यासाठी व सर्व हिंदुस्थानला झालेली स्वातंत्र्याची स्मृति जागृत करण्यासाठी एवढा प्रचंड राज्याभिषेक-महोत्सव करणेंच जरूर होतें. ह्या महोत्सवाचा पाया इतका भक्कम, हेतुपूर्ण व विस्तारसूचक की या पायावर उभारलेले, ' हिंदवी स्वराज्याने ' इतिहासांत अनेक चमत्कार करून दाखविलें. आम्हीं मराठे स्वतंत्र आहों, आम्हीं कोणाचे ताबेदार होणार नाही, हें पहा आमचें स्वतंत्र सिंहासन आणि हा पहा आमचा स्वतंत्र राजा. आह्मांला मुसलमानी सुलतानशाही राज्य नको, आमच्याच राजानें आम्हांसाठी चालविलेलें देवाब्राह्मणाचें रक्षण करणारें स्वराज्य पाहिजे. तुमच्या बादशहाचा नूर पौर्णिमेच्या चंद्रासारखा तर आमचा राजाचा नूर " प्रतिपच्चंद्र रेखे " सारखा वर्धिष्णु व विश्ववंदित आहे. ह्या भावना या समारंभानें जनतेच्या मनांत जागृत करावयाच्या होत्या. हिंदी जनतेच्या मनांत राष्ट्रधर्माला थारा नव्हता असें कोणी इतिहासज्ञ म्हणत असेल तर म्हणो. पण स्वराज्य संस्थापनेच्या शिवाजीमहाराजांच्या कल्पनेत राष्ट्र-धर्मच प्रमुख होता. ह्या राष्ट्र-धर्माची संस्थापना रायगडावर ह्या उत्सवानें जाहीर रीतीनें करून ह्या ' नवधर्माचा ' प्रसार महाराष्ट्रभर केला.

राज्याभिषेक महोत्सवानें मराठ्यांचा स्वतंत्र राजा स्वतंत्र बाण्यानें स्वराज्य चालवूं शकतो, इतकेंच काय तर तो सिंहासनाधीश्वर होऊन हिंदुपदपादशाहीचा दड पाया घालतो, हें मुसलमान पादशहांना व तसेंच त्यांच्या हिंदू प्रजेला विदित झालें. शिवाजी हा उपेक्षणीय किंवा दंडनीय कोणी भुरटा लुटारू आहे अशी जी स्वकीय व परकीय लोकांची वेडगळ समजूत होती, तिला यानें मोठाच धक्का दिला. दीडशें वर्षे मराठी राज्य टिकण्याला दुसरीं अनेक कारणें असतील; पण हें उच्च भावना जागृत करणारें कारण सर्वांत श्रेष्ठ होय !

२८. राज्याभिषेक महोत्सव झाल्यावर एक मोठी दुःखदायक पण जगाच्या रहाटीप्रमाणें पाहिलें असतां अपरिहार्य गोष्ट घडून आली ती म्हणजे राजमाता*

* राजमाना जिजाबाई यांचा मुक्काम रायगडाखाली पाचाड गांवीं असे. तेथें त्यांचा राजवाडा व विहीर होती बाज्याचें जोतें व विहीर अद्यापि आहे.

जिजाबाईसाहेब यांचा मृत्यु ही होय.) आपल्या भुवनश्रेष्ठ पुत्राच्या मस्तकावर 'याच देहीं याच डोळा' छत्रचामरें विराजलेलीं पाहिल्यावर जणुं आपलें इहलोकींचें इतिकर्तव्य संपलें असें जाणून ज्येष्ठ वा ९ शके १५९६ रोजीं रायगडाखालीं पाचाडगांवीं जिजाबाईसाहेब मृत्यु पावल्या. [१८ जून १६७४]

महाराज परम मातृभक्त. मातृवियोगदुःख त्यांना असह्य झालें. जिच्या श्रेष्ठ शिक्षणानें, उज्ज्वल उपदेशानें, उद्बोधक आज्ञेनें आपण हा प्रचंड उद्योग सिद्धीस नेला; ती परमप्रिय माता सोडून गेली. हें पाहून दुःखानें महाराज विषण्ण बनले ! चार महिने ते कोठेंच स्वारी शिकारसि गेले नाहींत; सिंहासनारोहण देखील महाराजांनीं केलें नाहीं. म्हणून अश्वीन शु॥ ५ च्या सुहूर्तावर पुन्हां * सिंहासनारोहण केलें. नंतर प्रतापगडच्या भवानी मातेचें दर्शन घेऊन सद्गुरु रामदासांचें, जेजुरीच्या खंडोबाचें व शिंगणापुरच्या महादेवाचें दर्शन घेतलें.

राजधानीची बांधणी.

२९. रायगडचें मूळचें बांधकाम कोणी केलें हें जरी अज्ञात असलें तरी शिवाजी महाराजांनीं रायगड राजधानी करतांना त्याची बरीच उस्तवारी केली. वास्तविक मागील राजवटींत हा कांहीं कोणा राजाचा राहण्याचा किल्ला नव्हता. रायरी मामल्याच्या मामलतदारांचें हें ठिकाण. त्याची राजधानी करतांना त्यांस अनेक सुधारणा करणें जरूर होतें.

जिजाबाईची छत्री पाचाड गांवीं असून तिचा फोटो केसरी ता. १२/१०/२९ च्या अकांत आला आहे.

जिजाबाईची ५ लाख होनांची खासगी मालमत्ता होती; ती त्यांनीं महाराजांच्या स्वाधान केली.

* भा. इ. सं. मं. त्रै. वर्ष १० शके १८५१ अंक १ ला

‘श्री शिवराज्याभिषेक कल्पतरु’ या ग्रंथांत निश्चलपुरीनें तांत्रिक पद्धतीनें लळिता पंचमी (आश्विन शु॥ ५) स केलेल्या दुसऱ्या राज्याभिषेकाची माहिती दिली आहे.

‘तस्य पर्वतराजस्य बलिदानं न चार्पितं। तत्र त्या शिरका देवी पुजिता नैव वेद्विज’॥

शके १५९२ च्या सुमारास राजगडावरील ठाणें उठवून रायगडावर नेल्याचें मागें आलेंच आहे. राजवाडे खंड ८ ले. १८ मध्ये शिवाजीनें केलेल्या रायगड दुरुस्तीची यादी दिली आहे. तींत तेथें तळीं व इमारती बांधण्या-करितां ५० हजार होन शके १५९४ सालीं खर्च झाल्याचें नोंदलें आहे.

रायगडाचा खर्चाचा तपशील.

३५००० दिवाणांची घरे
२०००० तळीं २
१०००० गच्ची
५००० बाले किल्ला
३५०००

१५००० तट

५०००० एकूण

राजवाडे खंड ६ पृष्ठ १८

(रायगडावर दुरुस्तीचें व इमारती बांधण्याचें काम आबाजी सोनदेव यांचेकडे महाराजांनीं सोपविलें होतें. राजधानीच्या सोईसाठीं खालीलप्रमाणें इमारती वगैरे बांधण्यांत आल्या.

खास महाराजासाठीं राजवाडा, अठरा कारखान्यांचीं स्थलें, प्रधान, त्यांचे सरकारकून यांचे वाडे, सिंहासनाची जागा व सभागृह (दरबार हॉल) पुढील महादरवाजा, मनोरे, + पेठ, दारुचीं कोठारें, तलाव. जगदीश्वराचें मंदीर *पागा इ. इ. स्थलें बांधविलीं. या शिवाय विवेकसभा (पंडितांचें वादस्थळ) न्यायसभा प्रगटसभा, (गरिबांची भेट घेण्याचें ठिकाण) प्रबोधसभा (किर्तन, पुराण श्रवण करण्याचें स्थळ), रत्नशाला नीतिसभा, आंतर्गृह, देवगृह, महाल, इ. इ., कित्येक बांधण्यांत आलीं. रायगडची चौफेर तटबंदी दुरुस्त करून जागजागीं बुरुज देऊन

+ पेठेची रचना सुंदर व व्यवस्थित आहे सर्व दुकानांचीं लांबी, रुंदी, उंची सारखी असून घोड्यावर बसून सामान ध्यावें. आज पेठेचें चिरेबंदी जांतें फक्त शिल्पक आहे.

* जगदीश्वराचें मंदीर हिराजी इंदलकरच्या हातून बांधविलें त्याचें वर्णन पुढें येईल.

एकच वाट कायम करण्यांत आली. खाफीखान यानें अशी एक आख्यायिका दिली आहे:— सर्व बंदोबस्त झाल्यावर महाराजांनीं जाहीर केलें कीं जो राजमार्ग ठेविला आहे त्या शिवाय अन्य मार्गांनं हातीं निशाण घेऊन गडावर येणारास १०० होन व एक सोन्याचें कडें बक्षिस मिळेल. एका घेडानें अवघड वाटेनं किल्यावर निशाण रोविलें. त्यास सदरहू बक्षिस मिळालें व ती अवघड वाट बुजवून टाकण्यांत आली.)

रायगडावरील शिवाजी महाराजांचा मृत्यु ✱

३०. विजापूरच्या आदिलशाहीशीं कटकट उपस्थित झाल्यावर व दुसऱ्या अनेक कारणांनीं महाराज दक्षिण दिग्विजयांस शके १५९९ मध्ये गेले. तिकडे अनेक लढाया केल्या. अनेक राजकारस्थानें केलीं, व्ंकोजीची समजूत काढून त्यास मार्गावर आणिलें.

राज्याभिषेकानंतर लगेच राजमाता वियोगानें महाराज दुःखी झाले. पुढें संभाजी औरंगजेबास मिळाल्याचें दुर्वृत्त ऐकून तर महाराज विलक्षण विषण्ण झाले. अशा स्थितींत कर्नाटकच्या मोहिमेंत फार +दगदग पडली. त्याचा वाईट परिणाम महाराजांच्या प्रकृतीवर होऊन त्यास गुढगी नांवाचा रोग झाला. त्यांतच ७ दिवस ताप येऊन शके १६०२ चैत्र शु॥ १५ मेस ता. ३ एप्रिल स. १६८० हिंदवी स्वराज्य संस्थापक शिवाजी महाराज रायगडावर कैलासवासी झाले ?

हिंददेवीचा स्वातंत्र्य—संपादक कंठमणी एकाएकीं गळून पडला. महाराष्ट्राचा पहिला छत्रपती त्याला सोडून गेला. स्वराज्याचा मुख्य आधार तुटला ! महाराष्ट्राच्या भाग्याकाशातील अत्यंत तेजस्वी तारा तुटला !

महाराजांच्या ह्या आकस्मिक मृत्यूने रायगडावर सर्वत्र हलकल्लोळ उडाला. आसेष्ट, मंत्री व मुत्सद्दी किंकर्तव्य मूढ बनले. आबालवृद्ध शोक-

+ दिल्लीहून औरंगजेब खाजिना घेऊन येत होता. त्यास लुटण्याकरितां घोड्यावरून अतिवेगानें स्वारी करून शत्रूचा अडथळा येण्याचें आंत रायगडावर दौडत आल्यामुळे अतिश्रमानें छातींत दुखू लागलें. थुंकोतून रक्त पडूं लागलें व अंगांत मनस्वी ज्वर भरला. (केलुसकर कृत शिवचरित्र)

सागरांत बुडाले.* प्रधानमंडळानें किल्ल्याचे दरवाजे बंद करून ही वार्ता बाहेर न पसरण्याची तजवीज केली.

महाराजांच्या शवाची सर्व राजचिन्हांनीं युक्त अशी मिरवणूक काढून जगदीश्वराचे देवाल्यासमोर चंदनकाष्ठें व वेलकाष्ठें यांची चिता रचून देहास यथाविधी अग्निसंस्कार दिला. सर्व उत्तरक्रिया साबाजी भोसले सिंगणापुरकर यानें राजारामास संनिध वसवून केली ! (वडील पुत्र संभाजी पन्हाळ्यावर कैदेत होते.) महाराजांची तृतीय पत्नि पुतळाबाई हिनें सहगमन केलें.

महाराजांच्या चितेची रक्षा जगदीश्वराचे देवळासमोर पुरून त्यावर चिरे-बंदी अष्टकोनी समाधी बांधण्यांत आली. त्यावर छत्री वगैरे उभारण्याचा राजमंडलाचा हेतु असणें उघड आहे; कारण त्या अष्टकोनी चौथऱ्याचें बांधकाम इतकें मजबूत आहे कीं, नुकतीच बांधलेली छत्री २५० वर्षे ऊन, पाऊस खाल्लेल्या त्याच चौथऱ्यावर उभारणें इंजिनियरना धोक्याचें वाटलें नाहीं. छत्रपतींच्या इतमामास साजेशी छत्री किंवा मंदीर बांधण्याची योजना पुढील बेबंदशाही राजकारणामुळें तडीस गेली नसण्याचा संभव आहे ! मराठेशाहीच्या भरभराटीच्या काळांतही महाराजांच्या समाधीकडे राजकर्त्यांचें लक्ष कां गेलें नाहीं हें एक त्रिकालज्ञ काळच जाणें !

महाराष्ट्राच्या पहिल्या छत्रपतीची छत्री स्वराज्य असतांना न बांधण्याची चूक परतंत्र महाराष्ट्रानें आता दुरुस्त करून महाराजांच्या समाधीवर छत्री उभारली. हा तरी एक शुभसूचक योगायोग म्हटला पाहिजे !

* राजियाचें देहावसान जालें, ते दिवशीं पृथ्वीकंप जाहला. गगनीं धूमकेतु उदेलो. उल्कापात आकाशाहून जालो. रात्रीं जोड इंद्र धनुष्यें निघालीं. अष्टदिशा दिग्दाह होऊन गेल्या. श्रीशंभु महादेवीं तळ्याचें उदक रक्तांबर जालें. (मभासद बखर पृ. १०५)

प्रकरण ४ थें.

रायगडावरील दुर्घटना.

वाजी महाराजांच्या आकस्मिक मरणामुळें रायगडावर चमत्कारिक दुर्घटना सुरू झाल्या. अण्णाजी दत्तो व सोयराबाई यांच्या कारस्थानाला मुत्सद्दीमंडळ बळी पडून महाराजांच्या मृत्यूची खबर पन्हाळ्यावर नजर कैदेंत असलेल्या संभाजीपासून गुप्त ठेवण्याचें ठरलें व त्यास ज्यास्त बंदोबस्तानें वागवावे अशाबद्दल सक्तीचे हुकूम

पन्हाळ्याचा किल्लेदार हिरोजी फर्जेद यास पाठविले. बाळाजीपंत चिटणीस ह्या कारस्थानास प्रथमपासून विरोधी होता. त्याच्या हस्ताक्षराचे हुकूम राज्यांत खामाखाय मानले जात; म्हणून मुत्सद्दी मंडळींनीं त्याला हुकूम लिहिण्याची विनंति केली. त्यांनीं ती गोष्ट नाकारली. तेव्हां त्याच्या मुलाच्या हस्ताक्षरानें हुकूम धाडण्यांत आला. असा बंदोबस्त करून वैशाख वा।३ स राजाराम महाराजांकडून रायगडावर मंचकारोहण करविलें.

२. इकडे पत्रें घेऊन गेलेल्या जासुदास पन्हाळ्यावर संभाजीनें गांटून तीं पत्रें हस्तगत केलीं. अशा रीतीनें संभाजीस आपल्या विरुद्ध असलेल्या कटाचा सुगावा लागला. आधींच कैदेंत ठेवल्यामुळें चिडलेला संभाजी कटामुळें एकदम खवळला. हिरोजी संभाजीच्या रागापुढें भिऊन चिपळूण-कडे आधींच पळाला होता. संभाजीनें एकदम पन्हाळा काबीज केला. तेथील थोड्याशा फौजेनें त्याला कटवाल्यांचा बंदोबस्त करतां येत नव्हता. म्हणून त्यानें जनार्दनपंत सुमंताच्या फौजेत फिसाद करून एकेरात्रीं सुमंतास पकडून पन्हाळ्यांत कैद केलें. संभाजीच्या रोषाचा हा पहिला बळी ! अनायासें ती फौज संभाजीच्या छत्राखालीं आली. संभाजीच्या ह्या तडफेचा मराठी सैन्याच्या मनावर अनकूल परिणाम झाला. हुकमाचा चाकर 'अडेल

सिपाई ' हंवीरराव हा यानंतर सैन्य संभाजीस मिळाला. अशाप्रकारे सैन्याची पुरेशी तयारी झाल्यावर संभाजी रायगडावर चालून आला. (रायगडच्या पायथ्यास पाचाड येथे मालसांवत नांवाच्या मावळ्यांच्या सरदारास बंदोबस्तास ठेविले होते. संभाजीने कैदेतून सुटल्यापासून विद्युद्देगाने ज्या हालचाली केल्या त्यांत त्याला जे यश आले त्याचा परिणाम असा झाला की, संभाजी हा शिवाजी महाराजांचा ज्येष्ठपुत्र असून, राज्याचा खरा वारस आहे; व आपण समजत होतो तसा दुर्गणी नालायख नाही, अशी जनतेची समजूत होऊन, लोकमताचा वारा संभाजीला अनुकूलतेने वाहू लागला. पाचाड येथे संभाजी आल्यावर त्याला कोणीच प्रतिकार केला नाही; उलट संभाजीचे येणे जणू काय अभिप्रेत आहे अशा भावनेने गडाच्या दरवाजाची दिंडी सुद्धा कोणी लावून घेतली नाही. आषाढ शु॥ २ शके १६०२ मध्ये संभाजी रायगडावर आला. गड पूर्ण ताब्यांत येतांच विरुद्ध कटवाल्या मंडळींस कैद करण्याचा सपाटा लाविला. कटाच्या आरोपांत शिवशाहींतील बहुमोल नररत्ने बळी पडली. अण्णाजी दत्तो, सोयराबाई व तिचे आस शिके, चिटणीस बाळाजी आवजी, हिरोजी फर्जेद हे त्या * नरभेधांतील प्रसिद्ध नरबली होत. महाराष्ट्राच्या राजासकट सर्वांनी देव समजून ज्या चिटणिसांची पूजा करावी त्या चिटणीस घराण्यावर संभाजीची इतकी इतराजी कां व्हावी हे ऐतिहासिक गूढ उलगडत नाही. शिक्यांवर संभाजी इतका खवळला की शिकी जेथे सांपडेल तेथे त्याचा शिरच्छेद करण्याचा सपाटा

* कटवाल्या मंडळींचा हा अमानुष सूड संभाजीने रायगडावर येतांच केला, कां पुढे वर्ष दोन वर्षांनी सोयराबाईच्या मदतीने संभाजीस पुन्हा विषप्रयोग करून मारल्याचा खरा पुरावा हातीं आल्यावर केला याबद्दल दुमत आहे. संभाजी अमानुष क्रूरकर्माच असता तर त्याने कटवाल्यांचे जे मूळ अधिष्ठान राजाराम त्यासच जिवंत ठेवले नसते. यावरून तो राज्यासाठी भावांचा वध करणाऱ्या औरंगजेब सारखा अभिजात क्रूरकर्मा नव्हता. मुत्सद्दी मंडळींनी डिवचल्यामुळे तो खवळला, त्याच्या भरांत विवेक न राहाता त्याच्या हातून हे परिणामतः दुष्कर्म वाटण्यासारखे कृत्य झाले हे मात्र खरे. प्रस्तुत ग्रंथांत संभाजीवरील आक्षेपांचे किंवा त्याच्या कृत्यांचे विवेचन अप्रस्तुत आहे; म्हणून अन्यमतांचे फक्त दिग्दर्शन केले आहे.

त्यानें चालविला. (यावरूनच शिरकाण शब्द प्रचारांत आला असें सरदेसाई म्हणतात. परंतु निजामपूरकडील या भागास या पूर्वीच शिरकाण म्हणत हें मागील एका अस्सल पत्रांत नमूद आहे.) राजारामाची आई सोयरा-वाई हिला राजांना विषप्रयोग केल्याच्या आरोपावरून रायगडीं भिंतींत चिणून मारिलें. राजाराम केवळ ११ वर्षांचें लेकरूं. त्यास फक्त कैद केलें.) रायगडावरील हा अमानुष नरमेध पाहून व त्याच्या भयंकर वार्ता ऐकून शिव-शाहीच्या एक-निष्ठ हितचिंतकांस परम दुःख झालें. राज-गुरु रामदासस्वामी यांनीं संभाजीस एक पत्र लिहून ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न केला. जुन्या राजवटींतील थोरथोर माणसें संभाजीला ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न करूं लागलीं.

३. कर्नाटकांतील प्रसिद्ध शूर मुत्सद्दी रघुनाथपंत हणमंते हे मुद्दाम संभाजीच्या भेटीकरितां आले. त्यांनीं बरोबर ४० लक्ष होन कर्नाटक प्रांताच्या वसुलाचा भरणा म्हणून व उत्तम नजराणा आणिला होता. रघुनाथपंत भेटीला येतांत असें कळल्यावरून संभाजीनें त्यांची भेट बिर-वाडी नजीकच्या आंबराईत मोठा व शोभिवंत शामियाना उभारून तेथें घेतली. त्या वेळीं तेथें बडा दरबार भरला. राज्यांतील शिल्पक असलेलीं थोर माणसें तेथें जमलीं होतीं. रघुनाथपंतानें मोठ्या इतमानानें नजराणा करून मुजरे केलें त्या गंभीरप्रसंगीं ' पुढें काय ' ? असा सूचक प्रश्न काढून संभाजीस पुष्कळ उपदेश केला. रात्रौ मोठी मेजवानी केली. नंतर रघुनाथपंत रायगडीं गेला. तेथें पाहतो तों संभाजीच्या वर्तनांत सुधारणा न दिसतां तो कलुषा कबजीच्या ज्यास्त ज्यास्त ताब्यांत जात चालला. तेव्हां रघुनाथपंत पुन्हां कर्नाटकांत निघून गेला.

४. वाचक हो ! ज्या रायगडावर स्वराज्यलक्ष्मीची अदभुत रम्यक्रीडा आपण अवलोकन केलीत त्याच रायगडावर दुहीच्या दुष्ट सैतानाचा नंगा-नाच पाहाण्याचें नशिबीं आलें आहे. चिटणीसांच्या घराण्यांतील तीन पुरुष हत्तीच्या पायीं तुडविले गेले ही दैवदुर्विलासाची परिसीमा नव्हे काय ?

रायगडाचा बंदोबस्त झाल्यावर संभाजीनें १६०२ च्या श्रावण शु॥ ५ स भंचकारोहेण केलें. कार्तिक शु॥ ७ स केळशीवर स्वारी केली. तें ठिकाण

कात्रीज करून शु॥ १३ परत आले. याच वर्षी माघ शु॥ ७ संभाजीने विधियुक्त सिंहासनारोहण करून यथापूर्व अष्ट प्रधानादि नेमून राज्यकारभार हांकण्यास सुरवात केली. संभाजी गादीवर बसतांच एक मोठे वज्र-संकट मराटेशाहीवर कोसळले. ते म्हणजे औरंगजेबाची दक्षिणेतील स्वारी हे होय. त्यामुळे राज्यावर बसल्यावर स्वकीयांचा विरोध व औरंगजेबासारख्या प्रबल शत्रूकडून होणारे आघात, या कात्रींत संभाजी सांपडला. पण त्याच्या अंगी अभिजात शूरत्व व निर्भय धडाडी असल्यामुळे त्याने रायगडावर स्वस्थ न बसतां महाराष्ट्रभर वायुवेगाने संचार करून सर्व शत्रूंना थोपवून धरले. संभाजीच्या ह्या रणशूर कर्तव्यगारीवर फिदा होऊन औरंगजेबाचा पुत्र अकबर हा बापाजवळ भांडून रायगड येथे संभाजीच्या आश्रयास आला. सार्वभौम दिल्लीपतीचा पुत्र ज्याच्या आश्रयास येतो त्याच्या पराक्रमाची थोरवी काय वर्णावी ! रायगडावर शाहाजादा आला तेव्हां संभाजी स्वारीवर होता. परंतु त्याचा इतमाम चांगल्या तऱ्हेने राखला गेला.

संभाजी गादीवर बसतांच त्याने क्षणाची फुरुसुद न घेतां जंजिन्याच्या सिद्दी, पोर्तुगीज व मोगल यांच्याबरोबर धडाडीचे युद्धप्रसंग केले. सिद्दी आरमारांत श्रेष्ठ होता; म्हणून आपल्या आरमारार्ची त्याने वाढ केली. जंजिरा घेण्याची त्याने एक अजब युक्ती योजिली. जंजिन्या किल्यापासून उत्तरेच्या डोंगरापर्यंतचा सर्व समुद्र भराव टाकून हटवावा आणि मग खुष्कीने जंजिन्यावर हल्ला करावा असा विचार त्याने केला. नेपोलियनची “ डोव्हरच्या सामुद्रधुनीवर मला कोणी ६ तास प्रभुत्व दिले तर मी इंग्लंडचे नांव उरविणार नाही ” ही घोषणा व संभाजीची ही अजब कल्पना यांपैकी श्रेष्ठ कोणती याचा वाचकांनींच विचार करावा. पुढे अनेक कारणामुळे हा वेत संभाजीस सिद्दीस नेतां आला नाही.

शके १६०६ * च्या सुमारास संभाजीने १० हजार घोडेस्वार रायगडाहून अशा वेगाने मोगलांच्या मुलखांत धुमाकूळ घालण्यास पाठविले कीं

* शके १६०६ माघ शु॥ १० हंबीरराव सेनापती यांचे रायगडाहून लिहिलेले पत्र सांपडते.

त्यांनी वऱ्हाणपूर लुटून मोगलास धूळ चारिली. ही व अशीच अनेक धाडसी कृत्ये केल्यामुळे संभाजीस जेर करणे बादशहास अशक्य वाटून तो गोवळकोंडे व विजापूर येथील बादशाहीशी युद्ध करण्यास गेला.

राजवाडे लेखांक २८० शके १६०७ जेष्ठ शु॥ ७ चे एक पत्र येथे उधृत करतो, त्यावरून संभाजीच्या कारकीर्दीत मोगलांस नामोहरण करण्याचा कसा कसून प्रयत्न मराठ्यांकडून चालला होता ते दिसून येईल.

“ राजमान्य राजश्री कृष्णाजी दादाजी प्रभु देशपांडे सवनीस व जामनीस नि॥ लोक हशम दि॥ हुजरात कौजे कारी वडतुंबी कोरळ चौकी कोरळ खिंड तां रोहिडखोरे गोसावी यांसी श्री शंकराजी नारायण आशिर्वाद उपरी मावळ प्रांत गनिमानी चाल केली आहे म्हणोन समजले त्यास कोरळ खिंड व ढवळा घाट व मांडरदेवचा सडा येथील जागा जागा-चौक्या घालून गनीमाची खबर ठेवून कमकसून खास बातमी पावती करणे + + + + “ राजगडी ” कळवितांच तुमची कुमक रोहिड वगैरे जागा-हून होईल तुम्ही सिखली मर्दमुकी चांगली केली हें खबर येथें समजली या वेळीं गनिम नामोहरम सर्वांनी करावा तुम्ही जमेदार व सस्वाकर माहाराजांचे वेळचे + + + + करोन दाखवतील हा भरवसा आहे; ”

पुढे औरंगजेब संभाजीवर तुटून पडला. मराठ्यांचे किल्ल्यामागून किल्ले घेण्याचा त्याने सपाटा लाविला. परंतु रायगडाचा बंदोबस्त उत्तम असल्यामुळे त्या किल्ल्यावर स्वारी झाली नाही. संभाजीच्या धडाडीची ओळख मराठ्यांस पटून मराठे सैनिक त्याच्या निशाणाखाली शत्रूंशी चौफेर लढाईची वेव्हार करूं लागले. परंतु संभाजीच्या पराक्रमाला दुर्व्यसनाची किड लागली; आणि सद्गुणांना खलसंगतीनें ग्रासल्यामुळे त्याच्या कारकीर्दीची अखेर अत्यंत दुःखदायक होऊन, मराठी स्वराज्याच्या राजधानीला दुर्दिन प्राप्त झाले. तो शोकपर्यवसायी इतिहास पुढील प्रकरणीं वाचावयास मिळेल.

प्रकरण ५ वें.

रायगडचा वेढा.

जापूर व गोंवळकोंडे येथील राज्यें नष्ट करून औरंगजेब पुन्हां मराठ्यांच्या राज्याकडे वळला. त्यानें निरनिराळे सरदार मोठें सैन्य देऊन मराठी मुलखावर चौफेर रवाना केलें. पैकीं मुकर्रबखान हा कोंकण

प्रांतीं पाठविला. संभाजी या वेळीं रत्नागिरी जिल्ह्यांतील संगमेश्वरीं होता. शके १६१० [सन १६८८ डिसेंबर ता २८ मनूची यानें दिलेली तारीख] मध्ये संभाजीस मुकर्रबखानानें अवचित पकडलें. त्यांस हत्तीवर बांधून बादशहाच्या छावणींत तुळापूर येथें पाठवून दिलें. तेथें बादशहानें फाल्गुन वा ३० शके १६१० त संभाजीचा अमानुषपणें वध केला !

२. संभाजीच्या वधाची वार्ता रायगडावर आणि सर्व महाराष्ट्रभर पसरली. मोहोळाच्या लक्षावधी माशा खवळून व पिसाळून मध काढणाऱ्यावर तुटून पडाव्या तशीच गत संभाजीच्या वधानें औरंगजेबाची झाली. संभाजीला ठार केला कीं, मराठे विस्कळीत व नामोहरम होऊन आपल्यास शरण येतील ही त्याची कल्पना चुकीची ठरली. संभाजीच्या क्रूर वधाची वार्ता रायगडावर राणी येसूबाई व मराठा-मंति-मंडळ यांस समजतांच त्यांनीं दुःख गिळून मोठ्या धीरानें बादशहाच्या प्रतिकाराची जंगी तयारी चालविली. या वेळीं रायगडावर राणी येसूबाई, युवराज शिवाजी (शाहू) राजाराम व इतर सर्व राजघराण्यांतील मंडळी होती. येसूबाईनें पतिनिधनाचें भयंकर दुःख गिळून पुढील संकटपरंपरेला तोंड देण्याचा निश्चय केला. धन्य त्या देवी येसूबाईची कीं जिच्या अलौकिक धीरशालित्वामुळे,

स्वार्थत्यागामुळे व हुशारीमुळे मराठी सैन्याला औरंगजेवास खडे चारण्यास अवकाश मिळाला.

जनार्दनपंत हणमंते, प्रल्हाद निराजी, रामचंद्रपंत, खंडोबल्लाळ, महादजी नाईक, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, खंडेराव दाभाडे इ. प्रमुख मंडळी रायगडावर जमा झाली. या संकटांतून मराठी राज्य सहीसलामत कसे बचावावयाचे याचा विचार सुरू झाला. येसूबाईने उदार मनाने माझ्या मुलाचे वय लहान, त्याला गादीवर बसवून राज्य हांकणे धोक्याचे. राजाराम महाराज माझे दीर आहेत; त्यांनी गादीवर बसणे उचित. त्यांनी राज्यकारभार करून मराठी राज्य रक्षावे. सर्व राज-मंडळ एके ठिकाणी राहिल्यास औरंगजेब आपली शक्ति एकवटून आपणास पाडाव करील. म्हणून राजाराम महाराजांनी आपला कबिला घेऊन विशाळगड पन्हाळ्याकडे जावे. मी बालराजांना घेऊन रायगडावर राहतें. रायगड आम्ही अनेक वर्षे भांडवू” हा पोक्त, निस्वार्थ व मुत्सद्दी सल्ला सर्वास आवडला. राजाराम महाराजही उदार मनाचा. त्याला राणी व बालराजे यांना रायगडावर सोडून जाणे जिवावर आले. शेवटी राजारामाने “ राज्याचे अधिपति शिवाजीराजे पूर्वीचे तेच हे ऐसें लक्ष ठेऊन आम्ही कारभारी. आमचे आशेत राहून, पूर्वीहून विशेष पराक्रम करून, औरंगजेबास जिंकून राज्य रक्षावे येविशी सर्वांची शपता प्रमाणे व्हावी. ”

३. सर्वच उदार थोर मनाचीं माणसें. राज्याचा लोभ हा काय पदार्थ ? शिव-शाहीच्या शिकवणीचीं अमृत बचनेच त्यांच्या तोंडून बाहेर पडावयाचीं. ही रायगडावरील ऐक्य परिषद, ह्या अभिजात ऐक्याच्या परिषदेला साऱ्या मराठ्यांच्या इतिहासांतच काय पण वर्तमान काळांतही तोड सांपडावयाची नाही. संभाजीच्या वधाला अत्यंतिक सूड व स्वराज्य संरक्षणाची जरब महत्वाकांक्षा या दोन प्रेरणांनी पुढील १८ वर्षांचा इतिहास उज्ज्वल बनला ! ह्या पुढील १८ वर्षांचा इतिहास म्हणजे शिवशाहीच्या शिकवणीचे सार, मराठ्यांच्या इतिहासांतील सोन्याच्या पन्थावर विजेच्या चमकीने लिहिलेले पान. महाराष्ट्र धर्माच्या तेजस्विंतेचा प्रकाश. मराठ्यांच्या एकीच्या

सामर्थ्याचा प्रचंड प्रताप. अरे पण हें काय ! आपणांस त्या काळच्या इति-
हासाबद्दल लिहावयाचें नाहीं. रायगडच्या वेढ्याचाच विचार करावयाचाच
आहे.

वर सांगितलेल्या ऐक्य परिषदेनंतर राजाराम शके १६११ च्या प्रारं-
भाला रायगडचा उत्तम बंदोबस्त करून, डोंगरीं किल्याच्या आश्रयानें
बादशहाशीं झुंजत राहण्यासाठीं निघून गेला. रायगडावर शिबंदी, धान्य
सामुग्री दारुगोळा यांची भरगच्च तयारी ठेवल्यामुळें रायगडच्या पाडावाची
फारशी धास्ती नव्हती. संभाजी जिवंत असतां राजगड किल्ला मोंगलांनीं
घेतला होता. अर्थात लवकरच रायगडला शह बसणार या भावनेनें त्या
किल्ल्याची खंविरी करण्यांची अगोदर पासूनच सुरवात असली पाहिजे.

४. शके १६११ चा * पावसाळा संपल्यावर आश्विनाच्या महिन्यांत
इतिकदखान (भावी झुलफिकारखान) कोंकणांत रायगडच्या कोंकणच्या स्वारी-
साठीं आला. मराठ्यांचा हाड वैरी जंजिन्याचा सिद्दी, त्यास मदत करण्यास
सिद्ध होताच. राणी आणि युवराज रायगडावर आहेत ही बातमी औरंग-
जेबास लागतांच त्यानें मराठ्यांचे कलिजे कापून काढणारा आपला पोलादी
पंजा जास्त बळकट होण्यासाठीं झुलफिकारखानास बेहद्द मदत दिली. औरं-
गजेबानें आपलें कपट विद्येचें इलीम देखील त्यास बरोबर पढवून ठेवलें
होतें. झुलफिकारखानानेंही नव्या उमेदीनें किल्यास वेढा दिला. मुंगींचा
रिवाज न होय ऐसी बंदिस्ती केली. परंतु याचा कांहीं उपयोग झाला
नाहीं. किल्ला पडण्याचें एकही चिन्ह दिसेना. वेढा घालून १० महिने होत
आले. पुढें पावसाळा आला. पावसाळ्यांत कोंकणप्रांतीं छावणी देणें
म्हणजे जिवावरचें संकट. रायगड युद्ध करून, छापे घालून पडेना. बरें
मराठ्यांचे सरदार वेढा घालणाऱ्या मोंगल सैन्यावर चोर-हल्ले चढवीत ते
निराळेच. रायगडच्या वेढ्यांस ढिलाई यावी म्हणून संताजी घोरपडे व
धनाजी जाधव यांचे जोराचे प्रयत्न चालू होते. संताजी तुळापुरी बादश-

* सत्याद्रीच्या पश्चिम उतरणीवरील पावसाळ्याला मोंगली सैन्य भीत असे.
कारण तेथें पावसाळ्यांत पक्षांच्या पंखावर देखील शेवाळ धरते, इतका पर्जन्य
पडतो !

हाच्या छावणीवर छापा घालून त्याच्या डेऱ्याचे सोन्याचे कळस कापून जो निसटला तो सिंहगडच्या झाडींत येऊन दडला. तेथून घाटानें खालीं उतरून रायगडला वेढा देऊन बसलेल्या झुलफिकारखानावर त्यानें हल्ला चढविला. त्याचे पांच हत्ती कावीज करून मोठ्या त्वरेनें पन्हाळ्यावर राजाराम महाराजांकडे गेला. आंतून रायगडचा मारा व बाहेरून हे भुरटे हल्ले यानीं मोंगल अगदीं टेकीस आले. परंतु मराठ्यांच्या उज्ज्वल ऐक्याला गालबोट लावण्यासाठींच कीं काय, सूर्याजी पिसाळ हा सरदार मोंगलास धंश झाला. याला वाईच्या देशमुखीचें वतन पाहिजे होते. खानाला हा सुगावा लागतांच त्यानें वाईचीं देशमुखीच काय पण पाहिजे तें देतो अशी लांच दाखवून त्यास * वश करून घेतलें. सूर्याजी पिसाळानें निमकहरामपणा करून किल्याचे दरवाजे मोंगलांस उघडून दिले. अशा रीतीनें विश्वासघाताच्या सुरंगानें रायगडचा अभेद्य बंदोबस्त शके X १६०२ त ढांसळून किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन झाला.

रायगड कावीज होतांच झुलफिकारखानानें राणी येसूबाई व बालराजा शिवाजी यांस ताब्यांत घेतले. स्वराज्य-संस्थापकाच्या सुनेला व धर्मसिंह संभाजीच्या पत्नीला खुद्द राजधानातिं रायगडावर शत्रूच्या स्वाधीन होण्यात काय क्लेश झाले असतील? पण त्या प्रसंगांतही तिनें आपला धोरणी मुत्सद्दी-

* अमात्यांच्या आज्ञापत्रांतील उतारा: “ परचक्र आले म्हणजे वतनाच्या आशेनें आगोदर सल्लख करतात. स्वतां भेटतात. तिकडील भेद इकडे इकडील भेद तिकडे करून राज्यांत शत्रूचा प्रवेश करितात. मग तेच राज्याचे आपायभूत होऊन दुःसाध्य होऊन जातात. ”

X चैत्र शुद्ध १५ अवरंगजेब जुलपुकार खानास पाठवून रायगडास वेढा घातला. चैत्र वद्य १० शुक्रवारी राजाराम पळोन प्रतापगडास गेले १ अस्वीन वद्य ८ गुरुवारी राजाराम पनोलियाहून स्वार होऊन कार्तिक वद्य ११ वसुराज आले तेथून चंदीस आले १ कार्तिक मासी रायगडा सला करून मार्गशीर्ष सुघ(२) रविवारी रायगड मोंगलास दिला. (जेथे शकावली पान १९ शके १६११ शुक्र) (३) नोव्हेंबर १६८१ ला मोगलांचे हवालें झाला. (बंद्रे केसरी ४ मे, १९२६)

पणा सोडला नाही. तिने खानाकडून कुराणावर हात ठेवून तुमच्या जिवांस अपाय करणार नाही अशी शपथ घेवविली. मोगली सैन्याने रायगड यथास्थितपणे + लुटला. स्वराज्याचे भांडार रिते केले शिवाजीचे सिंहासन फोडून आपली राक्षसी महत्वाकांक्षा तृप्त केली ! त्यांना हे काय माहीत होते की सोन्यामोत्याने मढविलेले दृश्य सिंहासन आपण फोडले पण महाराष्ट्रजनतेच्या अंतःकरणांत अधिष्ठित झालेले स्वराज्याचे अदृश्य दैवी सिंहासन अखंड आहे, आपण एक राजधानीचा रायगड कावीज केला पण प्रत्येक मराठ्याचे अंतःकरण हा प्रति रायगड आहे ! असो.

रायगडचा वेढा अशा रीतीने पूर्ण होऊन जुलफिकारखान रायगडावरील अलौकिक (?) लूट घेऊन खाविंद चरणाशी गेला ! रायगडावर संभाजीचे आप्त सोयरे वगैरे पुष्कळ राजघराण्यांतील मंडळी होती. ती सर्व पकडली गेली. सूर्याजीस बादशहाने तू मुसलमान होशील तर वाईची *देशमुखी देतो ही अट घातली. देशद्रोह करणाऱ्या सैतानाला कसला आला आहे धर्माभिमान. स्वार्थासाठी लालचावलेल्या त्या कुन्याने शेवटी मुसलमानी धर्म स्वीकारला !

+ रायगडच्या आसपासचा मुलुख मोगलांच्या हत्त्यामुळे बेचीराख जाहला साल गुदस्त रायगड कबजा जाला मुलुखांत मोगलाई अमल चालू जाहाली श्रीकृपेने आपल्या राज्याचा मामला धाटत आहे.

(रा. खं. १६ पा. ४३ मि॥ आश्विन शु॥ १३ शके १६१२)

* सनदा तयार व्हाव्या तो जुलफिकारखान रायगडाची मसलत सुरू करून लष्करास आले, त्याजपाशी सूर्याजी पिसाळ बिराजर मोकदमी मीजे बोझर्ड हा गांव पूर्वी मोकदमी चालवीत असतां रायगडाहून वझाईची वरात आली. वसूल घ्यावयास अवसर नाही. याजकरिता गांव सोडून पळोन गेला. तो खान मशार-निल्लेजवळी राहिला. तेथे रायगडचे मसलतेमुळे मनसबा करून मावळीयांची सरदारी केली. गडास मोर्चे लाविले व दरामतीत पडोन खानास गड हस्तगत करून दिलहा.

(वाङ्मृत सनदा पत्रे पृ. १९६)

(रायगडावरील ह्या दुःख पर्यवसायी प्रकरणाचा मराठ्यांचीं दोन नररत्ने शत्रूने जिंकून शेवट केला ! झाले ! रायगडचें राजधानित्व ह्या वेळेपासून नष्ट झाले. स्वातंत्र्य लक्ष्मीचीं पावलें येसूबाईचा पावलांबरोबर रायगडची पायरी उतरूं लागली. शिव-सिंहासनाचे झालेले तुकडे या पुढें रायगडावर पुन्हां कधींच जुळले गेले नाहीत ! रायगडचें राजेश्वर्य बालराजाबरोबरच रायगडला सोडून गेले. यापुढें रायगड हा एक सामान्य किल्ला होऊन बसला वा निर्विकार रायगडा ! ह्या विरोधी स्थित्यंतरानें तुझ्या अंतःकरणांत कोणते विचार उद्भवले असतील ?

६. राजाराम जिंजीस गेल्यावर इकडे मराठी सरदारांनीं रायगड घेण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. त्यासंबंधींचें राजारामाच्या वेळचें आज्ञापत्र खाली दिलें आहे. रामचंद्रपंत आमात्य विशाळगडीं राहून मोंगलास त्रास देण्याचा उपक्रम करित होता. स्वराज्यांतील गेलेला प्रत्येक किल्ला मोंगलांच्या पाठो-पाठ मराठ्यांनीं घेण्याचा जणूकाय विडाच उचलिला होता.

“ स्वस्तीश्री राज्याभिषेक शक १८ अंगिरानाम संवतसरे ज्येष्ठ शु॥ ७ गुरुवार क्षत्रीय कुलावतंस राजाराम छत्रपती याणी जाऊळकर व दरेकर व मावळे लोक व कासुडें व गोळे व समस्त लोकांनीं पादाती यासी आज्ञा केली ऐसीजे.....सांप्रत रायगड हस्तगत करून घेणें हें कार्य बहुतच थोर आहे. येविमी रामचंद्रपंत पंडित अमात्य याणी तुम्हांस सांगितले आहे. त्यावरून तुम्ही गड हस्तगत करून व्यावयाच्या प्रयत्नात आहां सांप्रत स्वामींनीं राजगडास आब्राजी सोनदेव यासी पाठविला आहे रायगड हस्तगत करून व्यावयाची आज्ञा त्यास केली आहे हे जाऊन राजकारण जें करावयाचे तसे करतील तरी तुम्ही कुल लोकल अनुकूल होऊन रायगडचा हारी करणें सक्ती करून ते स्थान हस्तगत करून फत्तेचे वर्तमान स्वामीस लिहिणें म्हणजे स्वामी तुमचे विशेष उर्जिति करतील.

(रा. खं. ८ पृ. ४५ राजारामाचें आज्ञापत्र)

प्रकरण ६ वें.

पेशवाईतील रायगड.

स्तमानीं सूर्य-विकासीं कमळें मिटल्यावर आंत अडकून पडलेल्या भुंग्वास सूर्योदयापर्यंत बाहेर पडतां येत नाहीं. एरव्ही भुंगा वाटेल त्या कठीण लाकडास आपल्या दातांनीं छिद्र पाडतो. पण अत्यंत नाजूक अशा कमलदलास छिद्र पाडून बाहेर येण्यास तो अस-

मर्थ असतो. हा कविसृष्टीतील एक चमत्कार आहे. कांहीं रोगांचें असें आहे कीं त्यांनीं एकदां शरिरांत ठाणें दिलें कीं ते निर्मूल म्हणून कधीं व्हावयाचेच नाहीत. हीं दोन उग्रमानें जंजिन्याच्या सिद्दीचें मराठी राज्यास बोचणारें शल्य व त्याला निर्मूलन करण्याचे मराठी राजांचे प्रयत्न, यांचा इतिहास वांचून कोणालाही सुचतील. दिल्लीच्या तत्कावर कोणास बसवावें व कोणास उतरावें हे डाव ज्यांना खेळतां येतात, तेच पेशवे शिवशेजारीं जंजिरेकर सिद्दीस नामशेष करण्यास असमर्थ व्हावे ! मराठेशाहीस लागलेला रोग इतक्या बुद्धिवान् धनमंत्र्यास कायमचें उठवितां येऊं नये !

पेशवाईतील रायगडचा इतिहास सांगतांना जंजिन्याच्या राजकारणाचा पुन्हां एकदां वाचकांस परिचय करून द्यावा लागणार आहे. राजाराम वारल्यावर औरंगजेवास विशेष दुरूप चढून तो मराठ्यांच्या किल्ल्यांवर हल्ले करण्यासाठीं जातीनिशीं जाऊं लागला. औरंगजेब वाकिनखेड्याकडे गेला. तेव्हां मराठ्यांनीं मोंगलांच्या ताब्यांत गेलेले किल्ले घेण्याचा सपाटा चालविला. परशुराम त्रिंबकनें वसंतगड व सातारा हे किल्ले घेतले. संकराजी नारायणनें सिंहगड, रायगड व रोहिडा हे किल्ले काबीज केले. मोठ्या दिमा-

खाने मिळविलेली मराठ्यांची राजधानी-रायगड-त्यांच्या गेल्यांचे वृत्त ऐकून बादशहास परम दुःख झाले. अशा स्थितीत तो शके १६२८ च्या माघांत मरण पावला. औरंगजेबांच्या मरणाने मराठेशाहीचा एक प्राणघातक शत्रू नष्ट झाला. औरंगजेबांच्या मुलांत गादीवद्दल तंटे पडल्यामुळे मराठी राज्याकडे लक्ष देण्यास त्यांस फुरसत मिळाली नाही.

दक्षिणेंतील हे मराठ्यांचे मोहोळ कसे तरी स्वस्थ बसावे म्हणून झुल-फिकार खानाच्या सत्यावरून अजीमशहाने शाहूस कैदेतून मुक्त केले. त्या वेळीं अजीमशहा व शाहू यांत तह झाला, त्यांत तुमच्या आजोबाने विजा-पुरकरांपासून जो मुलुख जिंकून घेतला तो व भिमा व गोदावरी या नद्या-मधील कांही जहागिरी म्हणून तुम्हांस देतो. तुम्ही दक्षिणेंत जाऊन आपल्या मुलुखाचा बंदोबस्त करावा. ” या तहान्वये कोंकणप्रांतीचे रायगड, राजगड इ. इ. किल्ले मराठ्यांच्या ताब्यांत असावयास मोगलांची हरकत नव्हती. व हे किल्ले या वेळीं मराठ्यांच्या ताब्यांत होतेही. शके १६२९ मधील [राज. ले. २८८] एक आज्ञापत्र उपलब्ध आहे.

“ स्वस्तीश्री राज्याभिषेक शक ३४ सर्वजीत संवत्सरे मार्गसिर्ष शु॥ ७ सप्तमी गुरुवार क्षत्रिय कुलावतंस श्री राजा शिव छत्रपती याणी राजश्री शामजी हरी देशाधिकारी व कारकून वर्तमान भावी सुभां प्रांत मावल ता। राजगड यासी आज्ञा केली ऐसिजे प्रतापजी सिलीमकर याचे बाप मंताजी सिलीमकर हे किल्ले राजगडीं नामजाद होते त्यांस ताम्राचा वेढा “ राज-गडास ” पडला. त्याचे लेक प्रतापजी हाली स्वामीची सेवा करावी ऐसी उमेद धरून सेवा करीत आहे. परंतु मुला माणसाचे चाले ऐसा एक गांव ईनाम करून दिला पाहिजे.”

पुढे शाहू दक्षिणेंत आला. ताराबाईस त्याचे येणे न आवडल्यामुळे तिने शाहुवर फौज पाठविली. राज्यासाठी शाहूलाही स्वकीयांवरोबर युद्ध करावे लागले. शके १६२९ माघ शुद्धांत शाहूने सातारा येथे एकदांचा राज्याभिषेक करून घेतला. राजाराम महाराजांनी शके १६२० मध्ये सातारा ही मराठी राज्याची दुसरी राजधानी केली.

३. इतउत्तर मराठ्यास घाट माथ्यावर कोणी प्रबळ शत्रू उरला नाही. ब्रह्ममनी राज्याच्या सर्व शाखा औरंगजेबाने नष्ट करून टाकिल्या. औरंगजेब-ही मेल्यामुळे मोंगली शहाजादे दिल्लीच्या तक्तासाठी आपसांत कलह करू लागले. त्यांचे लक्ष दक्षिणेच्या राजकारणाकडे नव्हते. सारांश सान्या दख्खनचे रान आतां मराठ्यांस भोकळे झाले. (मराठे या वेळीं एकोप्याने वागते तर स्वराज्याचा केवढातरी विस्तार त्यांना करितां आला असता. पण ताराबाई शाहूचा नवा कली मराठी राज्यांत थेमान घालू लागला. राजारामाने व त्याच्या सहकारी मुत्सद्यांनीं घाट माथ्यावरील मुलखावर आक्रमण करतां यावे म्हणून सोडस्कर अशी सातारा राजधानी केली. हें ठिकाण कोंकणास फार लांब नाही. रायगड राजधानी वरघाटी मुलखावर ताबा ठेवण्यास गैरसोईची; म्हणून सातारा हें केंद्र-राजधानी-करण्यांत आले. संभाजीनंतर जंजिरेकरांकडे मराठी राजकर्त्यांचे पूर्ण दुर्लक्ष झाले. मराठ्यांच्या फौजेच्या ढाली आता उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे वळल्या. राजाराम जिंजीहून महाराष्ट्रात आल्यावर मराठी सत्तेचे केंद्र विशाळगड, रांगणा, कोल्हापूर, सातारा या भागां आधिष्ठित झाले. कोंकण प्रांतीच्या ' रायगडावर ' राजधानी करण्याची त्या वेळच्या राजकारणात जरूरी भासली नाही. परंतु रायगड पासून दंडाराजपुरी पर्यंतचा प्रदेश व कुलाबा किल्ल्यापासून सिंधुदुर्गापर्यंतची कोंकणपट्टी ताब्यांत ठेवण्याचे पेशवाईतही जोराचे प्रयत्न झाले. तो इतिहास आपण ह्या प्रकरणी पाहूं.

शाहू गादीवर बसला तेव्हां त्याची सत्ता सातारा व त्याच्या सभोवतीचा फारच थोड्या मुलखावर प्रस्थापित झाली होती. शके १६३१ मध्ये शाहूने रांगण्यावर स्वारी करतांच ताराबाई मालवणांत जाऊन बसली. त्या स्वारीहून परत येतांना सेनापती धनाजी जाधव मरण पावला. सेनापतीच्या मरणाने शाहूचा पक्ष अगदींच हतप्रभ झाला. ताराबाई व शाहू यांच्या कलागतीमुळे सिद्धी याकुतखान

यास वाव सांपडून त्याने कोंकणांतील * मराठी राज्यावर चाल केली. दंडा-राजपुरी, तळगड, घोसाळगड, बिरवाडी, रायगड इत्यादि जंजिरा-किल्ल्याच्या लगतचीं ठाणीं त्याने काबीज केलीं. मराठ्यांचा आरमारी सरदार कान्होजी आंग्रे याला हीं ठिकाणे ताब्यांत राखून सिद्दीस दक्षिणेच्या बाजूने पायवंद घालणे शक्य नव्हते. प्रथम प्रथम तो शाहूच्या विरुद्ध तारावाईच्या पक्षांत समाविष्ट झालेला होता. राज्याच्या मालकांतच कौरवी-पांडवी असल्यामुळे सरदारांतही दुही उत्पन्न झाली. मग सहजच कोणी कौरवाकडचे व कोणी पांडवांकडचे झाले. यापुढे मराठी राज्य दुहीच्या तडाक्यातून सर्वस्वी कधींच मुक्त झालें नाहीं. शाहूचे नवे कर्तवगार पेशवे बाळाजी विश्वनाथ, यांच्या साहाय्याने शाहूचे मराठी राज्यावरील प्रभुत्व सर्वमान्य होऊन सर्वत्र स्थिरता आली. तेव्हां पुन्हां हे जंजिरेकराचे राजकारण व रायगडचा ताबा याबद्दल हालचाली सुरू झाल्या.

४. या प्रकरणाचा इतिहास फार मोठा आहे. कान्होजी आंग्रे हा सिद्दीशीं बरेच दिवस युद्ध करीत होता. कान्होजी आंग्रे शके १६५१ मध्ये मरण पावला. तेव्हां आंग्रेच्या घराण्यांत गृहकलह माजून राहिला. ब्रह्मद्रस्वामी कर्नाटकांत भिक्षाटनार्थ हिंडत असतां सावनूरच्या नवावाकडून सिद्दीस भेटीदाखल मिळालेला हत्ती जंजिन्यास नेण्याची कामगिरी स्वामीनीं आपणांवर घेतली. या हत्तीच्या पायांने सिद्दी व आंग्रे यांच्यांत कलह उत्पन्न केला. ब्रह्मद्रस्वामीस सिद्दीचा व आंग्रेचा रुसवा सोसावा लागला. आंग्रेने स्वामींची समजूत केली. परंतु सिद्दीबद्दल मात्र स्वामीस फार राग

* शके १६२७ चे साली औरंगजेब बादशाहा भागानगरी औरंगाबादेस येऊन मृत्यु पावले. त्याचे शाहाबाज बादशहाजादे होते. त्यास दिव्हीस राजकारण जलदीच पडल्यामुळे फौजासुद्धा दिल्लीस चालले. ते चमेली नदीपर्यंत गेले. इकडे राजाराम यांची स्त्री व त्याचे पुत्र शिवाजी राजे व सर्व कारभारी अष्ट प्रधान हे एकत्र होऊन देशीचे राज्य सोडविले. कोंकण आंग्रे यांनी सोडविले. विजयदुर्ग संस्थान केले व सुवर्णदुर्ग, रत्नागिरी वगैरे किल्ले घेतले. रायगड किल्ला आणीक जंजिरा वगैरे जुजबी ठिकाणे हपसी यांकडे व कांही जुजबी ठिकाणे कर्नाळा, राज कोट वगैरे मोंगलांकडे व रेवदंडा, वसई फिरंगी यांकडे असो राहिलो.

(वाङ्मय दक्षिणेतील सरदारांच्या कै० यादी. पृ. ४.)

आला. शेवटीं स्वामी धावडशीस जाऊन, त्यांनीं शाहूस व आपले शिष्य मराठीराज्याचे पेशवे वाजिराव यांस भर देऊन सिद्दीच्या सूडाचा बार भरला. त्यांतच कान्होजीच्या मृत्यूनंतर सिद्दीनें मराठी मुलखांत मांडलेल्या पुंडाव्याची भर पडली. शाहूनें X यशवंतराव महादेव पोतनीस या कोंकणप्रांतांच्या माहितगार सरदारास जंजिरेकरावर मात करण्यास कोंकणांत रवाना केलें. [शके १६५५]

याच सुमारास जंजिन्याचा पराक्रमी सरदार सिद्दी रसूल मरण पावला. तेव्हां गादीबद्दल तंटे उपस्थित झाले. शेख याकूब नांवाचा हबशाचा एक पराक्रमी सरदार असून तो मूळचा कोळी होता. तोच शेखोजी नावानें असून, मोठा +वजनदार होता. त्याला वश करून यशवंत महादेवानें आपलें कारस्थान रचिलें. त्याला “ मराठी आरमाराचें आधिपत्य, हबशी मुलखाची सुभेदारी, पेणेपासून चिपळून पावेतों कोंकण प्रांताचा सरगोंडपणाचा हक्क व इतर इनाम गावें व किल्ले ” देण्याचें कबूल केलें. व त्याच्या भावास ‘रायगड’ किल्ल्याची किल्लेदारी, व फौजेच्या खर्चास एक लक्ष रुपये देण्याचें

X आमचे वडील बाजी मुरार हे कै. शिवाजी महाराज यांजपांशीं मावळे लोकांचे जमावाची सरदारी करून होते. तेथें सेवा चाकरी बहुत केली. त्यांचे पुत्र महादाजी हे कै० संभाजी महाराज यांजपांशीं सदरहू जमावांची सरदारी करोन सेवाचाकरी करीत होते. तेव्हां महाराजांनी पोतनीसीचा दस्त करून दिल्या. महादाजी बाजी यांचे पुत्र यशवंतराव महादेव हे आमचे पणजे, कै. शाहू महाराज यांजपांशीं सरदारी व पोतनीसीचें काम करीत असतां महाराजांनीं दुसरा खासनिशीचा दरक करून दिल्या.” [द. सरदारांच्या कै० पृ. १०५ वाङ्मृत]

प्रतिनिधीनें रायगड घेतला. रायगड तो यशवंत महादेव पोतनीस याचे हवालीं केला. [राजवाडे खंड. २] ह्या पोतनीस घराण्याचे वंशज अद्याप महाड येथें राहतात. महाडच्या विरेश्वराचा देवाल्याचे तेच वतनी हक्कदार आहेत.

+ “ श्रीयासह चि. रा. रा. दादास अंबाजी त्रिबक आशिर्वाद उ० आम्हीं ता० ६ मोहरम मु॥ पाचाडमाची किल्ले रायगड सुखरूप असो वि॥ आम्ही मजल दरमजल येथे आलों. तों राजपुरीहून राजश्री येसाजी गायकवाड आले. त्याणीं वर्तमान सांगितले कीं तेथील सर्व कामकाजे शेखोजीच्या स्वाधीन... [शके १६५५ अधिक आषाढ शु॥ ७]

ठरविले. रसूलचा वडील मुलगा अबदुल्ला हाही मराठ्यांस मिळाला. मराठ्यांची मदत आल्यावर इतरभावांची वाट लावू; अशा समजुतीने अबदुल्ला जंजिरा किल्ल्यांत राहिला. सिद्दी रहमान हा रसूलचा मुर्दा दफन करण्यासाठी राजपुरीस आला. तेव्हा त्याला बाहेर ठेवून त्याच्या भावांनी किल्ल्याचे दरवाजे लावून घेतले. म्हणून रहमान हाही मराठ्यांस मिळाला. यशवंत महादेव याने या दुहीचा फायदा घेण्यासाठी ताबडतोब जंजिन्यावर सैन्य रवाना करावे अशी पत्रे शाहूस लिहिली. शाहूने बाजीरावाला “आधी पत्र न वाचणें, घोड्यावर बसणें, मग पत्र वाचणें,” असे तांतडीचे हुकूम रवाना करून सातान्यास बोलाविले. बाजीराव येतांच त्यास सर्व परिस्थिती समजाऊन देऊन ताबडतोब कोंकणांत रवाना केले. ब्रह्मंद स्वामीनीही बाजिरावास कोंकणच्या स्वारीसाठी मुद्दाम पाचारिले होते.

५. बाजिराव शके १६५५ च्या वैशाखांत फत्तेसिंग भोंसल्यासह कोंकणांत उतरला [रा. खंड १६ वा. पा. १६]. त्या वेळी पाचाडचा कोट राजेश्री सचीवपंत याजकडे आला. बाजिराव एकदम तळगड व घोसाळगड घेऊन दंडाराजपुरीवर चालून गेला. त्याच दिवशी जंजिरा किल्ल्यांत अबदुल्लाचा खून झाला. राजपुरीस बाजिराव व सिद्दी *रहिमान याचे युद्ध झाले. युद्धांत रहिमानचा पराभव झाल्यामुळे त्याने बाजिरावांशी समेटाची इच्छा दर्शविली. मराठी सरदारांनी अंतोणें, नागोठणें, अस्त्रधारा, अवचितगड, विरवाडी, निजामपूर, हीं स्थळे सिद्दी पासून घेतली. परंतु अंजनवेल, गोवळकोट, विजय-

* पुरवणी रा. अंबाजीपंत स्वामी गोसावी दिनंती उपरी खानजादा बाहेर आहे त्याचा मतलब जे राजश्री थोर आहेत हा एक अमिराचा लेक आहे आपण आपली स्थापना आपल्या जागेवरी केलियानें दिगंत कीर्ति होईल. तुमचा स्थापित होईन पुढे कितीका कामकाजास येईन आणि आपण येथे काइम जात्यावरी चहुं महिन्यांनी रायगड तुम्हांस देईन ऐसे बोलतो. जंजिरेयात हबसी सिद्दी संबूळ व सिद्दी अंबर आहे. त्याचा मतलब रायेगड न द्यावा किल्ले आरमार घेतले ते द्यावे तेव्हां खास (स्वारी) जंजिरीयांत घेऊन ऐसे तें म्हणतात.....जंजिरियांतील हबसी यासां रायेगडचा मजकूर करावा तरी ते मान्य करून यास आंत घेत नाहींत व याची स्थापना करावी याचा अमला फैला जालियावर मग हा रायेगड देईन म्हणतो.”

[रा. ले. १०६]

दुर्ग, जंजिरा, रायगड व उंदेरी हीं मजबूत ठिकाणें सिद्दीच्या ताब्यांत होतीं. बंकाजी नाईक महाडिक यानें बाणकोट व मंडणगड हे किल्ले हबशा-पासून घेतले. मंडणगडावर ता. २३ मे रोजीं मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडकू लागला. ब्रह्मोद्रे स्वामीच्या टोंचणीमुळें शाहूस जंजिऱ्याच्या कबजासाठीं इरेसच पडावें लागलें. त्यानें श्रीनिवासराव प्रतिनिधी यास ता. २७ मेच्या सुमारास पुष्कळ फौज देऊन कोंकणांत रवाना केलें. प्रतिनिधी व बाजिराव यांचें वैमनस्य असल्यामुळें, प्रतिनिधी महाडास आले; हें ऐकून बाजिरावास वैभम्य वाटलें. प्रतिनिधीनें अंजणवेलीस जाऊन तिकडे मोहीम करावी म्हणजे सिद्दीस दक्षिणेकडून पायवंद बसेल व रायगड देणेस तो तयार होईल असें बाजिरावाचें मत होतें. त्या अर्थाचें पुढील पत्र पहा.

“प्रतिनिधी रवाना केले ते महाडास येऊन छावणी करणार म्हणून लिहिलें. तरी महाडी छावणीचें प्रयोजन काये. तेथें काही उपयोग नाहीं. आजणवेलीस (अंजनवेल) जाऊन मोर्चे देऊन तिला बंद केलियाने याचे हतपाये बंद होतील हबशी शत्रू काही सामान्य नव्हे.....त्यास प्रतिनिधी अंजणवेलीस जातील तरी उत्तम आहे. उंदेरीस सरखेल खटपट करतील ते दोनी स्थळे हातास आल्यावर याची हिमत कम होईल व आस्वाही तुटेल. रायगड यावासा आहे तो न आला तरी तेथेंही दीड हजार दोन हजार पर्यंत माणूस ठेऊन बंद करणें लागेल...”

[पुरंदरे द. पा. ७१ ज्येष्ठ वा॥. ९ शके १६५५]

६. यशवंत महादेव पोतानिसानें रायगडचा भेट वगैरे काढून तो किल्ला घेण्याचें सर्व कारस्थान शिजवून ठेविलें होतें. प्रतिनिधी येतांच त्यांनीं [८ जून सन १७३३] रायगड किल्ला घेतला. अशा रीतीनें मराठ्यांच्या ताब्यांत रायगड आला. रायगडच्या मोहिमेंत * मावळ खोऱ्यांतील झुजा.

* राजपुरी व रायगड येथील स्वारीवर गेलेले मावळे सरदार.

१. प्रतापजी विन संताजी हैबतराऊ सिलिमकर देशमुख.

१. शंकरराऊ विन संताजी हैबतराऊ देशमुख.

१. पदाजी विन विठोजी हैबतराऊ देशमुख.

१. सूर्याजी विन म्हकोजी राऊ सिलिवकर देशमुख.

रराव, मरळ वगैरे देशमुखांनीं चांगलीच मर्दुमुकी गाजविली. त्यास या काम-गिरीबद्दल इनामें मिळालीं. मावळ्यांनीं रायगड घेण्यास मदत केली त्या बद्दल त्यांस अभिनंदनपर पाठविलेलीं पत्रें भा. इ. सं. मं. त्रै. पु. ७ पृ. १५५ (शके १६५५ भाद्रपद शु॥ ६) मध्ये दिलीं आहेत. केसरी ता. २८-३-१९०५ मध्ये रा. रा. देशपांडे यांनीं असें लिहिलें आहे “ दुसरे दिवशीं फौजा घाट उतरून मजल दरमजल सिखण्यास आले. वैशास वा॥ ३० रोजीं खाकरी हस्तगत केली. त्या उपरी राजमाची व राजपुरी हस्तगत झाली. त्या उपरी पुढे रायगड सहवर्तमान कोंकणप्रांतीचा देशदुर्ग हस्तगत झाली. ते समयीं मावळच्या कुल सरदारांनीं व जमेदारांनीं व गडकिल्याचे लोकांनीं बोली घातली कीं तत्काचा जागा रायगड सुटला या उपरी मावळ प्रांतीची मोंगलाई चाकर लोकांस खासगत शेतावर ज्याचे त्यास बांधून द्यावी. ह्याप्रमाणें मनास आणून हे सनद सादर केली असे. ”

प्रतिनिधींनीं रायगड घेतला तेव्हां रा. शामराव रुद्र बेंदर यांच्या ताब्यात दिला. पुढें पुन्हां हवशी यानें रायगडास कार्तिकांत वेढा दिला. त्यावेळीं बेंदर यांनीं किल्ला नऊ महिने झुंजविला. हवशी यांचे मोर्चे स्वतः खाली येऊन मारले. या त्याच्या मर्दगिरीबद्दल खुदलपूर गांव इनाम दिलें. प्रतिनिधींनीं शामराव रुद्र बेंदर यांस दिलेली सनद [भा. इ. सं. त्रै. पु. ७. पृ. ५७] मध्ये आहे.

७. साराश तत्काची जागा रायगड मराठ्यांच्या ताब्यात आल्यावर सर्वास वरें वाटलें. तेव्हांपासून रायगड किल्ला पेशवाईचे अखेरीस पर्यंत मराठ्यांच्याच ताब्यांत होता. ही स्वारी बाजिराव व प्रतिनिधी यांच्या दुहीमुळें व्हावी तितकी यशस्वी झाली नाही. “ कोंकणांतून सिद्दीचें समूळ उच्चाटन करावें असा शाहूचा व ब्रह्मेश्वरीचा हेतु होता. ” पण तो साधला नाही अखेर बाजिराव

१. पुनाजी विन दत्ताजी नाईक देशमुख.

१. रावजी राऊ विन त्रिंबकराऊ सिलिमकर देशमुख.

राजवाडे खंड १७, ल, ३९ पृ. ४९ शके. १६५६

व सिद्दी यांच्यांत अल्लिवाग नजीक नवदरें येथें +तह झाला. “सिद्दी अब्दुल रहमान यास जंजिन्यांत तक्तावर बसवून किल्ले वेतले. त्या पैकीं रायगड व महाड हुजुर महाराजांनीं ठेऊन वरकड किल्ल्यांचा बंदोबस्त वाजिराव साहेब यांनीं केला. साडेपांच महाल हवशांस देऊन वरकड सरकारांत घेतलें.”
[पे. ब. खं. ४]

८. शके १६९४ च्या सुमारास रायगडचा किल्लेदार पेशव्यांशीं जोरावारीनें वागूं लागला. त्यानें सिद्दीच्या मदतीनें पेशव्यांविरुद्ध बंड उभारलें. त्यावेळीं त्याचा बंदोबस्त करण्याकडे माधवरावांच्या दुखण्यामुळें मुत्सद्यांचें लक्ष गेलें नाहीं. पुढें माधवरावांच्या मृत्यूनंतर नारायणराव पेशवा होतांच रायगडावर स्वारी करण्यांत आली. शके १६९५ मध्ये रायगडच्या फितुरी किल्लेदाराचा मोड होऊन तो शरण आला. त्यावेळीं ‘आपण सातारच्या छत्रपती रामराजाच्या वतीनें पेशव्यांशीं लढत आहों. पेशवे छत्रपतीला कैदेत ठेवल्यासारखे वागवतात ’ असें त्यानें आपल्या पुंडाव्याचें कारण सांगितलें. परंतु रामराजाचें आज्ञापत्रच त्या किल्लेदारास दाखविलें तेव्हां त्याचें बोलणें, फोल ठरून किल्ला पेशव्यांच्या ताब्यांत आला. व ४०००० रुपये दंड घेण्यांत आला.

९ पुढें नारायणराव पेशव्यांचा वध होऊन पुण्यात नवीन भानगडी सुरू झाल्या. रायगडावर पेशव्यांचा पूर्ण बंदोबस्त होता तरी सिद्दीचा उपद्रव कमी झाला नव्हता. “ता रायगड येथें शामळ जंजिरेकर यानें जमाव करून येऊन मुलकांत दंग केला आहे. त्याचे बंदोबस्ताविशीं

१ रघुनाथ सदाशिव तो! रायगड यास सनद कीं रायगडकरी व महाडकरी लोक नामजादीस आम्हांकडून गेले आहेत त्यापैकीं १०० तुम्ही तो मजकुरी आणून शामलांचा बंदोबस्त करणें. बंदोबस्त जाहलियावर सदरहू

+ प्रांत किल्ले यांचा तपशील [रा. खं. २, पृ. ७७] मामले, तळे, घोसाळे, गोरेगाव, तो बिरवाडी, निजामपूर तो गांवेळ, चाणगाव निमे महाल पेशव्यांनीं घ्यावे. रायगड, तळगड, घांसाळगड, अवचित गड, बिरवाडी असे किल्ले पेशव्यांनीं घ्यावे.

१०० असामी जेथील तेथें माघारे पाठविणें.....पुढें हा तंट्या शामला-कडील वकील बोलावून आणून त्याचे हरद्र मनास आणून पक्का तह होत असल्यास तो मजकूरचे चार पाच हजार रुपये पर्यंत अमल न करितां उचल्या हातें द्यावे. द्यावयाचे करार करून दरम्यान मातबर माणूस घेऊन तह करणें फिरोन रयतेस उपद्रव लागो न देणें. [सवाई माधव० रोजनिशी: पृ० ३१० । ११]

प्रस्तुत प्रकरणाच्या आरंभीं केलेल्या विधानाप्रमाणें पेशव्यास ही सिद्दीच्या उपद्रवाची व्याधी वारंवार कशी त्रास देत होती, तें वरील उतान्यावरून दिसून येईल. वारभाई व रघुनाथराव पेशवे यांचे मध्ये कटकट उपस्थित झालेली पाहून सिद्दी शामलानें रायगड लगतच्या पेशवाई मुलखास उपद्रव देणेची सुरवात केली. पेशवाई मुत्सद्यांस ह्यावेळीं सिद्दीची खोड मोडण्याइतका अवधी नसल्यामुळे त्यांनीं किल्लेदार रघुनाथ सदाशिव यास ' उचल्या हातें चार पांच हजार रुपये देऊन ' सिद्दीस गप्प बसवा असें लिहिलें.

रघुनाथ सदाशिव (रायगडचा किल्लेदार) याच्या पश्चात् त्याचा पुत्र * सदाशिव रघुनाथ याजकडे तो रायगडचा कारभार आला. सिद्दीच्या घराण्यातील कांहीं राजकीय कैदी यावेळीं रायगडावर होते. त्यांना पुण्यास चौकशी करितां पाठविण्याचा हुकूम या किल्लेदारास आला. " लूबामिया शामल जंजिरेकर याचे भाऊ छोटोमिया व सिद्दी इसूफ व त्याचे बरोबरची माणसे असामीं ७ तो. रायगड येथें अटकेंत ठेविले होते. त्यास हुजुर पाठविणे बद्दल हुकूम सदाशिव रघुनाथ यास जाला होता. त्याप्रमाणें ९ कैदी पोचल्याचें कळविण्यात आलें " अशा अर्थाचा मजकूर [सवाई माध० पे० रो० पृ० ३१७] मध्ये आहे.

तोतयाचें बंड व रायगडचा बंदोबस्त.

१० पानपतच्या लढाईत नाहींसा झालेला भाऊसो पेशवा तो मी असें

* सदाशिव रघुनाथ तर्फे रायगड यास कीं ताा मजकूर येथील बेगमीस तर्फे गोरेगांव पैकीं नऊ गांव व तर्फे निजामपूर पैकीं तीन गांव दिले आहेत.

[सवाई माध० रोज० पृ. ३१४]

लटकेच सांगून, त्यानें कोंकणांत वंड उभारलें. तोतया रत्नागिरीच्या किल्ल्यांतून मोकळा होतांच कोंकणांत त्याला भराभर अनुयायी मिळाले. रत्नागिरी जिल्ह्यांतून तोतया कुलाबा जिल्ह्यांत आला. मराठी राज्यावरील संकटाचीं संधी साधून आपला अंमल वाढविण्यास टपून बसलेल्या जंजिरेकर सिद्दी शामळानें तळगड, घोसाळगड व रायगड काबीज करण्यास मदत देण्याचें कबूल केलें. तोतयाच्या लोकांनीं *तळगडास वेढा दिऊन सिद्दीच्या साह्यानें तो घेतला. तेथून तोतयाची फौज रायगड घेण्यास निघाली. वरंध्या घाटानें देशावर जाण्याचा त्याचा मानस होता. रायगडचा बंदोबस्त चांगला अशल्यामुळें तो घेतां आला नाहीं. वरंध्या घाटाचाही बंदोबस्त झाल्यामुळें तोतयाची फौज बोरघाटानें पुण्याकडे चालून गेली.

“ राजश्री रामचंद्र शिवदेव स्वामी गोसावी यांस.....तरी वरंध्या घाटाखालीं तोतयाकडील हजार दीड हजार माणूस आले आहे. घाटावरी X X X X नी माणसें पाठविली जे आम्ही रायरेश्वराच्या डोंगरावरी येऊन राहणार तरी तुम्हीं वाट सोडून देणें इकडील चौकीदारांनीं त्यांस सांगितले जे आमच्या धरायाची आज्ञा जाहल्यावरी जी आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं म्हणून करार करून आले. त्यास काय सांगावे पुढें दीड हजार आले. मागोन हजार दोन हजार माणूस येतच आहे. तिकडून घाटाचा बंदोबस्त करावा तरी किल्ल्याचा बंदोबस्तास लोक गुंतले तेव्हां पुढें विचार करावा.

[भा० इ० सं. मं. पु. ४ पृ. ११५ शके १६९८ अश्वीन शु॥ ८]

११. पेशवाईच्या अखेरच्या कालांत रायगड देशावरील शत्रूपासून रक्षण करण्यास कसा उपयोगी पडला हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल. नाना फडणीस हे शेवटच्या बाजिरावाच्या संशयी बागणुकीमुळें पुणें सोडून निघाले. ते महाड येथें येऊन राहिले. त्यांनीं रायगडचा बंदो-

* या वेढ्याच्या हकीगतीचा एक ऐतिहासिक कागद मु॥ तळें ता० माणगांव येथें प्रस्तुत लेखकाच्या मदतीनें सांपडला व तो. भा. इ. सं. मंडळाच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झाला आहे. खरवलीच्या माणकरांनीं हा सिद्दीचा व तोतयाचा वेढा उठवून तळगड पुन्हां पेशवाई अमलाखालीं आणिला.

चस्त करून तेथेंच राहण्याचें ठरविलें [राजवाडे खं. ७]. हेतू हा कीं धरणें वगैरे आलें तर तात्काळ रायगडचा आश्रय घेतां यावा. परंतु नानांवर हा प्रसंग आला नाहीं.

पुढें जेव्हां होळकरांनीं पुण्यावर हल्ला करून पेशव्यांचें अधिष्ठानच उठविलें तेव्हां सिंहगडाहून महाडास + व तेथून रायगडास पळून आला होता. तेथें कैदेत असलेल्या माधवराव रास्त्यांस बंधमुक्त करून, आपल्या बचावासाठीं सैन्य गोळा करण्यास त्यास सांगितलें. इतक्यांत बाजिरावाचा पाठलाग करण्यासाठीं ५ हजार फौज घऊन यशवंतराव होळकर रायगडचे रोखानें येत आहे असें बाजिरावास कळलें. तेव्हां शके १७२४ च्या कार्तिकांत बाजिराव रायगडावरून वसई येथें इंग्रजांच्या आश्रयास गेला. इकडे होळकरानें रायगड काबीज केला. पुढें बाजिराव व होळकर यांच्यामध्ये इंग्रजांच्या मध्यस्तीनें तह होऊन रायगड पेशव्यांच्या ताब्यांत आला. घाटावरील शत्रू पाठीस लागला म्हणजे सुरक्षितपणें राहण्यास रायगड उपयोगी पडत असे. शेवटच्या बाजिरावावर जेव्हां आपली पुणें राजधानी सोडण्याचा प्रसंग आला तेव्हां त्यालासुद्धां रायगड हीच जागा सुरक्षित वाटली.

“ श्रीमंत क्षत्रिय कुलावतंस महाराज राजश्री छत्रपतीचे शेवेशीं विनंति सेवक बाजिराव रघुनाथ प्रधान कृतानेक विशापना ता. छ. २२ मोहरम सुरुसन इहिये अशर मयालेन व अलफ यशवंतराव होळकर यांचे बोलणें कीं पूर्वीं जसे बखेडे झाले. कारण सातारा जागा नाजूक बाकी नव्हे बलकुबलीस रहावयाचे उपयोगी नाहीं सबब पूर्वीं शिवाजी महाराज यांनीं रायगड सारख्या जागा बसवून दवलती केल्या. प्रसंगाचे दिवसांत सातारियास खासा स्वारी राहणें हें माझे विचारास येत नाहीं. रायगड जागा चांगली मजबूत कोणी म्हणे कीं फौजा पाठवून बखे आणू किंवा बखेडा करूं तरी होणार नाहींत. या करितां स्वामीची मर्जी मुकारकेंत आल्यास यशवंतराव होळकर दक्षिणेंत येऊन कोठें लढाईचा प्रसंग न करितां..... ” [मिती आश्विन शु॥ १२ शके १७३२ चें बाजिरावाचें स्वदस्तुरचें पत्र]

+फारसी मराठी पत्रव्यवहार. पत्रांक १२३. शके १७२४ पौष व॥ १०. बेलसलीचें पत्र. पेशव महाडाकडे गेल्याचा उल्लेख आहे.

(हिंदवी स्वराज्याचें पहिलें स्वतंत्र सिंहासन ज्या रायगडावर स्थापिलें, त्या रायगडचा स्वराज्यकालीन इतिहास आतांपर्यंत लिहिला आहे. शके १७२४ मध्ये वसईचा तह झाल्यापासून मराठी राज्याच्या पारतंत्र्यास प्रारंभ झाला. क्रमाक्रमानें सर्व मराठी साम्राज्य इंग्रजांच्या ताब्यांत गेलें. त्यांतच आमचा रायगडही अखेरची धडपड करून इंग्रजांस मिळाला) तो इतिहास पुढील प्रकरणीं देण्यांत आला आहे.

प्रकरण ७ वें.

रायगडच्या स्वातंत्र्याचा शेवट.

सईच्या तहानें बाजीराव पुराच इंग्रजांच्या ताब्यांत गेला. तेव्हांपासून बाजिराव व इंग्रज यांच्या अनेक कटकटी झाल्या. गंगाधरशास्त्र्याच्या खुनाचें प्रकरण निस्तरतांना बाजीरावास पुरेसें झालें. शेवटीं पुणें येथें इंग्रज व पेशवे यांत तह झाला (शके १७३८.)

“ गायकवाडाकडून पेशव्यानें यापुढें बाकी मागूं

नये, व राहिलेल्या बाकीबद्दल वर्षास साडेचार लक्ष रुपये गायक-वाडाकडून घेऊन पेशव्यानें स्वस्थ बसावें. इंग्रजांस पलटणीच्या खर्चा-करितां मागें २६ लक्षांचा मुलूख दिला होता. तो आतां ३४ लक्षांचा दिला. ” या तहाची हमी म्हणून बाजिरावानें इंग्रजांस रायगड, सिंहगड, पुरंदर हे तीन किल्ले द्यावे असें ठरलें. रायगड देणें बाजिरावाच्या जिवावर आलें होतें. परंतु बऱ्याच वाटाघाटी नंतर दिला. शके १८३७ च्या पावसाळ्यांत बाजिराव पंढरपुराहून माहुलीस गेला. व त्यानें इंग्रजाबरोबर युद्धाची तयारी चालविली व याचवेळीं रायगडही* ताब्यांत घेतला. आपली पत्नी + वाराणसीबाई

* इंग्रज व पेशवे यांचें भांडण सुरू झालें तेव्हां बाजीरावाचे हुकुमानें रायगड, सिंहगड, पुरंदर, व त्रिवकगड येथें लढाईचा बंदोबस्त सुरू झाला. (रा. खं. ४ पृ. १२२ शके १७३८।३९)

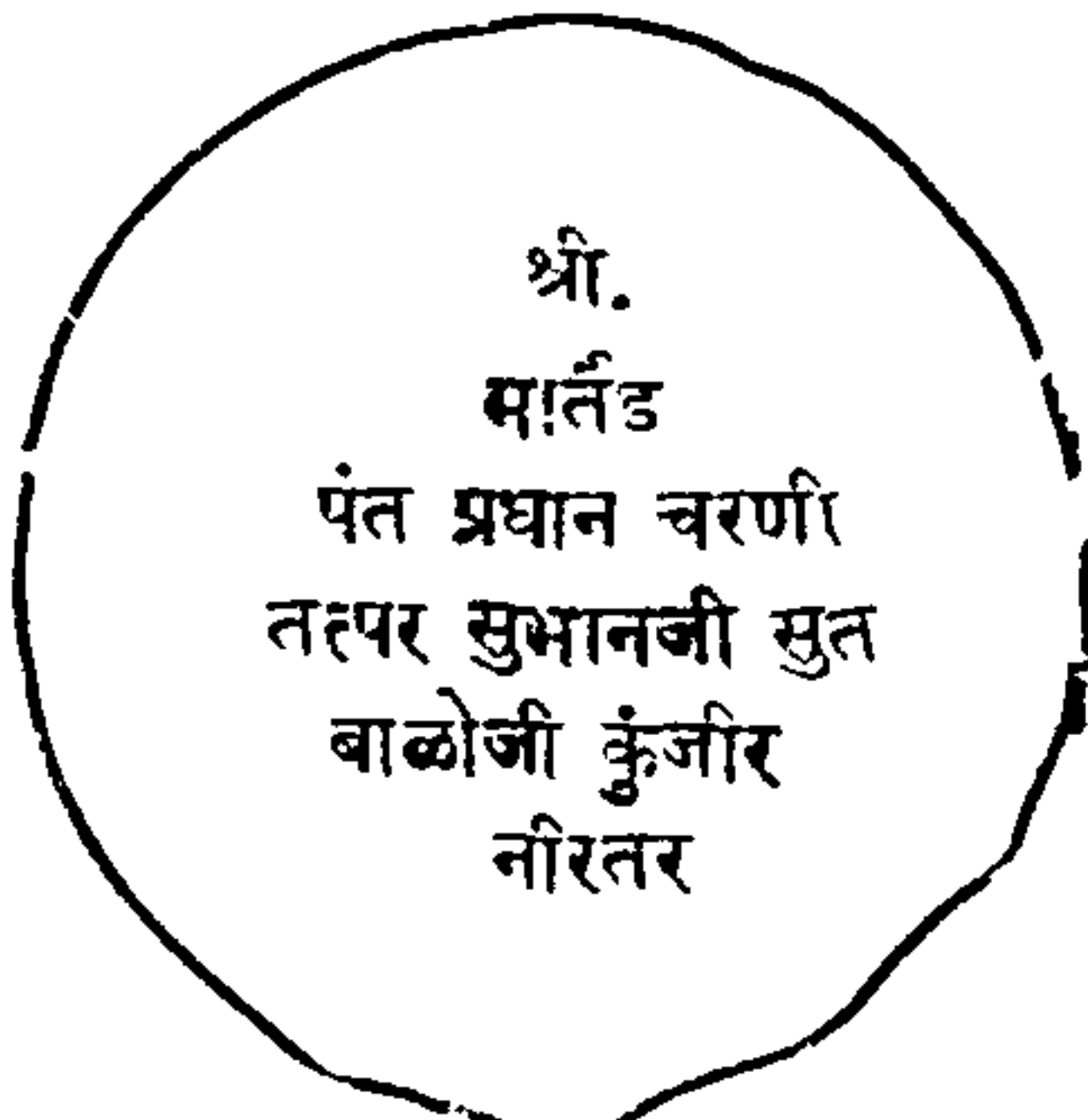
+ “ त्यास श्रीमंताची स्वारी तर्फे मजकुरी सन सलाममया तैनात (शके १७२४) दाखल झाली. यावर यशवंतराव होळकर याचा दंगा जाहाला. ते समई श्रीमंत येशवदाबाईसाहेब किल्ले रायगडास होती. या करितां राजेश्री

हिला बरोबर बरीच मालमत्ता॥ देऊन रायगडीं पाठविलें.

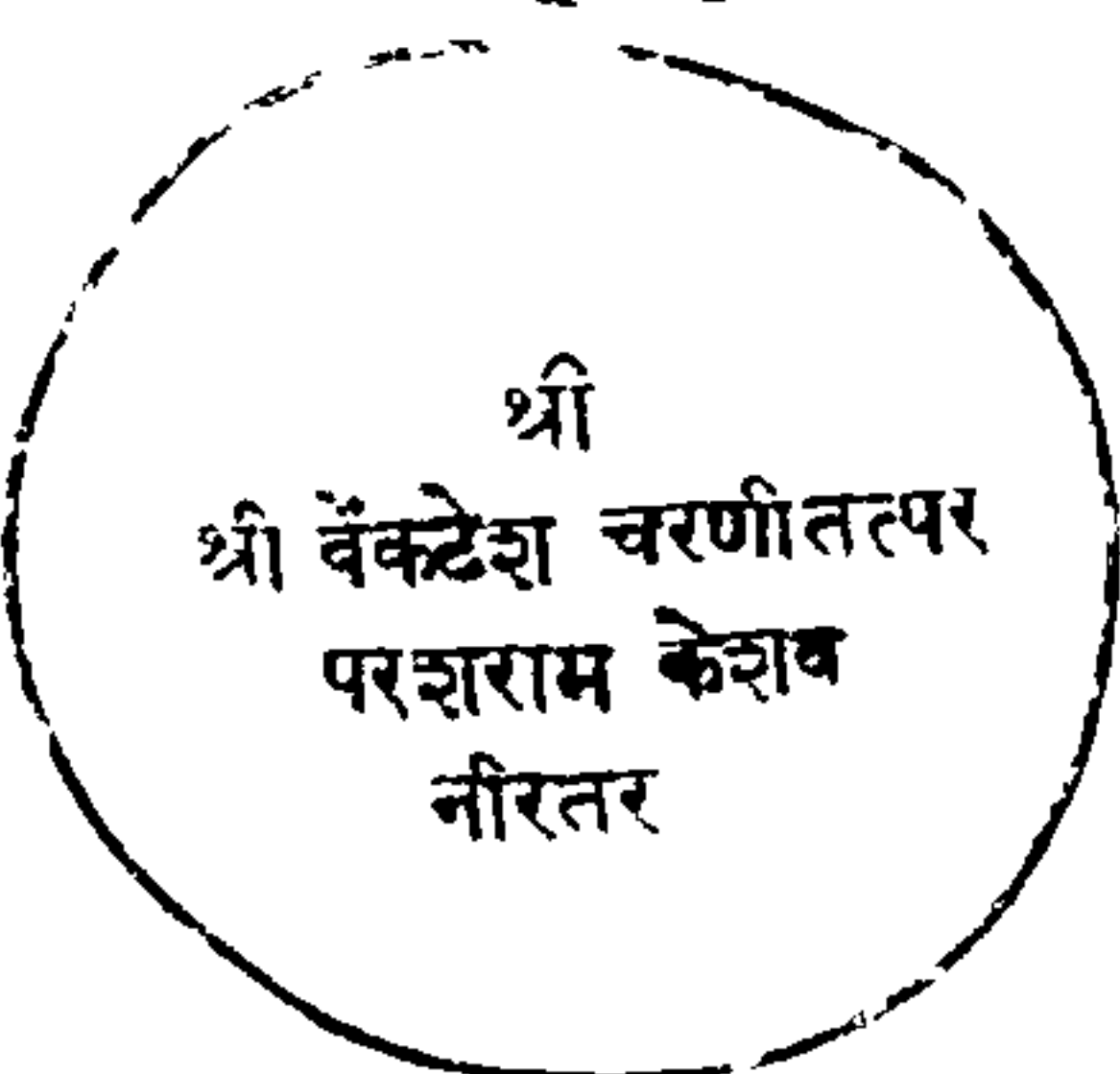
× बालोजी कुंजीर याणी श्रीमंताची आज्ञा महाडचे मुक्कामी घेऊन जमीनदार तर्फे मजकूर यास ताकीद केली. कीं तर्फे मजकूरचे रयतेस दिल दिलासा देऊन रयते नीं पळूं नये किले मजकुरी रसद भरणा दाणा वगैरे कारकारसाई पोहोचऊन द्यावी म्हणजे घर देणें असे ते पाल दिले जाईल. त्या प्रमाणें रयत सरकार कामास आली..... ” म. सा. पत्रिका अं. २ वर्ष २ रें, पृ. ३८

॥ श्रीमंतांनीं किले इंग्रजी सरकारांतून माघारा दिल्यावर जवाहीर व पैका वगैरे चीजवस्त सिंहगड व रायगड वगैरे किल्यांत रवाना केली व वाज्यांती देव व थोरली स्त्री वाराणसीबाई रायगडास पाठविली. राजवाडे (खं. ४ पृ. १३९.)

× बालोजी कुंजीर या वेळीं रायगड मामल्यावर होता. त्याचें एक पत्र विरवाडी येथें श्री. वि. अं. पटवर्धन यांचेकडे सांपडलें आहे. त्याचा शिक्का व आरंभीचा मजकूर असा आहे.

शके १७२१ चैत्र शु॥ ३ (सन १७९९ एप्रील ८) “ कौलनामा अजस्वारी राजश्री बालोजी कुंजीर सुभेदार तालुके रायगड वा ” शिवाय आणखी कांहीं कागद सांपडले आहेत त्यावरून पुढीलप्रमाणें रायगडचे किलेदार होते असं दिसतें.

हा शिक्का

[शके १७३४ “ राजश्री पराशराम केशव सुभेदार तो॥ रायगड ” सेवक रामचंद्र भिकाजी सुभेदार तो॥ रायगड शके १७३८

२. इंग्रज व बाजिराव यांच्यांत अनेक झटापटी होऊन अखेर बाजिरावाचा पूर्ण पराभव झाला. शके १७४० मध्ये मालकमला बाजिरावाने पेशवाईची सोडचिठी लिहून दिली. ह्या त्याग-पत्रावरून इंग्रज सर्व मराठी राज्याचे मालक बनले. ले. कर्नल प्रॉथर हा घाट माथ्यावरील सह्याद्रीच्या ओळी लगतचे किल्ले घेण्याच्या मोहिमेवर निघाला त्याने इसापूर, लोहगड, कोअरी, हे किल्ले घेतले. नंतर कुलाबा जिह्यांतील ठिकाणे काबीज करण्याची मोहीम सुरू केली. रायगडच्या घेण्यातील तळें, घोसाळें व मानगड हे किल्ले विनविरोध इंग्रजांच्या ताब्यांत आले. प्रॉथरने २३ एप्रीलपर्यंत आपले ठाणे इंदापूर (ता. माणगांव) येथे ठेविले होते. तळगड १० शिपायांची तुकडी पाठवून घेतला. मानगडावर इंदापूराहून निजामपूर मार्गे एक तुकडी पाठवून तो घेतल्याचे जाहीर केले. २३ एप्रील रोजी त्याने इंदापूर सोडले. व तो महाडास आला. ८९ व्या तुकडीचा अधिकारी मेजर हॉल याचे हाताखाली २०० गोरे व २०० काळे शिपाई देऊन त्यास रायगडावर पाठविले. इंग्रजी सैन्य ता. २४ एप्रील रोजी पहाटेस पाचाड येथे आले. रायगडावरील ३०० लोकांच्या एका तुकडीने यास पाचाड येथेच आडवून धरले. या चकमकींत इंग्रजांचे ३ शिपाई जखमी झाले व मराठ्यांचे २० ठार झाले. तेव्हां मराठी सैन्याने पाचाड सोडले व ते किल्यावर निघून गेले. इंग्रजांनी पाचाडची नाकेबंदी करून मुख्य छावणी पाण्याच्या आश्रयाने मार्गे ३ मैलांवर नेण्यांत आली. ता. २५ रोजी निरनिराळ्या इंग्रजी टोळ्यांनी किल्ल्याच्या पायथ्याच्या सर्व भागांची पाहणी करून, तोफांचे मोर्चे बांधण्यांत आले. इंग्रजी सैन्य रायगडला वेढा देऊन बसले. मराठी सैन्याने किल्ला भांडविण्याचा कसोशीचा प्रयत्न केला. कोंकणांतील कांहीं किल्ले अल्पायासाने हातीं आल्यामुळे, कॅ. प्रॉथरला रायगडचा विरोध बराच जाणवला. त्याने मुंबईस सैन्याची मदत मागितली. थोड्या दिवसांनी पावसाळा सुरू होणार असल्याने बरसाती पूर्वी रायगडचा वेढा पूर्ण करणे भाग होते. मुंबई सरकारने ६७ व्या पायदळी पलटणीतील सहा तुकड्या रायगड येथील सैन्याचे कुमकेस रवाना केल्या. दक्षिण कोंकणांत मोहिमेवर असलेल्या ८९ व्या पलटणीपैकी एक तुकडी मालवणाहून रायगडावर आली.

इंग्रजी तोफांनीं शेजारच्या टेकड्यांवरून किल्ल्यावर मारगिरी चालविली. तटास सुरंग लावण्यांत आले. किल्ल्यावरून इंग्रजी सैन्यावर तोफांचा भडिमार चालला होता. त्यापासून बचाव व्हावा म्हणून खंदकाचा आश्रय इंग्रजी सैन्याने केला. रायगड नजीकच्या कांगोरी व प्रतापगड किल्ल्यावरून मराठ्यांच्या कांहीं टोळ्या रायगडास वेढा देणाऱ्या इंग्रजी सैन्यावर चालून आल्या. ले० क्रॉसवी हा महाडास तळ देऊन होता. त्याने हे मराठी हल्ले परतविले. कांगोरी किल्ल्यावरून आलेल्या मराठ्यांचा व ले. क्रॉसवी याचा मोठा सामना काळनदीचे कांठीं झाला.

३. रायगड बरसात सुरु होण्यापूर्वी ताब्यांत येत नाही, असे पाहून कॅ. प्राथरने बाजिरावाची पत्नी वाराणशीबाई हिला निरोप पाठवून किल्ला खाली करून देण्यास सांगितले. तिने किल्ला देण्याचे साफ नाकारले. ता. ६ मे रोजी दक्षिणेस असलेल्या गुयरीच्या डोंगरावर मारगिरी करणाऱ्या आठ इंची तोफेचा गोळा रायगडावरील दारूच्या* कोठींत पडला. ती सायंकाळची ४ वाजण्याची वेळ होती. दारूकोठारांत मोठा भडका उडाला. भूकंप व्हावा तसा सारा रायगड किल्ला हदरला. उघडच आहे ! स्वराज्याच्या पहिल्या राजधानीचा मान मिळालेला रायगड पारतंत्र्य-नरकांत पडतांना दगडा-मातीचा

* गुयरीच्या डोंगराचा पोटल्याचा डोंगर म्हणून एक फांटा आहे. त्यावरून ही तोफ सोडण्यांत आली. तिचे गोळे दारू कोठाराच्या आसपास पडत पण नेमके तेथे पडत नव्हते ! तेव्हा रायनाक महाराने फितूर होऊन तोफेच्या गाड्या-खाली दोन शिवराई ढवू घालण्याची युक्ती सांगितली. लागलीच गोळा दारू कोठारांत पडून भडका उडाला. इंग्रजांनी त्या फितुरी रायनाकाला कडेलोटाची शिक्षा दिली. व त्याच्या देशद्रोहाचे योग्य फळ त्याला मिळाले. अशी एक दंतकथा आहे.

रायनाक महाराबदल महाडच्या कारखाननिसांच्या घराण्याकडून अशी माहिती मिळते की, :- तो (रायनाक) इंग्रजांना फितूर झाला नाही, उलट किल्ला लढविण्यासाठी अखेरपर्यंत लढत मेलाला. म्हणून त्याचा एक चांदीचा टांक करून तो पूजण्यास ठेविला आहे.

असला तरी शहारून जावा यांत नवल काय? इतके दिवस जवानमर्दीनें लढलेला रायगड, ह्या दारू-कोठारांच्या स्फोटामुळे प्राणहीन-शवासारखा-बनला. माणसांचें अन्न संपतें तर गडावरील झाडपाला खाऊन शिपायांनीं आपलीं घोटे भरलीं असतीं. पण तोफा, बंदुकांचें अन्न-दारू-खलास झाल्यामुळे तोफेच्या तोंडीं काय द्यायचे? रायगडावरील माती! त्या मातीतही आतां शिव-कालीन स्फोटपणा राहिला नव्हता. असो, त्याच दिवशीं सायंकाळीं वाराणसी-बाईसाहेबांच्या हुकमावरून किल्ला खालीं करून देण्याचें किल्लेदारानें कबूल केले. त्यादिवशींच्या सूर्यानें महाराष्ट्राच्या ह्या राजकीय पुण्यभूमीवरील सानेरी किरण अखेरचेच आवरून पश्चिम समुद्रांत एकदांची उडी घेतली.

४. दुसऱ्या दिवशीं पाचाडजवळ वाडी येथें आठ वाजतां तहाची वाटाघाट सुरु झाली. इंग्रज सेनापतीनें अशक्य अटी घातल्या. सर्व किल्ला द्रव्य-सामानासह इंग्रजांस द्यावा. इ. इ. त्या अटी पाळून किल्ला ताब्यांत देण्याचें मराठ्यांनीं नाकबूल केलें. ह्या तहाला पांच तासांची मुदत दिली होती. मराठ्यांनीं अद्याप बाणेदारपणा सोडला नव्हता. त्यांना कोठून तरी मदत येऊन किल्ल्याचा वेढा उठेल ही आशा होती. इंग्रजांनीं पुन्हा तोफांचा भडिमार चालविला. तो दुसरे दिवशीं म्हणजे ८ तारखेस दुपारीं १० वाजेपर्यंत चालू होता. १० वाजतां मुख्य किल्लेदार शेख अबदुल हा स्वतः तहाची वाटाघाट करण्यास पायथ्याशीं आला. ही वाटाघाट ९ तारखेस दुपारीं ३ वाजेपर्यंत चालली होती. तहाच्या देखाव्यावर इंग्रजास झुलवीत ठेवण्याची ही किल्लेदाराची युक्ती होती. तो कोठून तरी दारूगोळ्याची व सैन्याची मदत येईल ह्या आशेवर होता. शेवटीं निरुपाय झाल्यावर तह ठरला. तो असा. १०० अरब ८० मराठे सैनिक यांनीं आपलीं शस्त्रे, कुटुंबांतील मंडळी व मालमत्ता घेऊन खालीं उतरावें. किल्लेदारानें आपल्या पांच अनुयायासह पुण्यास रहावें. बाजीरावाचे बायकोबरोबर किल्लेदाराच्या मंडळींपैकी कोणी नसावा. किल्लेदारानें देखील आपल्या खाजगी मालमत्तेखेरीज कोणतीही चीजवस्त नेऊं नये. ह्या अटी पाळण्याची हमी म्हणून खुद्द किल्लेदारानें इंग्रजी छावणींत रहावें, १० मे

रोजीं दुपारीं* क. प्रौथर वर गेला. तो वर जात असतां सैन्य मराठी खालीं उतरत होतें. इंग्रजांच्या १०० सैनिकांनीं किल्ल्याच्या दरवाजा आपल्या ताब्यात घेतला. क. प्रौथर वर गेला, तो त्याला सर्व किल्ला बेचिराख झालेला आढळला. कित्येक इमारती अद्याप पेटत होत्या. मात्र धान्याचा संग्रह व कांहीं इमारती शाबूत होत्या. इंग्रजांच्या मान्यानें किल्ल्याची अगदीं धुळधाण उडविली. क. प्रौथर किल्यावर वाराणसीबाईचे भेटीस गेला. ती बाई निराशा, दुःख, उद्विग्नता यांनीं खिन्न झाली होती. तिच्या आजूबाजूला अग्नीनें सर्व हल्लकल्लोळ मांडला होता. नंतर तिला तिच्या खाजगी मालमत्तेसह पुण्यास जाण्याची परवानगी देण्यांत आली. तिच्याबरोबर १०० शिपायांची एक तुकडी बंदोबस्तासाठीं देण्यांत आली. ह्या बाईच्या पांवलंबरोबर रायगडला व अखिल महाराष्ट्राला स्वातंत्र्यलक्ष्मी सोडून गेली. इंग्रजांनीं आपला बावटा-युनियन जॅक-रायगडावर फडकविला ! किल्ल्यात पांच लक्ष रोकड नाण्यांच्या रूपानें इंग्रजांच्या हातीं आली. संपला रायगडचा इतिहास !

वाचकहो, स्वराज्यात्मा निघून गेल्यावर आतां रायगडच्या इतिहासाचा समारोप कोणत्या शब्दांनीं करूं ! स्वातंत्र्यचैतन्य नष्ट झालेल्या रायगडच्या दगडाधोळ्याच्या शवाकडे पाहून दुःखानें अपार अश्रू आल्यानें सारा समारोप धुपून निघाला !

१. “ पण सुदैवानें वाराणसीबाई तशा नव्हत्या. त्यांनीं या मायावीपणाच्या पासपोर्टाच्या निरोपाला झिडकारून टाकलें आणि त्या किल्लेदाराला म्हणाल्या, “ मी असल्या या फसवेगिरीच्या मोहाला कधींही वळी पडणार नाही. मी तुमच्या संरक्षणाखालीं इतके दिवस एथें येऊन राहिलें;

* क. प्रौथरनें ता. १२ मे १८१८ रोजी काढलेल्या जाहिरनाम्यांत त्यानें रायगडावर निशाण रोवणारे जॅप व डॅशवुडज् तोफांचे मोर्चे बांधणारे ले. रेमन यांचें अभिनंदन केलें आहे.

मेजर बाँड यानें केलेले हल्ले तोफांची अचूक मारगिरी होण्यासाठीं रायगड भोंवतालच्या डोंगरावर करण्यांत आलेली मोर्चेबंदी, व सुसंग लावण्यांत दाखविलेलें कौशल्य ह्यांचा कौतुकानें उल्लेख केला आहे.

आणि आतां मी तुम्हांला संकटांत टाकून आपल्या देशाच्या शत्रूच्या संरक्षणाखाली जाईन, असें तुम्हांला वाटतें? तुम्ही माझ्या संरक्षणाखाली आपल्या जीवावर उदार झालां अहां अशा वेळीं माझ्या जीवाच्या संरक्षणासाठीं तुमचे जीव धोक्यांत घालून मी कशी जाईन? मनुष्यप्राण्याला इतकें कृतघ्न कसें होतां येईल? किल्लेदार, शेखअबदुल! मी आपल्या जीवाच्या बचावासाठीं येथून एक पाऊलभर देखील हालणार नाहीं! तिकडच्या जीवावर दररोज लढाईचीं हजारों संकटे कोसळत असतांना मी आपल्या या यःकश्चित् जीवाच्या बचावासाठीं त्यांच्या शत्रूच्या संरक्षणाखाली कशी जाईन? किल्लेदार, येथील माझ्या सहवासानें माझ्या पोटच्या मुलांच्याप्रमाणें या तुमच्या सगळ्या शिपायांवर माझें मातृप्रेम जडलेलें आहे. या माझ्या मुलावाळांना टाकून मी कोठें जाऊं? किल्लेदार, तें कांहीं नाहीं! आपण सगळेजण या किल्ल्याच्या तटावर उभे राहून शत्रूला मारूं किंवा मरूं! हा त्या शिवाजीमहाराजांचा किल्ला आहे! या पवित्र किल्ल्याला आपल्या कमकुवतपणानें आपण कोणत्याही प्रकारचा कलंक लावतां कामा नये!”

६. “या सर्व किल्ल्यांचा मिळून तो एक संघ होता त्या संघाच्या सभा नेहमीं भरत असत! व त्या सभांतून महाराष्ट्रांतील सर्व किल्ले हजर असत. या किल्ल्यांच्या संघाची सभा भरण्याची वेळ मध्यरात्रीची असे आणि त्यांची जागा आकाशमंडळांतील विस्तीर्ण मैदान ही असे! चंद्र आणि तारे यांच्याकडे त्या संघाच्या सभेंतील रोषणाईचें काम देण्यांत येत असे! आणि सभेंतील सभासदांना उष्णतेपासून त्रास होऊं नये म्हणून प्रत्यक्ष वायु हा तेथें पंखे ओढण्याचें काम करीत असे. अशा व्यवस्थेमध्ये या महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या संघाची सभा भरली असतां त्या सभेमध्ये काय भाषणें होत असत! रायगडचा किल्ला हा त्या किल्ल्यांच्या संघाचा कायमचा अध्यक्ष होता! तो अध्यक्ष स्थानापन्न झाल्यानंतर तेथें जीं भाषणें होत, तीं फक्त एक वीररसार्चीच असत! प्रत्येक किल्ल्यानंतर तेथें आपण सहन केलेल्या तोफेच्या गोळ्यांच्या जखमा आपल्या श्रोतृवृंदापुढें दाखवीत असे; आणि कोणत्याही उत्कृष्ट मानवी वक्त्यापेक्षां तो त्या योगानें

आपल्या श्रोत्यांच्या मनावर जास्त परिणाम उत्पन्न करीत असे ! कोणताही किल्ला बोलावयाला उठला, तरी त्याच्या सगळ्या बोलण्यांतील सार एकच असे; आणि ते हे कीं, आपल्याला कितीही संकटे सोसावीं लागलीं, तरी सगळीं मुकाट्यानें सहन करून आपण अखेरपर्यंत आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्या-करितां लढत उभे राहिलें पाहिजे ! आतां हा लढण्याचा कार्यक्रम अयशस्वी झालेला आहे; तेव्हां आतां आपण सगळेजण शत्रूला शरण जाण्याचा कार्यक्रम स्वीकारूं या. अशा प्रकारचा अभद्रपणाचा एकही शब्द तेथे कोणाच्या तोंडून कधीं निघत नव्हता. लढण्याला किंवा शत्रूशीं तोंड देण्याला थकला असा एकही किल्ला त्या संघामध्ये नव्हता. ते किल्ले म्हणत असत कीं, मनुष्यानें आमचे दरवाजे उघडून शत्रूला आंत घेतलें, तर तेथे आमचा नाइलाज आहे, पण आम्ही आपण होऊन आपले दरवाजे कोणत्याही परशत्रूच्या प्रवेशाकरितां प्राण गेला तरी उघडणार नाहीं व आम्ही कधीं कोणाला शरण जाणार नाहीं. त्या सर्व किल्ल्यांनीं आपलें सर्व प्राचीन इतिहास प्रत्यक्ष पाहिलेले होते, व परकीय लोकांनीं लिहिलेल्या खोट्या इतिहासाकडे ते कधीं दुकूनही पहात नसत. अशी स्थिति असल्यामुळे त्या सर्व किल्ल्यांच्या संघानें बाजीरावसाहेबांच्या वेळीं असा निश्चय ठरविला होता कीं, आपले धनी बाजीरावसाहेब यांनीं इंग्लिशांच्यापाशीं हल्ला लढाई करण्याला सुरवात केली आहे, अशा वेळीं आपण सर्वांनीं इमानें इतबारें त्यांच्या बाजूनें लढलें पाहिजे आणि शेवटपर्यंत टिकाव धरून राहिलें पाहिजे !”

७ “ पण या वेळीं रायगडच्या किल्ल्यावर हल्ला करणाऱ्या इंग्लिश लोकांना पाठीमागून शह देण्याकरतां कोणीच पुढें सरसावले नाहींत, असें नाहीं. पूर्वीं वायरलेस टेलिग्राफीचीं साधनें जरी अस्तित्वांत आलेलीं नव्हतीं, तरी एका किल्ल्यावरची बातमी आसपासच्या किल्ल्यावर कळविण्याचे कांहीं मार्ग त्या वेळच्या लोकांनींही योजिलेले होते. आणि तोफांच्या आवाजांनीं, किंवा मोठाले जाळ पेटवून, किंवा इतर कांहीं खुणांनीं ते लोक आपल्या बातम्या दुसऱ्यांना कळविण्याचा कार्यभाग साधून घेत असत. अशा कांहीं उपायांनीं अगर जासुदाच्या निरोपांनीं रायगडापासून कांहीं थोड्या अंतरा-

वर राहाणारे रायगडाचे दोन धाकटे भाऊ—कांगोरीचा किल्ला व प्रतापगडचा किल्ला—यांना आपल्या वडील भावावर गुदरलेल्या प्रसंगाची बातमी कळली; व ही बातमी कळताक्षणीच त्या दोन्ही किल्ल्यांवरचे मिळून कांहीं लोक खाली उतरले; व रायगडावरचा किल्लेदार इंग्लिशांच्या सैन्यावर गोळे फेकीत असतां, आपण पाठीमागून जाऊन त्या शत्रूच्या सैन्याला दोहों-कडच्या मारामध्ये गांठावें, असा त्यांचा विचार होता. आणि त्या उद्देशानें प्रतापगडच्या आणि कांगोरीच्या किल्ल्याच्या पायथ्याशीं सावित्री नदीच्या कांठीं पोलादपूर म्हणून जें एक गांव आहे, तेथें हे लोक जमा झाले. परंतु हे लोक पाठीमागून आपल्या सैन्यावर छापा घालण्याकरिता येत आहेत, असें कळल्याबरोबर लेफ्टनंट क्रॉसबी हा त्या लोकांवर चालून गेला. विजयश्रीच्या या लहरी यक्षपातामुळें मराठे शिपायांच्या त्या वेळच्या त्या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं.

मराठ्यांचीं युद्धें.

प्रकरण ८ वें.

इंग्रजी अमलांतील रायगड.

ठ शोपेंतून एकाएकीं जागे व्हावें. आपण आपल्या घरीं असलों तरी आपण कोठें आहों, आपले पाय कोणत्या दिशेला आहेत, बाहेर पडण्याचा दरवाजा कोठें आहे, याचें कांहीं एक भान रहात नाहीं. इंग्रजी अमलाच्या सुरवातीस हिंदुस्थान असेंच कांहींसें भांबाऊन गेलें. मागील सर्व स्मृती नष्ट झाल्या. इंग्रजी अमलाच्या मोहमयीनें हिंदुस्तान दिङ्मूढ बनलें ! स्वातंत्र्याची स्मृती नष्ट झाली; स्वाभिमान गारठला, पराक्रम पारखा झाला, विचारांची उज्ज्वलता लोपली इतकेंच नव्हे तर पूर्वचांच्या उज्ज्वल इतिहासाकडे व पूर्व संस्कृतीकडे पाहण्याची दृष्टीच दूषित बनली. ह्या मोहांधतेचें पटल इतर प्रांताप्रमाणें महाराष्ट्रावरही पसरलें. महाराष्ट्र आपली शेंकडों वर्षांची उज्ज्वल ऐतिहासिक परंपरा विसरून हिवाळ्यांतील वाढ खुंटलेल्या झाडाप्रमाणें स्तिमित झाला. ह्या अव्वल इंग्रजींत हिंदुस्तानची राष्ट्रीय-भावना अगदींच मलिन झाली. ह्या मालिन्याची राख ऐतिहासिक स्थलांवरही उडाल्यावांचून राहिली नाहीं. पण एकोणिसाव्या शतकाचे अखेरीस ह्या राखेंतूनच गणपति उत्सव, शिवाजी उत्सव इ. इ. अग्नि-स्फुलिंग बाहेर पडून त्यांच्या द्वारे साऱ्या महाराष्ट्रभर एका सामर्थ्यावान् विचारांची रसरसीत दीप्ति पसरली गेली. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व लो. टिळक या दोन विभूतींनीं महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय चैतन्य आणण्याचे अनेक प्रयत्न केले. पैकीं लो. टिळकांनीं गणपत्युत्सव व शिवाजी उत्सव सुरू करून धर्म व इतिहास यांच्या भूमिकेवरून राजकारणाचे पाठ महाराष्ट्रास दिले. प्रस्तुत प्रकरणात लो. टिळकांनीं रायगड फंड, शिवाजी उत्सव इ. इ. महत्त्वाच्या चळवळी कशा केल्या व त्या बीजाचा आज केवढा वृक्ष झाला आहे हें पहावयाचें आहे.

२ शिवाजी उत्सव संबंधी चिरोल साहेब आपल्या पुस्तकांत लिहितात:—
 “मराठे मंडळीस आपल्या बाजूला आणण्याचें काम टिळकांस अद्यापी करा-
 वयाचें होतें. म्हणून ज्या शिवाजीनें मुसलमान लोकांचा पराभव करून
 महाराष्ट्रांत हिंदुपद-पादशाहीची स्थापना केली त्याचा जन्म एका मराठा
 सरदाराच्या कुळांत झाला असल्या कारणानें त्याच्या पराक्रमाचे पोवाडे
 गाऊन शिपाई बाण्याचे जे मराठे लोक त्यांच्या मनांत इंग्रजी राज्याविषयीं
 असलेले प्रेम नाहींसें करून त्यांना आपल्या बाजूला वळवून आणण्याच्या
 उद्योगास टिळक लागला. कांहीं लोकांचा असा तर्क आहे कीं, एका इंग्रज
 गृहस्थानें वर्णिलेल्या रायगडावरील शिवाजीच्या समाधीच्या शोचनीय
 स्थितीच्या हकीकतीवरून टिळकांच्या मनांत प्रथमतः कल्पना आली कीं, शिवाजी
 उत्सव सुरू करून त्याचा फायदा राजकीय चळवळीस करून घ्यावा.....
 कसेंही असो, टिळक नें शिवाजीला पुढें आणून मोठी “राष्ट्रीय” धामधूम
 सुरू केली. व सन १८९५ सालीं महाराष्ट्रांत सर्व मुख्य ठिकाणीं शिवा-
 जीच्या जन्मदिवसानिमित्त उत्सव करण्यांत आले.”

विरोधी भावनेनें कां होईना, पण चिरोलनें राष्ट्रीय भावना जागृतीचें
 श्रेय टिळकांच्या व शिवाजी उत्सवाच्या गळ्यांत घातलें !

३ ह्या प्रकरणाच्या सुरवातीस सांगितल्याप्रमाणें अव्वल इंग्रजींत महा-
 राष्ट्र अगदीं स्तिमीत झाला होता. एवढा स्वातंत्र्य-संस्थापक शिवाजी पण
 परकीय इतिहासकाराच्या डोळ्यांनीं त्याच्याकडे पाहिल्यामुळें तो चोर, दरवडे-
 खोर व खुनी वाटूं लागला. त्याचें नांव घेणें, त्याचा जयजयकार करणें
 भीतिदायक वाटूं लागलें. शाळेंत मुलांना देखील परकीयांनीं विकृत केलेला
 शिवाजीचा इतिहास शिकवावा लागे. खुद्द शिवाजीमहाराजीसंबंधानें इतकी अना-
 स्था ! तर त्याच्या राजधानीची व समाधीची किती अनास्था असेल बरें ? सन
 १८१८ सालानंतर रायगड किल्ला व समाधी ही सरकारच्या जंगल खात्या-
 च्या ताब्यांत. जंगल खात्याचे धारे-कायदे काय विचारावे ? एक झाडाची
 फांदी तोडावयास अगर एक फूट खोल खड्डा खणावयास परवानगी नाहीं.
 सन १८१८ च्या रायगडच्या वेळ्यांत इंग्रजी तोफांनीं रायगडावरील सर्व
 इमारती जाळून, मोडून, तोडून टाकल्या होत्या. फक्त कांहीं भिंताडें व

एक दोन इमारती उभ्या होत्या. त्यांही ऊन, पाऊस, वारा यांच्या मान्याने भूमीला शरण आल्या. जिकडे तिकडे उजाडपणा, उदासपणा व रखरखीतपणा पसरला. कित्येक तळीं, हौद तळांत फुटल्यामुळे जलशून्य—अतिशोकाने पाणी आटलेल्या डोळ्यांसारखीं—दिसूं लागली. नयनमनोहर गंगासागर चिखलाने ओहळून व तळाशीं फुटून मळ्याच्या खांचा झालेल्या डोळ्यासारखा दिसूं लागला. राजवाडा व इतर इमारती पारंतच्याने चूर्ण झालेल्या राष्ट्राप्रमाणे सहस्रशः भग्न होऊन पटल्या. सारांश त्यावेळीं रायगडचें दर्शन घेणाऱ्या प्रवाशाला आपण ओसाड निर्मानुष प्रदेश पहात आहों असें वाटलें असतें. मुसलमानी अमलांत पददलित झालेल्या महाराष्ट्राला स्वातंत्र्याचा सौभाग्यतिलक लावणारा श्रीशिवछत्रपती जेथें सिंहासनाधीश्वर झाला ते महाराष्ट्राच्या अमिमानाचें आश्रयस्थान राजधानी रायगड हें होय ! ह्या पुण्यभूमीचें दर्शन घेण्यासाठीं भाविक लोक कधींमधीं रायगडावर जात असत. त्यांना तेथें काय दिसत असे ? खडकाळ व उजाड मुलुख. रात्रभर निवाऱ्याची एखादी जागाही किल्ल्यावर नाही. शिवछत्रपतीचें स्मारक पहावें तों एक भग्न होऊं लागलेला लहानसा दगडी चौथरा. आत्मीयभावाचा अभिमान नसलेला इतिहासभक्त परदेशी प्रवासी जर हिंदुस्थानांतील ऐतिहासिक स्थळे पहात पहात रायगडावर आला असता तर तो जवळच्या वाटाळ्याला म्हणता “ तूं वाट नाहीना चुकलास रायगड किल्ल्याची ? ज्या जगव्दंघ्र पुण्य पुरुषानें आटोकाट प्रयत्न करून हिंदवी स्वराज्याची पाहिली राजधानी ज्या गडावर स्थापली तेथें इतकी ओसाडी ? मी उत्तरेत पहिलें तो प्रियानें प्रियेसाठीं बांधलेलें प्रेमाचें थडगें (ताजमहाल) जगाला ललामभूत झालें आहे ! निराकार परमेश्वराच्या प्रार्थनेसाठीं उत्तरेच्या बादशहांनीं बांधलेल्या साकार मंदिरांचें सौंदर्य जगप्रसिद्ध ठरलें आहे . तसें येथें कांहींच दिसत नाही ” ! हें त्या प्रवाशाचे काल्पनिक उद्गार अगदीं सत्य आहेत. पण आत्मीय बुद्धीनें रायगडाकडे पाहणारास तेथील प्रत्येक धोंड्या दगडावरून शेंकडों ताजमहाल ओवाळून टाकावेसे वाटतील. गगनस्पर्शी विजयस्तंभापेक्षां तेथील पडकी भिंताडें जास्त उत्तमोत्तम वाटतील. हा भावनेचा फरक मान्य केला तरी रायगडच्या उपेक्षेचें चित्र कमी भडक ठरत

नाहीं. रायगडची एतत्कालीन उपेक्षा जशी जनतेनें केली तशी सरकारनें केली. पुढें रायगड स्मारक व शिवाजी उत्सव ह्या परस्पर अनुयोगी चळवळींचा बनाव कसा बनत गेला हें आतां पहावयाचें आहे.

“ सन १८८५ सालीं रायगड येथील शिवाजी महाराजांच्या समाधीच्या उपेक्षेचा उल्लेख वर्तमानपत्रद्वारे जनतेपुढें आला. कुलाबा जिल्ह्यांतील एका जंगल अधिकाऱ्यामुळे हा उल्लेख जाहीर झाला. रायगड किल्ला सरकारी जंगलखात्यांत मोडतो. या वेळीं कर्झन साहेबानें काढलेला ऐतिहासिक दस्तुसंरक्षणाचा कायदा झालेला नव्हता. तरी सर्व किल्ला जंगलची हद्द म्हणून सरकारच्या ताब्यांत गेला. अर्थात् समाधीही त्यांत आलीच. पेशवाईनंतर रायगडावर दोनचार धनगराच्या पावसाळी वाड्यांपेक्षा ज्यास्त वस्ती नव्हतीच.) नुसतें निगडीचें जंगल माजलें ! तथापि हें जंगल तुडवीत कित्येक एतद्देशीय लोक तर येतच पण कित्येक वरिष्ठ युरोपियन अंमलदारही येत. सर रिचर्ड टेंपल हे मुंबईचे गव्हर्नर असतां किल्ला पहावयास आले. ह्या प्रसंगाचें सुरस वर्णन पुढें २० वर्षांनीं “ माझ्या टिपण वहींतील सुटीं पानें ” ह्या शिर्षकाखाली ए. टी. सी. या महीनें टाइम्समध्ये प्रसिद्ध झालें आहे. टेंपल साहेब गव्हर्नर असतां सुप्रसिद्ध क्रॉफर्ड साहेब रेव्हेन्यु कमिशनर होते. रायगडावर टेंपल साहेबाबरोबर क्रॉफर्ड साहेब, डॉ. वाटर्स व कॅ. पिट हे गेले होते. क्रॉफर्ड लिहितात “ रायगडावर गेल्यावर टेंपल साहेब समाधीवर चढले तेव्हां त्यांना इतकी स्फूर्ती झाली कीं, आपल्या कल्पनाशक्तीची भरारी दोनशें वर्षे मागे नेऊन शिवाजीच्या दरबारचें काव्यमय वर्णन त्यांनीं केलें. नंतर शिवाजीच्या मरणोत्तर रायगडावर झालेल्या अनन्वित प्रकाराचें वर्णन करून टेंपल साहेब म्हणाले ‘ वरील दोन देखाव्यांचीं चित्रें जगांतील इकडे येणाऱ्या चित्रकारांनीं अवश्य काढावीं. मात्र “ गस्ताव दोरे ” या चित्रकाराशिवाय इतर कोणास हीं चित्रें काढणें साधेल असें मला वाटत नाहीं. ह्या प्रसंगां खुद्द टेंपल साहेबांनीं रायगडावरील देखाव्यांचीं अनेक चित्रें पेन्सिलीनें काढून घेतलीं. जातांना रायगडच्या व समाधीच्या दुरुस्तीकडे पूर्णपणें लक्ष ठेवण्याविषयीं बजावून व तुमच्या जिल्ह्यांत असणाऱ्या ह्या इतिहास प्रसिद्ध स्थळाचीं

दुरुस्ती ठेवण्याकडे तुम्ही कां लक्ष पुराविलें नाहीं अशा अर्थाचें कुलाबाच्य कलेक्टरास एक कडक पत्र लिहिलें !

४. पुढें टेंपल साहेबांच्या हुकुमाचा आधार घेऊन कु. जि. जंगल अधिकाऱ्यानें मुंबई सरकारकडे समाधीच्या दुरुस्तीसाठीं कांहीं रक्कम मागितली; हें जाहीर झाल्यामुळें पुन्हा रायगडाबद्दल चर्चा सुरू झाली. डग्लस साहेबांनीं मुंबई इलाख्यासंबंधानें एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांत समाधीच्या दुःस्थितीचा उल्लेख होता. तसेंच गोविंद बाबाजी जोशी वसईकर, ग्रंथकार यांनीं स्वतः रायगडची स्थिती पाहून रायगडविषयक एक पुस्तक लिहिलें. डग्लस साहेबांनीं आपल्या पुस्तकांत शिवाजीची समाधी आजवर अशा दुःस्थितींत राहू दिल्याबद्दल महाराष्ट्रीयाना दोष दिला. जोशी यांच्या मनाला ही गोष्ट लागली. डग्लस साहेबांनीं कोल्हापूर व सातारा येथील छत्रपतींच्या वंशजास व पेशव्यांच्या संस्थानिक सरदारांसही दोष दिला.

जोशी यांनीं के. जनार्दन नावाच्या एका शिल्पज्ञ इंजिनियरास रायगडावर धाडून समाधीवर छत्री बांधण्यास लागणाऱ्या खर्चाचें अंदाजपत्रक तयार करविलें. या छत्री बांधण्यास लागणाऱ्या खर्चाचा अंदाजी आंकडा ४५०४६ रु. होता. रायगडावरून परत येतांच जोशी यांनीं मुंबईच्या 'नेटिव्ह ओपीनियन' वगैरे पत्रांतून याच सालीं लेख लिहिले. इतक्यांत "लॉर्ड रे यांनीं समाधीच्या जीर्णोद्धारार्थें काम सरकारांतून व्हावें अशी शिफारस केली आहे" अशी बातमी प्रसिद्ध झाली. शिवाय दरसाल पांच रुपयांची समाधीच्या किरकोळ दुरुस्तीला मंजुरी मिळाली ! पण पुढें सार्वजनिक प्रयत्न थांबल्यासारखा झाला. कांहीं किरकोळ वर्गण्यांचीं पोंच वर्तमानपत्रांतून कचित् आढळून येतें. या चळवळीला चांगलें स्वरूप येण्यास आणखी दहा वर्षांचा काळ जावा लागला !

५. सन १८९५ च्या एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस लोकमान्य टिळकांनीं शिवस्मारकाबद्दल लेख लिहिण्यास सुरुवात केली. लोकमान्य लिहितात "मराठ्यांचे हितशत्रु लॉर्ड हॅरिस साहेब हे देखील शिवाजीच्या पराक्रमाचें वर्णन करीत असतात. त्यांचे वंशज व सरदार हें स्मारकाची कांहींच खटपट करीत नाहीं. त्या अर्थी त्यांचें जिणें व्यर्थ होय" डग्लस

साहेबांनीं समाधीच्या दुस्थितीचें वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें होतें. “ समाधीचा अंतर्भाग झाडाझुड्यांनीं व्यात केला आहे. धर्मशाळेच्या फरसबंदींतून मोठाले वृक्ष उगवले आहेत. देवालयाची घाण झाली असून त्यांतील मूर्ति जमिनीवर फेकून दिली आहे. ” सिक्लेअर साहेबांच्या शिफारशीवरून मुंबईसरकारनें सालीना ५ रुपये मंजूर केले. ते, इंग्रज परकीय हें लक्षांत घेतां पुष्कळच होत. पण संस्थानिकांनीं व सामान्य लोकांनीं ढिलाई सोडून जागोजाग सभा भरवून फंड जमा करण्याची तजवीज करून जगास आपली कृतज्ञता दाखविली पाहिजे ”

पण या पूर्वीच स्मारकासाठीं वर्गणी जमविण्यास सुरवात झाली होती. महाड रायगड जवळच असल्यामुळे तेथील लोकांनीं पुढील सालापासून खुद्द रायगडावर जाऊन शिवाजी उत्सव साजरा करण्याचा बेत प्रसिद्ध केला. याच वेळीं लो. टिळकांनीं स्मारकासंबंधीं कमेटी नेमल्याचें केसरींत जाहीर केले. तारीख १४ मे च्या अंकांत एका प्रवाशानें रायगडावर काय काय सोई केल्या पाहिजेत याची माहिती दिली. दुसऱ्या एका गृहस्थानें श्री. बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांचे जवळ गोष्ट काढतांच त्यांनीं सालिना १०० रुपये उत्पन्नाची व्यवस्था समाधीकरतां करून देण्याचें कबूल, केलें. असें जाहीर केलें.

६. तारीख ३० मे रोजी सायंकाळीं हिराबागेच्या मैदानांत स्मारका-प्रीत्यर्थ टोलेजंग सभा भरली. सभेस सरदार, जहागिरदारही हजर होते. ती सभा म्हणजे दरबारच वांटला. सरकारी दरबारात न होणारी गोष्ट म्हणजे सरदार लोकांचीं सभेंत भाषणें झालीं. उच्चस्थानीं चाफळचे स्वामी बसले होते. प्रारंभी सेनापति दाभाडे यांनीं लो. टिळकांच्या व आपल्या सहीनें निघालेली निमंत्रणपत्रिका वाचून दाखविली. श्री पंतप्रतिनिधी यांस अध्यक्ष नेमलें. या सभेस न्या. रानडे यांचेकडून संमतिदर्शक तार आली होती तीत न्यायमूर्ती रानड्यांनीं कायमचा फंड उभारण्याची कल्पना सुचविली होती. ती वापुसाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं १८८५ ची व हल्लीची ही चळवळ एकच आहे असें सांगून सर्वांना मदत करण्यासंबंधींचा पहिला ठराव मांडला त्याला डॉ. विश्राम, वॅ. गाडगीळ, स. पोतनीस, जोगळेकर यांनीं

अनुमोदन दिले. पोतनीस यांनीं महत्वाची माहिती सांगितली कीं, “मराठे-शाहींत समाधीच्या उत्सवासाठीं दरसाल मोठी रक्कम पडत असे, हें आमच्या-कडील ऐतिहासिक कागदपत्रावरून सिद्ध होतें.” ठराव दुसरा बाळासाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं पुढें माडला. तो कमिटी नेमण्यासंबंधींचा होता. कमिटींत ५०-५५ गृहस्थांचीं नांवें चाफळकर स्वामीपासून सामान्य व्यापाऱ्यांपर्यंत घातलीं होती. खजिनदार बाळासाहेब नातू व सेनापति दाभाडे, बाळासाहेब इचलकरंजीकर व लो. टिळक असें कार्यकारीमंडळ नेमण्यांत आले. या सभेंतील विशेष महत्वाची गोष्ट अबदुलरझाक बिझली, चाईकर या सभेंतील गृहस्थांनीं कमिटीच्या ठरावास संमति दिली. नंतर लो. टिळकांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें कीं “कोल्हापुरच्या महाराजांनीं मनावर घेतल्यास ते एकटेच समाधीची दुरुस्ती करूं शकतील पण सर्व दर्ज्यांच्या व सर्व जातींच्या लोकांकडून पै पैशापासून वर्गणी गोळा होऊन त्या द्रव्यानें शिवरायांच्या समाधीचा जीर्णोद्धार व्हावा अशी सर्वांची इच्छा आहे.” शेवटीं कोल्हापुरच्या छत्रपती महाराजांकडे या बाबतींत शिष्टमंडळ पाठविण्याचें ठरलें. इतक्यांत त्यांचेकडून सभेस सहानुभूतीचा संदेश आला. या सभेनंतर महाराष्ट्रांत रायगडावरील शिवस्मारकाबद्दल बरीच चळवळ सुरू झाली. समाधीवर छत्री बाधून उत्सव सुरू करण्यास चाळीस हजारावर रुपये लागतील आणि पुतळा उभारावयाचा असला तर १००००० रुपये लागतील म्हणून कमिटीनें ज्या मानानें वर्गणी जमेल त्या मानानें काम करावें असें ठरविलें. कोल्हापुरचे रीजंट आबासाहेब घाटगे यांनीं मुद्दाम रायगडावर मनुष्य पाठवून छत्रीस लागणाऱ्या खर्चाचा अंदाज केला. सुमारे २५००० रुपये खर्च लागेल असा अंदाज झाला. सयाजीराव महाराजांकडून १००० रुपये रोख वर्गणी आली.

७. शिवाजी स्मारकाची चळवळ लो. टिळकांनीं हातीं घेतांच टाइम्स वगैरे सरकारच्या कच्छपीं लागणाऱ्या पत्रांनीं त्याविरुद्ध कोल्हेकुई माजविली. कित्येक देशद्रोही स्वजनांनीं सुद्धा या चळवळीवर “ब्राह्मणी कावा” म्हणून आग पाखडण्यास सुरवात केली. या टीकेला प्रत्युत्तरेंही मिळालीं. मुंबईस सभा भरून कमिटी नेमण्यांत आली. श्री. शंकराचार्य यांनीं १० रुपये

समाधीला वर्षासन नेमून दिलें. फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये याच विषयाच्या विचारा-
 साठी प्रो. भानूचे अध्यक्षतेखाली सभा भरली. कोल्हापूरच्या छत्रपतीकडे ता.
 २६ आगष्ट रोजी हिरावागेत ठरल्याप्रमाणें डेप्युटेशन गेलें. लो. टिळक डेप्यु-
 टेशनचे चिटणीस होते. कोल्हापुरास डेप्युटेशनचा सत्कार चागलाच झाला.
 “आपल्या इतर पूर्वजांच्या छत्र्याप्रमाणेंच रायगडावरील छत्रीचीही आपण
 व्यवस्था करूं व अंदाज ठरेल त्याप्रमाणें वार्षिक देणगीची रक्कम मागाहून जाहीर
 करूं.” असें छत्रपतीनी कळविलें. पुढें पुण्याच्या राष्ट्रीय सभेच्या ऐन
 धांदलींत रे मार्केटच्या विस्तीर्ण मैदानांत राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष श्री. बाबू
 सुरेंद्रनाथ वानर्जी यांच्या अध्यक्षतेखाली लो. टिळकानीं शिवस्मारकासंबंधी
 जाहीर सभा भरली. मैदान गर्दीनें फुलून गेले होतें. शिवाजी महाराजांची
 तसवीर एका रेशमी दोरीनें झाडाला लटकावून दिलेली होती. अशाप्रसंगीं
 सुरेंद्रबाबू व पंडित मालवीय अशा वक्त्यांची किती स्फूर्तिदायक भाषणें
 झालीं असतील ? लो. टिळकांचे स्नेही, महाडकर ज्योतिषी व बाबाजी
 काशिनाथ पटवर्धन यांनीं चालू सालीं (सन १८९६) रायगडावर वैशाख
 शु॥ २ स आपण मोठा उत्सव करणार आहों असें प्रसिद्ध करून सर्व
 लोकांकडून उत्सवास मदत मागितली. या उत्सवाचे मूळाशीं लो. टिळ-
 कांचे प्रयत्नच प्रमुख होते, व उत्सवाचा कार्यभारही त्यांनींच आपल्या
 अंगावर घेतला हाच रायगडावरील पाहिला उत्सव होय. हा उत्सव स्मारक-
 फंड कमिटीचे मार्फत साजरा करण्यात येणार नव्हता; तर महाडकर मंडळी
 वेगळाच फंड जमवून मोठ्या प्रमाणावर उत्सव करणार होती. ता ३
 मार्चच्या केसरींत उत्सवाचे नियम प्रसिद्ध करण्यांत आले. (१) सर्वांस प्रसा-
 दाचें भोजन दिलें जाईल. (२) उत्सवास लागणारें सर्व सामान देशीच वाप-
 रलें जाईल. (३) कथा, नाटकें, गोंधळ, पोवाडे यांत चांगलें शिववर्णन असेल
 तर त्यांना या नव्या संस्थेचे मानकरी समजून मानाचे नारळ देण्यांत
 येतील. याच वेळेला शिवस्मारकाची रक्कम १६००० रुपये जमल्याचें
 प्रसिद्ध झालें.

रायगडावरील त्या आधुनिक महोत्सवाची तारीख २५ एप्रील टरली.

उत्सवाला 'प्रथमग्रासे मक्षिकापात' झाला. रायगड हा सरकारी जंगलाच्या हद्दींत असल्यामुळे जंगलखात्याची परवानगी मागितली व ती मिळाली. पण रेव्हिन्यू खात्याकडून उत्सवाला अडथळा आला. लॅब साहेब कुलाब्याचे कलेक्टर होते, त्यांनी या उत्सवाला जत्रांचा कायदा लागतो असे ठरवून अर्ज मुदतींत नाही या सबबीवर परवानगी नाकारली. उत्सवासाठी लोक तर जमू लागले व परवानगीचे खेकटे आयत्यावेळी पुढे आले. तेव्हां लो. टिळक महाबळेश्वरास खुद्द गव्हर्नर साहेबापर्यंत गाव्हाणें धेऊन गेले. लो. टिळक हे कायदे कौन्सिलचे सभासद; तेव्हां असल्या साध्या गोष्टींत टिळकांना नाखूब करणें सरकारच्या जिवावर आलें. एकदांची परवानगी आली ! परवानगीसाठी किती त्रास सोसावा लागला हें टिळकाना माहित झाल्यामुळे उत्सवांत शक्य तितका नेमस्तपणा राखावा अशी विनंति टिळकांनी लोकांना केली. लोकमान्य महाबळेश्वरी परवानगी मिळवून महाडावरून रायगडास गेले. गेल्या १००-१५० वर्षांत नसेल इतकी गर्दी रायगडावर जमली. रायगडचा तो उंच चढाव, खडकाळ रस्ता व महाडापासून बारा मैल अंतर अशा स्थितींत एवढा मोठा उत्सव रायगडावर साजरा करणें किती श्रमाचें झालें असेल ?

रायगडावरील पहिला उत्सव.

८. तारीख १४ पासून गडावर माणसें जमू लागलीं. बाराही मावळांतले मावळे प्रतिनिधी आले होते. किल्ल्यावरील नगरखान्याचा चौक, राजदरबारचा दिवाणखाना, दारुखान्याचें कोठार, जगदीश्वराचें व शिरकाईचें देवालय वगैरें सर्व ठिकाणें माणसांनीं गजबजून गेलीं. देवळें, टांकी व डबकी स्वच्छ करण्यांत आलीं. गंगासागर बराचसा स्वच्छ करण्यांत येऊन मुख्य भागांतले कांटे काढून टाकण्यांत आले. सभेच्या जागीं तट्ट्यांचा मांडव घालून तोरण उभारण्यांत आलें होतें. सिंहासनाच्या जागेवर शिवाजी व रामदास यांच्या तसविरी गाद्या घालून त्यावर मांडल्या. सकाळीं कै. विनायकशास्त्री अभ्यंकर यांचें कीर्तन झालें. नंतर मेळ्यांचीं पदे झालीं. दुपारी गंगासागरावर सर्वांना प्रसादाचें भोजन मिळालें. सायंकाळीं पांच वाजतां समारंभ भरावयास सुरुवात झाली. मेळ्याचीं पदे

झाल्यावर ना. वा. कानिटकर, कै. प्रो. शि. म. परांजपे व दापोलीचे गोगटे यांचीं ऐतिहासिक विवेचनपर भाषणें झालीं. शेवटीं लो. टिळकांचें समारोपादाखल भाषण होऊन “ आपण आपल्या स्वराज्य-संस्थापकांचें स्मारक करण्यांत राजनिष्ठेचा मागमूसही नाही, असें त्यांनीं सांगितलें. नंतर पोवाडे म्हणण्यांत येऊन मध्यरात्री वाजत गाजत जगदीश्वराचे देवळापासून छविना काढण्यांत आला.

ह्या प्रसंगां रायगडच्या इतिहासाची बरीच उजळणी झाली. महाराष्ट्री-यांच्या रायगडाचें गतवैभव उभे राहून मनःचक्षूसमोर आपण कोण होतो याचा वस्तुदर्शनानें धडा मिळाला. दुसरे दिवशीं समाराधनेनंतर तान्हाजी मालुसरे, येसाजी कंक वगैरे ऐतिहासिक वीरांच्या वंशजांना व कार्य-कर्त्यांना मानाचे नारळ देण्यांत आले. स्वयंसेवकांनाही नारळ देऊन गौर-विण्यांत आलें. स्वराज्य नष्ट झाल्यापासून आजच रायगडावर प्रथम हा राज-शाही थाटाचा समारंभ झाला.

ह्या उत्सवास कित्येक सुधारकांनी व अँग्लो इंडियन पत्रकारांनी नांवे ठेविलीं. शिवाजी महाराजांचा झालेला गौरव त्या दिवाभीतांस पाहवला नाही. स्मारकाच्या वर्गणीचेंही काम रोडावलें. पुढच्याच वर्षी लो. टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला झाला. राजद्रोही ठरलेले लेख मुख्यतः शिवाजी उत्सवा-बद्दलचे होते. अर्थात् लोकांच्या मनाला त्यांतल्या त्यांत संस्थानिकांच्या मनाला तर हें शिव-स्मारक फारच वावडें वाटूं लागलें. जमलेले पैसे मात्र ब्रॅकॅट कमेटीच्या मार्फत ठेविले होते.

९. स्मारकाच्या प्रयत्नांचा पुढील इतिहास. कै. ना. दाजी आवाजी खर यांना उत्सवमंडळाचे अध्यक्ष करून लो. टिळकांनी सरकार दरबारीं खटपट १९०६ सालांच सुरू केली होती. व तिला थोडेंबहुत यशहि आलें होतें. ते अमे-की, ना. खरे यांनीं महाड येथून सन १९०६ चे एप्रिल महिन्यात सरकारकडे रीतसर अर्ज करून स्मारकासंबंधी आपली योजना सरकारास कळविली. आणि पुढील साली सरकारी ठराव नं. ४४५४ ता. २ मे १९०७ रोजी निघून सरकारनें या स्मारकाच्या कार्यास सर्वसामान्यपणें सहानुभूति व विशेषे-करून ५००० रुपयांची मदत देण्याचा विचार ठरवून जाहीर केला.

परंतु पुढील सर्ली लो. टिळक यांजवर खटला व शिक्षा होऊन त्यांची रवानगी मंडाले येथे झाली. फिस्तन १९११ साली जेव्हां नामदार खरे यांनी सरकारकडे चौकशी केली. तेव्हां त्यांना असे सांगण्यांत आले की, कबूल केलेली मदत देण्यास सरकार अजूनही तयार आहे. परंतु नकाशे, अंदाज-पत्रक व स्मारकाचे प्रत्यक्ष काम सरकारमार्फतच झाले पाहिजे. ही नवीन अडचण लक्षांत घेऊन नामदार खरे यांनी या पुढील कार्य लो. टिळक बंधमुक्त होऊन परत येईपर्यंत तहकूब ठेवले. परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणे टिळक आल्यावरही प्रथम त्यांची इतर व्यवधाने आड आली. टिळकासंबंधी सरकारची दृष्टी त्यांच्या बंधमुक्ततेनंतरही कलुषितच राहिलेली होती. आणि पुढे तर डेक्कन बँक बुडाल्यामुळे स्मारकाला लागणारा स्मारकमंडळाचा सर्व पैसाहि घोटाळ्यांत पडला. पुढे लो. टिळक हे विलायतेस गेले व परत आल्यानंतर थोडे दिवसांत मृत्यु पावले. तात्पर्य या सर्व कारणांमुळे स्मारकाची योजना पूर्ण होऊन अंमलांत येण्यास विलंब झाला. ता. १ मे सन १९०६ च्या केसरीमध्ये त्या सालच्या उत्सवासंबंधाने लिहितांना लो. टिळक यांनी असे उद्गार काढले होते की “ शिवाजी महाराजांच्या जीर्णो-द्वाराचे राष्ट्रीय कार्य पुरे होऊन रायगडावरील चवथा महोत्सव दुरुस्त होण्याची वेळ लौकरच येवो. ”

“परंतु जगदीश्वराच्या देवळाच्या दुरुस्तीचे काम अद्यापि व्हावयाचे आहे. आज जरी त्याची कांही योजना लोकांपुढे नाही, तरी कार्याने कार्य वाढते. येण्यास स्मारक-मंडळास सहजच उत्तेजन येईल आणि देवळाच्या जीर्णो-द्वाराचे कार्य हे आपल्या देशातील लोकांच्या धर्मबुद्धीला विशेष रीतीने प्रोत्साहनाने किंवा स्वतंत्रस्फूर्तीने पुढे घेऊन हे कार्य कां करणार नाही ? गडावर व्हावयास पाहिजेत. त्यातील मुख्य म्हटले म्हणजे धर्मशाळा किंवा विश्रान्तिगृह हे होय. सुदैवाने कुल्याबा जिल्हाबोर्डाला या कामी स्वतंत्रपणे

सतस्फूर्ती होऊन तिने आरंभिलेल्या धर्मशाळेचे झालेले निम्मे शिम्मे काम आपणांस पहावयास सांपडलेच आहे. आणि या कार्यास लागणारे सहाय्य वर्गणीने गोळा करण्याची खटपट सुरू असल्याने तेंही कार्य लौकरच पुरे होईल अशी आशा वाटत आहे. धर्मशाळेशिवाय तलावाच्या दुरुस्तीची व्यवस्था तसेंच पाचाड येथील मैदानांत प्रवाशांच्या सुकामाची व्यवस्था व रायगडचे पायथ्यापर्यंत येणाऱ्या सार्वजनिक मार्गांची सुव्यवस्था वगैरे लोकोपयोगी कामेही व्हावयाची आहेत. पण तींही सरकार, स्मारक मंडळ, जिल्हा लोकलबोर्ड व सर्वसामान्य जनता यांच्या परस्पर साहाय्याने पुढे मागे लौकरच पुरी होतील आणि रायगड व श्री शिवाजीमहाराजांची समाधी यांचे दर्शन घेणाऱ्या शिवभक्तांचा प्रवास व वसति सुलभ, व सुखाची होईल अशी चांगली व्यवस्था दिवसेंदिवस अधिकाधिक होईल अशी आशा वाटत आहे. ”

एक जुना प्रयत्न.

१०. केसरी मंगळवार ता. २० माहे एप्रील सन १९२६ इसवी मधील रा. व. पु. वा. जोशी यांचा समाधीवरील छत्रीवद्दलच्या जुन्या प्रयत्नांचा इतिहास. “ समाधीच्या जीर्णोद्धारसंबंधी पहिली सूचना व विनंति ४० वर्षांपूर्वी “समाधी शतकावली” या काव्याच्या रूपाने प्रस्तुत लेखकाने महाराष्ट्र जनतेपुढे आणली होती. मुंबई गॅझेटियरकरिता ठाणे व कुलाबा जिल्ह्यांतल्या ऐतिहासिक व प्रेक्षणीय स्थळांच्या वर्णनासाठी संशोधन कार्य करीत असता शिवसमाधीची शोचनीय स्थिती आमच्या निदर्शनास आली, व त्यासंबंधाने ‘ट्राईम्स ऑफ इंडिया’मध्ये एक पत्र लिहून जीर्णोद्धारची आवश्यकता आम्ही जनतेपुढे मांडली. त्यावेळी त्याचा कांही उपयोग झाला नाही पुढे इ.स. १८८५ साली वरील ‘समाधी शतकावली’ ह्या नावाचे मराठीत काव्य लिहून त्याच्या द्वारे रायगडावरील समाधीच्या जीर्णोद्धारची व शिवस्मारकाची आवश्यकता महाराष्ट्र जनतेच्या निदर्शनास फिरून एकदां आणली. या काव्यांत न्या. रानडे, कुंटे, तेलंग इत्यादि लोकाग्रणींस, महाराष्ट्रांतील संस्थानिकांस, कोल्हापूरचे रीजंट आवासाहेब घाटगे यांस व विशेषतः केसरीकारांस हे कार्य हातीं घ्यावे म्हणून सविनय प्रार्थना केली होती. तेलंग यांनी सहानु-

भूतिपर पत्र पाठवून आपली सहानुभूति दर्शविली. रा. सा. रानडे यांनी सप्रेम पत्र लिहून आम्हांस पुण्यास येऊन भेटण्याची सूचना केली. त्याप्रमाणे प्रस्तुत लेखक पुण्यास गेले होते. रा. सा. रानडे यांचे घरी नीळकंठराव कीर्तने व इतरही पुण्यांतील एक दोन पुढारी यांचा या कार्याकरिता हिराबागेंत एक जंगी सभा भरवावी असा विचार ठरला. त्यानंतर थोड्या अवधीने हिराबागेंत एक जंगी सभा भरून आमचें 'समाधी शतकावली' हें काव्य सभेपुढें वाचण्यांत आलें व फंड गोळा करण्याकरिता कमिटीची योजनाही झाली. सरकारची परवानगी न मिळाल्याने या सभेस प्रस्तुत लेखकास हजर राहतां आलें नाहीं. मध्यंतरीं म्हणजे रावसाहेबांची पहिली भेट घेऊन मुंबईस आपल्यावर समाधीच्या कार्यासाठीं अनेक दिशेनें आम्ही प्रयत्न चालविले होते. याच मुमारास कोल्हापूरचे रीजंट आवासाहेब घाटगे हे मुंबईचे गव्हर्नर फर्ग्युसन यांच्याबरोबर विलायतेस जाण्याकरितां आले होते. त्यावेळीं त्यांची भेट घेऊन समाधीची शोचनीय स्थिती त्यांच्या निदर्शनास आणून समाधीच्या जीर्णोद्दाराचें काम हातीं घ्यावें म्हणून त्यांना विनंति केली. विलायतेहून आल्यानंतर तें काम आनंदानें हातीं घेण्याचें त्यांनीं आम्हांस आश्वासन दिलें आणि आवासाहेब सूत्र व उदार असल्यामुळें शिवाजी स्मारकाचे कार्यास त्यांनीं मनःपूर्वक सहाय्य केलें असतें असें आम्हांस वाटतें. परंतु मध्यंतरीं एक गोष्ट घडली त्यामुळें त्यांचें मन साशंक झालें असावें असें वाटतें. ती गोष्ट ही. प्रस्तुत लेखक सर जॉर्ज फॉरेस्ट यांनीं मुंबई सरकारतर्फे प्रसिद्ध केलेल्या *Selections from State Papers Maratha Series Vol. 1st* या पुस्तकात शिवाजीच्या रायगडावरील बखरीचें भाषांतर अग्रभागीं दिलें आहे. त्यांत खालील प्रमाणें थोडासा मजकूर आढळतो. " When Shiwaji went to take half his share of chandi chandawar in the year of Shalivahan 1595 [A. D. 1673] the Goddess Bhawani came into his body and remained there five hours, during which time she gave him a view of future events, viz. that his dominion would fall into the hands of the people with red faces; that Smbhaji would be taken prisoner

by the Moghals; that Rajaram would succeed him on the masnad; that Shivaji would in the course of time, come into the world again under a new form and extend his dominion to Delhi for 27 Generations."

(जेव्हां शिवाजी शके १५९५ (इ. स. १६७३) गध्ये चंदी चंदावरला आपला अर्धा हिस्सा मागण्यास गेला होता तेव्हां त्याच्या अंगांत तेथे भवानी देवी संचरली. ती ५ तास पर्यंत त्याच्या अंगांत होती. तिने त्या अवधीत त्याला पुढील भविष्य कथन केलें. तें हें कीं, त्याचें राज्य ताम्र लोकांच्या हातांत जाईल; संभाजीला मोंगल कैद करतील; राजाराम संभाजीची गादी जिंकिल; आणि शिवाजी या जगांत पुन्हां अवतीर्ण होऊन तो आपलें राज्य दिल्लीपर्यंत वाढवील व तें २७ पिढ्या होईतों टिकेल.)

रायगड संबंधीच्या भाषांतराच्या प्रुफाची एक प्रत सर जॉर्ज फॉरेस्ट यांनीं गव्हर्नर फर्ग्युसन यांस व प्रस्तुत लेखकानें दुसरी प्रत आबासाहेब घाटगे यांस अवलोकनार्थ दिली होती. भाषांतराच्या प्रुफाच्या पृष्ठभागावर असलेला बरील मजकूर गव्हर्नर साहेबांस राजकीय अस्वस्थता उत्पन्न करणारा आहे असें वाटून त्यांनीं एडनहून त्यावेळचे अँकिटिंग गव्हर्नर सर मॅक्स्वेल मेलविल यांस त्याच्या ग्राह्याग्राह्यतेविषयीं तार केली ! ज्याअर्थी ही बखर आमच्या आग्रहास व विनंतीस मान देऊन कांहीं फेरफार न करितां सर जॉर्ज फॉरेस्ट यांनीं मुंबई सरकारतर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या *Selections from State Papers, Maratha Series Vol. 1st.* ह्या पुस्तकाच्या अग्रभागीं घातली होती त्याअर्थी त्यांतील विषयाच्या पात्रा-पात्रतेसंबंधी जबाबदारी आमच्यावर होती व याच करितां आम्हांस व सर जॉर्ज फॉरेस्ट यांस जाब विचारला असतां स्पष्टीकरण करणें जरूर होतें. परंतु समाधानाची गोष्ट ही कीं, सर मॅक्स्वेल मेलविल व पील यांच्या अवलोकनांत हा विषय पूर्वीच आला होता. यामुळे आमचें स्पष्टीकरण जाण्या-पूर्वीच सर मेलविल यांनीं त्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेऊन त्यांतील सर जे. फर्ग्युसन यांना आक्षेपार्ह वाटलेलें विधान अस्वस्थता उत्पन्न करणारें नसून ऐतिहासिक सत्य आहे म्हणून तें छापण्यास परवानगी दिली. आबासाहेब व गव्हर्नर फर्ग्युसन साहेब इंग्लंडला जातांना एकाच बोटींत

असल्यामुळे शिवाजीच्या भविष्यासंबंधी त्यांचेमध्ये चर्चा झाली असावी; व गव्हर्नरास ते अराजकतेचे व अस्वस्थता उत्पन्न करणारे आहे असे वाटल्यामुळे आवासाहेवांचेही मन जीर्णोद्दारासंबंधी साशंक झाले असावे. ही गोष्ट पुढे आमच्या प्रत्ययासही आली. आवासाहेव विलायतेहून परत आल्यानंतर शिवाजीच्या जीर्णोद्दाराचे काम हाती घेण्यास त्यांना मी पुन्हा विनंति केली पण त्याचा कांहीच परिणाम झाला नाही.

फर्ग्युसन यांच्या मागून लॉर्ड रे हे मुंबईचे गव्हर्नर झाले. त्यांसही पत्र लिहून समाधीचे कार्य हाती घ्यावे म्हणून विनंति केली व याचा विचार होईल असा त्यांच्याकडून जबाबही आला. पुढे कांही काळ लोटल्यावर कुलाब्याचे कलेक्टर मि. सिंक्लेअर यांनी आम्हांस कळविले की, रायगडावरील समाधीची स्थिति सरकारने (पी. डब्ल्यू. डी.) खात्याच्या नजरेस आणली आहे व त्यांच्याकडून योग्य ती व्यवस्था होईल. रायगड व त्याच्या आसमंतांतील जागाही राखून ठेवलेल्या जंगलाच्या हद्दीत असल्यामुळे बहुजनसमाजास तेथे सार्वजनिक उत्सवास परवानगी देणे इष्ट होणार नाही.

आपले वास्तव्य पुण्यास असल्यामुळे रा. रा. रानडे यांच्या कमेटीने काय केले हे आपणांस अवगत असेलच. लो. टिळक यांनी १८९९ या वर्षी म्हणजे पहिली सभा झाल्यानंतर दहा वर्षांनी हे कार्य आपल्या हाती बसले व ते आज त्यांच्या आपल्या व इतर मित्रांच्या परिश्रमाने पूर्णतेस येत आहे हे पाहून आम्हांस अतिशयच आनंद होत आहे. ह्या कार्यासाठी केसरीकारांनी व महाराष्ट्रांतील ज्या देशाभिमानी सद्गृहस्थांनी मनोभावाने सहाय्य केले त्यांची महाराष्ट्र जनता ऋणी राहिल.

रायगडावरील दुसरा उत्सव

११. लो. टिळक तुरुंगातून सुटून आल्यावर पुन्हा रायगड येथे शिव-जन्मोत्सव करण्याचे ठरले. त्याप्रमाणे २३ एप्रिल सोमवार चैत्र वद्य ९ शके १८२२ ही तिथी शिवाजीफंड कमिटीकडून ठरविण्यांत आली. वास्तविक ही तिथी जन्मदिनाची पण नव्हे व राज्याभिषेक दिनाची पण नव्हे. परंतु उत्सवास सोईस्कर म्हणून धरिली होती. रायगडच्या आसपास

महाड, बोरवाडी, बिरवाडी येथील स्वयंसेवक गोळा करण्यांत आले, निमंत्रणें वगैरे पाठविलीं. पांढरपेशे १००।६०० व मावळे वगैरे मिळून मोठा जमाव रायगडावर जमला होता. सोमवारी सकाळपासून कार्यक्रमास सुरवात झाली. कै. विनायकशास्त्री अभ्यंकर यांचें कीर्तन, मेळ्यांचे कार्यक्रम, आरती वगैरे होऊन प्रसादाच्या पंक्तीस सुरवात झाली. प्रसादाचा बेत साधा, सार भात हाच होता. पण तोही मंडळींना फार गोड वाटला. पुणेंकर पाहुणे मंडळीही स्वयंसेवकांसमवेत गंगासागराचें पाणी भरणें, पंक्ति वाढणें वगैरे कामांत भाग घेत होती. रात्रीं फिरून कार्यक्रमास आरंभ झाला. राजवाड्यापासून महादेवाचे देवळापर्यंत पालखीचा छविना, नळे चंद्रज्योति, वाजंत्री, भजनी मेळे यांच्यासह निघाला. जगदीश्वराचे देवाल्याला प्रदक्षिणा घालून पालखी राजवाड्यांत आली. तेथे गोंधळ्यांचे पोवाडे झाल्यावर लो. टिळकांनीं स्मारकाच्या रकमेचा जमाखर्च सांगितला, व समाधीच्या दुरुस्ती-प्रीत्यर्थ काय तजवीज केली आहे हेंही सांगून लवकरच त्या कामास सुरुवात होईल असें आश्वासन दिलें. नंतर आरती प्रसाद होऊन पहाटे दोन अडीच वाजतां उत्सव समाप्त झाला. लो. टिळकांनीं आपल्या भाषणांत उत्सवाच्या हेतूसंबंधानें जरी फारशी चर्चा केली नव्हती तरी “इतके खटले वगैरे झाले असतां हा उत्सव इतक्या थाटानें होत आहे. यावरून लोकांची भावना अद्याप जागृत आहे. व सरकारनेंही उत्सवास प्रतिबंध केला नाहीं, यावरून सरकारचेंही मन साफ असावें” असें सांगितलें. सदर प्रसंगीं बंदोबस्तासाठीं पोलीस वगैरे पाठविण्यांत आले होते.

या उत्सवाचे पूर्वीच थोडे दिवस शिवजन्मतिथीसंबंधाचा वाद निघून त्यांनीं अनेक पुराव्यांनीं शके १९४९ वैशाख शु॥ १ गुरुवार उत्तररात्र अश्विनी नक्षत्र हा काल ठरविला !

रायगडावरील तिसरा महोत्सव

१२. सन १९०६ च्या एप्रील महिन्यांत हा उत्सव करण्यांत आला. एकंदर समाज मार्गील १९०० सालापेक्षां कमी होता. तरी सरकारी बंदोबस्त भरपूर होता. या उत्सवाचें अध्यक्षस्थान कै. दाजी आबाजी खरे यांस दिलें होतें. कै. दाजीसाहेब यांच्या पत्नीही गडावर उत्सव प्रसंगीं

आल्या होत्या. कै. लोकमान्याबरोबर कै. शि. म. परांजपे, श्री. दत्तोपंत लिमये, श्री. भाऊसाहेब चौकर इ. इ. मंडळी गडावर गेली होती. यावेळीं सरकारची दृष्टी थोडी निवळली आहे असे वाटत होते. म्हणून कायदे कौन्सिलचे सभासद दाजी साहेब खरे यांस अध्यक्ष करून त्यांचेमार्फत सरकारांत खटपट करून स्मारकास वर्गणी व इतर मदत मिळविण्याचा लोकमान्यांचा विचार होता. लॉर्ड कर्झन यांनी पुराणवस्तु संरक्षणाचा कायदा केला होता. त्याअन्वये समाधीच्या दुरुस्तीची सरकार आपण होऊन कांहीं तजवीज करील अशी आशा वाटत होती. उत्सवाचा कार्यक्रम मागील दोन उत्सवांप्रमाणेच ठरविला होता. स्मारकफंडाचा हिशेब लो. टिळकांनी वाचून दाखवून पैन्पैचा मेळ दाखविला.

याच वेळीं शिवनेरीवर शिवजन्मस्थानी सरकारने एक त्यांच्या नांवाची पार्टी लाविली. सारांश सरकारची दृष्टी बदलली आहे त्याचा फायदा घेऊन एकदांचे स्मारक उभारण्याची पर्वणी साधावी असा लो. टिळकांचा वेत होता. कै. दाजीसाहेब यांच्या अर्जावरून लॉर्ड लॅमिंगटन हे स्वतः रायगडावर आले. वाटेंत त्यांस पावसाने फारच त्रास दिला. सर्व गड तशा पावसांत त्यांनी स्वतः हिंडून पाहिला. नंतर त्यांनी समाधीच्या दुरुस्तीला ५००० रु. आणि इतर सामानसुमान देण्याचा सरकारी ठराव काढला.

अशाप्रकारे तिसऱ्या उत्सवप्रसंगी रायगडावरील शिवसमाधीवरील स्मारकाला सरकारची प्रत्यक्ष मदत मिळण्याचा संकल्प झाला.

रायगड येथील चौथा महोत्सव.

(केसरी तारीख ६ माहे एप्रिल १९२६ करून)

१३. शिवाजी स्मारक मंडळाने पूर्वी संकेत ठरवून प्रसिद्ध केल्याप्रमाणे चौथा महोत्सव शनिवार ता. ३ माहे एप्रिल १९२६ रोजी रायगड येथे पार पडला. महाड येथे स्मारक-मंडळाने तात्पुरते स्वागतमंडळ बनविले होते. उत्सवाकरिता लोक शुक्रवार पासून येऊ लागले. स्मा. मं. चि. श्री. न. चि. केळकर कांहीं प्रतिनिधीसह शुक्रवारी सकाळी गडावर आले. तत्पूर्वी भोजनगृहाची व सभेची मांडव घालून व्यवस्था ठेवण्यांत आली होती.

उत्सवाचे नियोजित अध्यक्ष श्रीमंत राजे लक्ष्मणराव भोंसले व डॉ. मुंजे शनिवारी सकाळी गडावर आले. छत्री पुरी झाली नसल्यामुळे छत्रीचा समारंभ कांहीच नव्हता. श्री. राजे लक्ष्मणराव यांनी दोनप्रहरीं समाधीची यथाविधी वेदोक्त विधीने पूजा केली. व लघुरुद्राचें उदक सोडून समाधीला उंची वस्त्रांचा अहेर केला. शनिवार सकाळी महाड येथील शिल्पकार फडके यांनी वनविलेल्या शिवाजी महाराजांचा अर्धपुतळा सिंहासन शिळेवर बसविला. व त्यावर आवासचे शिल्पकार करमरकर यांनी केलेला ब्रॉन्झचा प्रतिमाफलक मांडण्यांत आला. मूर्तिला हार घातल्यावर वे. फडकेशास्त्री यांचें पुराण व प्रार्थनापद्यें झालें. ह. भ. प. मुरुडकरबुवा यांचें कीर्तन झालें. बरोबर ११॥ वाजता प्रसादाच्या समाराधनेस आरंभ झाला. पंक्ती वर पंक्ती उठत होत्या. जातगोत मनांत न आणितां सर्वानीं प्रसादाचें अन्न पवित्र मानून आनंदानें खाल्लें. दुपारी ४॥ वाजतां कुलाबा जिल्हा लो. वो. मार्फत बांधल्या जाणाऱ्या धर्मशाळेचा पायाचा दगड राजे लक्ष्मणराव भोंसले यांनी बसविला. बोर्डाचे अध्यक्ष श्री. सितारामपंत टिळक यांनी प्रास्ताविक भाषण केलें, “अशा राजधानीच्या जागी यःकश्चित् दहावीस हजारांची छत्री किंवा दहावीस हजारांची धर्मशाळा बांधतांना बांधणाराच्या मनांत स्वतःविषयीं महत्त्वाची बुद्धि न येतां उलट स्वतःच्या क्षुद्रपणाची भावनाच अधिक प्रगट होते. तथापि पूर्ववैभवस्मरणाला जर पुराणवस्तुदर्शनाचें सहाय्य घेणें इष्ट तर ही क्षुद्रपणाची भावना मनांत दडपून टाकून समाधि रक्षणाकरिता छत्री व तिच्या दर्शनाला लोकांकरतां निवाऱ्याची धर्मशाळा अशा अनुषंगिक गोष्टीही म्हणून त्यांचा उपक्रम होत आहे तो योग्य होय.” नंतर राजेसाहेबांनी रुप्याच्या सुंदर करणीने चुना घातल्यावर कोनशीला बसविण्यांत आली. धर्मशाळेला १५१ रुपयांची देणगी दिली. श्री. केळकर यांनी आभार मानतांना कुलाब्याचे कलेक्टर व मुंबईचे गव्हर्नर यांनी धर्मशाळेला देणगी दिल्याचें सांगितलें.

सायंकाळीं सिंहासनापासून शिवाजी महाराजांच्या दोन्ही प्रतिमा पालखींत घालून छत्रीकडे जाण्यास छविना निघाला. मिरवणुकीपुढें दाडपट्टा वगैरे मर्दानी खेळ सुरू होते. छविन्याचा थाट व जमाव पाहून प्रेक्षकांस

ऐतिहासिक कालाची आठवण झाली. पालखी छत्तीला भेटून आल्यावर पुन्हां सभास्थानीं आणली. व राजेसाहेबांच्या अध्यक्षतेखालीं सभेस सुरुवात झाली. प्रास्ताविक भाषणांत राजे लक्ष्मणराव यांनीं शिवाजीचें शौर्य, मुत्स-
द्देगिरी, धर्मरक्षण व देशरक्षण यांची पराकाष्ठा, स्वराज्यस्थापनेची कळकळ इत्यादि गोष्टींचें मार्मिक, गंभीर व कळकळीचें विवेचन केलें. स्मा. मं. चि. श्री. केळकर यांनीं १ एप्रील १९२६ पर्यंतचा शि. स्मा. फं. हिशोब सांगितला. श्री. रामभाऊ सोमण यांनीं स्मा. कमेटीनें या स्मारकाचें काम तडीस नेल्या-
बद्दल आभार मानण्याचा व नवें कार्यकारी मंडळ नेमण्याचा ठराव मांडला. या ठरावाला ना. वेळवी श्री. काणे, डॉ. वेलकर, प्रो. पोतदार, श्री. आपटे, डॉ. सावरकर, डॉ. मुंजे व श्री. रानडे यांनीं दुजोरा दिला.

रायगड शिवाजी स्मारक कमिटी.

१४. अध्यक्ष:—श्री. मो. गो. देशमुख.

उपाध्यक्ष:—श्री. शि. म. पराजपे, श्री. र. पां. करंदीकर, श्री. मु. रा. जयकर, श्री. ना. केशवराव, श्री. द. व्यं. वेळवी, खजिनदार व चिटणीस:—
श्री. न. चिं. केळकर. दु. चिटणीस:—श्री. ना. रा. गुंजाळ.

सभासद—बृहन्महाराष्ट्रातील चौतीस पुढारी (केसरी ता. १३।४।२६ पहा)
येणेप्रमाणें कमिटी नेमण्याचा ठराव पास झाल्यावर श्री. केळकर यांनीं सर्वांचे आभार मानले. शेवटीं अध्यक्ष श्री. राजे लक्ष्मणराव भोंसले यांचा सन्मान करण्याकरितां हार घालण्यांत आला. व या प्रसंगाची खुण म्हणून मुद्दाम केलेली प्रस्तुत उक्त्याला यथोचित अशी रुप्याची तलवार व मानाचा पहिला नारळ हीं देण्यांत आलीं. ती स्वीकारतांना अध्यक्ष गर्हिवरले व म्हणाले ' या काळांत उत्सवमंडळानें दिलेली ही देणगी स्वीकारणाऱ्याची लाज एक श्री. शिवाजीमहाराज राखू शकतील ' हे हृदयस्पर्शी उद्गार, ती गंभीर वेळ आणि शिवरायांच्या स्मरणानें सद्बोधित झालेला श्रोतृसमूह हें दृश्य विशेष नव्हे काय ? श्री. केळकर व श्री. गुंजाळ या चिटणीसद्वयांना राजांनीं उंची वस्त्रांचा आहेर केला. अशा रीतीनें सभा आटोपल्यावर पोवाडे म्हण-
ण्यांत आले. व रात्रीं बारा वाजतां शिवाजी महाराजांच्या जयघोषान उत्सव पार पडला.

रायगड व कुलाबा जिल्हा बोर्ड.

१५. रायगड किल्ला हा कुलाबा जि. बोर्डाचे हद्दींत येतो. लो. बोर्ड ही संस्था हल्लीं बहुतांशीं लोक प्रतिनिधींच्या ताब्यांत आल्यासारखी आहे. महाराष्ट्रांतील जनता ज्या अर्थी रायगडावरील समाधीच्या दुरुस्तीसाठी व स्मारकासाठी हजारों रुपये जमविते, त्याअर्थी रायगडाचे यात्रेकरूंना उतर-प्यासाठी धर्मशाळा व जाण्यासाठी चांगला सडकेचा रस्ता करून देण्याची नैतिक जबाबदारी कुलाबा लो. बोर्डवर पडते. ह्या जबाबदारीची जाणीव बोर्डाला झाली असून त्यांनी त्या दिशेने काय प्रयत्न केला त्या संबंधीचा कु. लो. बोर्डाच्या सन १९२६ ते २८ सालच्या अहवालांतील उतारा सादर करितो.

गडावर चालून गेल्यावर विसांव्याकरितां सोय असावी म्हणून महाड ता. लो. बोर्डाने तारीख २५।५।१९२२ रोजी ह्या किल्यांत धर्मशाळा बांधण्याचा ठराव केला. परंतु हे विशेष खर्चाचे काम ता. बोर्डाकडून होण्यासारखें नसल्यामुळे त्या वेळचे जिल्हा बोर्डाचे अध्यक्ष कै. रा. व. गजानन महादेव कामत यांनी ते हातीं घेऊन धर्मशालेकरितां गडावर १० गुंठे जागा सरकारकडून मिळविली [सरकार ठराव रेव्हेन्यु डिपार्टमेंट नं. २१४८।२४ ता. २०।१।२५] ह्या बोर्डाची आर्थिक परिस्थिती अनुकूल नसल्यामुळे रा. व. कामत यांच्यामागून झालेले अध्यक्ष मे. सिताराम विश्वनाथ टिळक यांनी रायगड-धर्मशाळा फंड सुरू करून त्यास नेक नामदार गव्हर्नर साहेब सर लेस्ली विल्सन यांची व दुसरे थोर गृहस्थांची सहानुभूति मिळविली. व फंड गोळा करण्याकरितां एक प्रचारक नेमण्यात आला. त्यानें कुलाबा, टाणें, पुणें, सातारा, रत्नागिरी, पूर्व व पश्चिम खानदेश या जिल्ह्यांत तसेंच वडोदें, कोल्हापूर, सांगली, मिरज, कुरंदवाड, जमखिंडी, मुधोळ, भोर, फलटण, औंध, गगनबावडा, अक्कलकोट, हैद्राबाद, धार, देवास वगैरे संस्थानांतून प्रवास करून वर्गणी गोळा करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. तसेंच दुसऱ्या जिल्हा बोर्डाकडून व इतर सार्वजनिक संस्थाकडून मदत होत आहे.

येणेंप्रमाणें रायगड किल्यांत धर्मशाळा बांधण्यांत आली. व धर्मशालेची कोनशिल्ला क्षत्रियकुलावतंस श्रीमंत धर्मवीर, धर्मविभूषण राजे लक्ष्मणराव

साहेब भोंसले, नागरपूर यांचेकडून तारीख ३ एप्रिल सन १९२६ रोजी वसविण्यांत आली. त्यावेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनी स्वतः गडावर येऊन व फंडास मदत करून या कार्यास उत्तेजन दिलें.

या धर्मशाळेस ९३२३ रुपये खर्च आला. त्यापैकी ह्या फंडांतून ७००० रुपये घेतले असून बाकीचे बोर्डांनै दिले. या फंडांत तारीख ३१।३।२८ पर्यंत १३२४८ रुपये जमले. व त्यांतील धर्मशाळेकरितां ७००० रुपये व धर्मशाळेजवळ औटहाऊस करितां व धर्मशाळेच्या व्हरांड्यांस कठडा व लाव्या वसविण्याकरितां लागणारे २९.१४ रुपये फंडांतून घेतां फंडात बाकी ३३३४ रुपये राहात आहेत. आतां धर्मशाळेचें काम संपलें आहे. परंतु रायगडावर जाणाऱ्या लोकांचे सोईसाठीं बोर्डास पुष्कळ कामें हातीं घेण्यासारखी आहेत, व जसजसा फंड जमत जाईल, त्या त्या मानानें कामें हातीं घेण्याचा बोर्डाचा विचार आहे. करितां या फंडाचें नांव बदलून त्यास रायगड फंड असें नांव देण्यांत आलें आहे.

हा फंड लोकलफंडास लागू असणाऱ्या नियमाप्रमाणें बोर्डांनै आपले ताब्यांत ठेवला असून त्याचा विनियोग कसा करावयाचा या बाबत सूचना करण्याकरितां एक कमेटी नेमण्यांत आली आहे. ह्या कमेटीच्या द्वारे रायगड फंडाचा योग्य तो विनियोग होऊन लोकांच्या उदार देणग्यांचें फळ लौकरच दिसून येईल असा पूर्ण भरवंसा वाटत आहे.

कुलावा जिल्हा बोर्डाकडून श्री. पु. स. आटवले, राहाणार पाली, यांस प्रचारक नेमण्यांत आलें होतें. ते गेलीं ५।६ वर्षे पुणे, मुंबई, बेळगांव, इंदूर, कोल्हापूर, सोलापूर, सांगली, मिरज इ. इ. ठिकाणीं वर्गणी जमविण्यास हिंडत होते. त्यांनीं रायगडच्या फोटोंचा एक संग्रह तयार केला असून कांहीं ठिकाणीं ते रायगडबद्दल सदीप व्याख्यानें देत. त्यांनीं अत्यंत कसोशीनें काम करून रायगड फंडास बरीच वर्गणी मिळवून दिली. वर्गणीची पोंच केसरींतून वारंवार प्रसिद्ध होत असे.

प्रकरण ९ वें.

रायगडावर जाण्याचे नवे व जुने मार्ग

मारे ३५ वर्षांपूर्वी महाडचे प्रसिद्ध नागरिक कै. प्रो. गो. गो. टिपणसि यांनी रायगडवर्णनपर एक लहानसे पुस्तक लिहिले आहे. त्यांत मुंबईहून रायगडावर जाण्याचा एक मार्ग दिला आहे. पुस्तक लिहिले त्या वेळेस तोच मार्ग सुमार्ग होता. पण हल्ली तो मार्ग मार्गे पडून अगर गैरसोईचा ठरून आधुनिक सुख-

साधनांनी सुसज्ज, जलद वेगाचा, मोटार प्रवासाचा मार्ग प्रचलित आहे. आणखी दहा वर्षांनी कोंकण प्रांती रेल्वे झाल्यास रेल्वेचा मार्ग ह्यापेक्षाही सोईस्कर निघेल, आणि कोणी सांगावे, आणखी ५० वर्षांनी विमानांची वाहतुक झाल्यास दिल्लीहून सकाळी निघालेला प्रवासी दुपारी रायगडी पोचू शकेल. ज्या शिवशाहीचा रूमशामपर्यंत दरारा बसविण्याची महत्त्वाकांक्षा १८ व्या शतकातील मुत्सद्यांच्या मनांत वावरत होती. ते रूमशामही मग रायगडास दूर नाही. सांगण्याचा मुद्दा-भौतिक शोधांनी जुन्याला पुरे म्हणायला लावून नव्याचा धडाका जगभर प्रतिदिनीं गाजविला आहे. तेव्हां आज आम्ही दिलेले मार्ग मार्गे पडले तर नवल काय? आज प्रचलित असलेले मार्ग दिल्याशिवाय या पुस्तकांची पूर्णता होणार नाही हे जाणून रायगडावर जाण्याचे आजचे मार्ग देतो.

२. मार्ग सांगतांना आम्ही मुंबई, पुणे, कोल्हापूर व गोवे हीं चार केंद्रे कल्पून तेथून महाडपर्यंतचे मार्ग प्रथम सांगून, मग महाड ते रायगड हा मार्ग देऊं. महाड, गोरेगांव, बिरवाडी व निजामपूर या चार ठिकाणाहून रायगडावर जाण्याचे मार्गही देण्यांत आले आहेत.

३. प्रथम मुंबई ते महाड:—मुंबईहून सकाळीं ७ वाजतां धरमतर लाईनच्या बोटीने १० वाजतां धरमतरला यावे, भाडे सेकंड क्लास १५ आणे व थर्ड १० आणे. धरमतरीस महाडच्या पुष्कळ मोटारी येतात. महाडपर्यंत २ ते २॥ रु. भाडे पडते. महाडास दुपारीं २ ते ३ च्या सुमारास त्या मोटारी येतात. धरमतर ते महाड अंतर ५६ मैल आहे.

दुसरा मार्ग:—मुंबईहून सकाळच्या लोकलने ठाण्यास यावे. ठाण्यास महाडच्या अगर पेणच्या मोटारी मिळतात. पेणची मोटार धरमतर नाक्यावर बदलून महाडच्या मोटारींत वसावे.

तिसरा मार्ग:—मुंबईस सकाळीं कोंकण लाईनच्या बोटींत हरेश्वरचे तिकिट काढून वसावे. बोट ४ वाजतां हरेश्वरास येते. रात्रभर तेथे मुक्काम करून सकाळीं दासगांव खाडीतील मोटार लांचमधून दासगांवी यावे. तेथे महाडच्या मोटारी मिळतात. हा तिसरा मार्ग हल्लीं बहुतेक रद्द झाल्यासारखा आहे. त्यांतल्या त्यांत जयंती व तुकाराम बोट बुडाल्या पासून तर ह्या मार्गाने येणारे प्रवासी फार विरळा. पहिल्या दोन मार्गांनीं खर्च कमी लागून शिवाय प्रवास ५ तासांत होतो. म्हणून पहिले दोन मार्गेंच हल्लीं जोराची रहदारी आहे.

४. पुणे ते महाड—पुण्याहून दोन मार्गांनीं महाडास येतां येतें. पुण्याहून सकाळीं ७ वाजता निघणारी मोटार लोणावळा खंडाळा या मार्गाने १० वाजतां धरमतरीवर येते. तेथून मुंबईची बोट आल्यावर निघून सुमारे २ ते ४ च्या दरम्यान महाडला येते.

दुसरा मार्ग:—पुण्याहून सकाळीं ७ वाजतां निघणारी मोटार भाटवरचे धरण, भोर, या रस्त्याने वरंध्या घाटांतून दुपारीं १ ते २ च्या दरम्यान महाडास येते.

पहिला मार्ग जास्त लांब असल्यामुळे, मोटारींत बसण्याचा कंटाळा येतो. दुसरा मार्ग त्या मानाने नजीक, नयनमनोहर व शिवशाहीतील घडामोडींची घडोपदी स्मृति देणारा पण घाटांत थोडा धोक्याचा आहे.

५. कोल्हापूर ते महाड:—कोल्हापुराहून मोटारीने कऱ्हाड, कऱ्हाडाहून

कुंभार्ली घाटानें चिपळूण, चिपळूणाहून खेड, खेडपासून कशेडी कवटीच्या घाटानें पोलादपूर व महाड हा सर्व मोटारीचा प्रवास झाला.

दुसरा मार्ग:—कोल्हापुराहून रेल्वेनें मिरज, मिरजेहून पुणें, पुणें ते महाड मार्ग मार्गे दिला आहे.

तिसरा मार्ग:—[सायकलनें अगर मोटारनें जातां येईल.] कोल्हापुराहून सातारा, सातार्याहून मालकमपेठ—महाबलेश्वर—तेथून पारघाटांतून पोलादपूर व महाड.

६. गोवें ते महाड:—गोव्याहून आगवोटीनें मुंबईस यावें. मुंबई ते महाड मार्ग मार्गे दिला आहे.

दुसरा मार्ग:—गोव्याहून रत्नागिरीस आगवोटीनें यावें. रत्नागिरीपासून महाडपर्यंत मोटार सर्विहस आहे.

मार्गे दिलेल्या चार केंद्रापासून महाडास येण्याचे आजचे सोईस्कर मार्ग दिले आहेत.

७. कल्याण ते महाड:—नाशिक, खानदेश या भागांतून येणाऱ्या प्रवाशांनीं रेल्वेनें कल्याणास यावें. तेथून रेल्वेनें कर्जतला अगर ठाण्याला जावें. कर्जतहून व ठाण्याहून धरमतरीस येणाऱ्या मोटारी सकाळीं ७ वाजतां निघतात. त्या मोटारीनें महाडास येतां येतें.

आता महाडाहून रायगडावर जाण्याचे मार्ग देण्यापूर्वी महाडासंबंधी चार शब्द लिहिणें जरूर आहे.

८. महाड हें तालुक्याचें ठिकाण असून, ऐतिहासिक कालापासून आजपर्यंत मोठें व्यापारी शहर आहे. कुलाबा जिल्ह्याच्या दक्षिणार्धात याच्याइतकें मोठें संपन्न शहर दुसरें नाही. बाणकोट बंदरापासून महाडपर्यंत मोठमोठीं जहाजे खाडींतून येऊं शकतात. महाड हें बंदर असून घाटीगाड्यांची उतार पेठ आहे. मुंबई व कलिकोट येथील गलबतें महाड बंदरांत येऊं शकतात. तसेंच पारघाटानें, वरंध्याघाटानें घाटीगाड्या महाडच्या तळावर बिनबरसार्तीच्या दिवसांत येऊं शकतात. मोसमांत महाड बंदरांत १०।१५ गलबतें व तळावर २००।३०० गाड्या व्यापारा-

च्या निमित्तानें आलेल्या असतात. महाडची मुख्य बाजार पेठ १॥ मैल लांबीची असून रचनेच्या दृष्टीने फार नमुनेदार आहे. भात दळण्याच्या येथें ७ गिरण्या असून तांदूळ करण्याचें फार मोठें काम येथें होतें.

महाड बंदरांतून तांदूळ, नागली, वरी, भात. हिरडे, सागवान, लांकडी कोळसा, कडवे इ. इ. माल मुंबई व कालिकोट बंदरीं जातो.

कापड, साखर, चहा, स्टेशनरी, माल, राकेल, लोखंडी सामान, इ. इ. माल मुंबईहून महाडास येतो.

पुणें, भोर, वाई, कऱ्हाड, सातारा, फलटण येथून गहू, हरभरा, तुरी, भुईमुग, हळद, तंबाखू, जोंधळा, वाजरी, तेल, मिरची, बटाटे, कांदे, लसूण इ. इ. माल महाडच्या तळावर विक्रीस येतो. महाडची एकंदर वार्षिक व्यापारी उलाढाल एक कोट रुपयांची आहे.

महाड म्युनिसिपालिटी संपन्न असून शहराची व्यवस्था ठीक आहे. महाड येथें पाहाण्यासारखीं ठिकाणें—वीरेश्वराचें मंदीर, मैकावतीचें जुने मंदीर, बंदरावरील—महायुद्धांत भरण पावलेल्या शिपायांच्या स्मारकाप्रित्यर्थ उभारलेला—दगडी स्तंभ हीं स्थळे विशेष आहेत.

१. महाड ते रायगड:—महाडाहून रायगडचा पायथा सुमारे १२ मैल लांब आहे. महाडाहून सायंकाळीं ७ वाजतां बेलगाडीनें निघावें तें नातें या गांवांवरून कोंझरास व तेथून पाचाडास जावें. ५-६ वर्षांपूर्वी नात्यापर्यंत फक्त चांगला रस्ता होता. पण अलिकडे कुलाबा डि. लो. बोर्डानें पाचाडपर्यंत सडक बांधली आहे. म्हणून तेथपर्यंत बेलगाड्या जाऊं शकतात. लवकरच मोटारीनें पाचाडपर्यंत जातां येण्यासारखा रस्ता होईल. हल्लींही मोटार जाऊं शकते.

पाचाड येथें पूर्वा मोठी पेठ होती. गडावरील सर्व सामानाचा पुरवठा पाचाडहून होत असे. महाराजांची आई जिजाबाई यांचा वाडा व त्याच्या नांवाची विहीर तेथें आहे. ती विहीर अद्यापपर्यंत पडकी होती. परंतु १९२६ सालीं इंदूरच्या महाराजांनीं ५००० रुपये तिच्या जिर्णोद्धाराकरतां दिल्या. मुळें हल्लीं तिचें बांधकाम पुरें झालें आहे. मातुश्री जिजाबाईंच्या वाड्याच्या पडक्या भिंती येथें अद्याप दिसतात. वाडी गांवच्या देशमुखांच्या घराण्यांत

एक महत्त्वाची ऐतिहासिक वस्तु आहे. ती म्हणजे शिवाजी महाराज आपले गुरु रामदास यांच्या ज्या पादुकांची पूजा करीत त्या पादुका त्यांचे घरी आहेत.

१०. माणगांव ते रायगड:—माणगांव हा गांव धरमतर—महाड रस्त्यावर असून महाडच्या उत्तरेस १७ मैलांवर आहे. हे तालुक्याचे ठिकाण आहे. माणगांव येथून सकाळी ६ वाजतां बैलगाडीने अगर पायाने निघून पळसगांवाहून घरोशी येथे जावे. घरोशी या गांवीं पाण्याचे दुर्भिक्ष आहे. तेथे दुपारचे जेवण करावे. तेथून ऊन कमी झाल्यावर सुमारे ३ वाजतां निघावे. निघतांना बरोबर पाण्याचा तांब्या भरून घ्यावा. कारण रस्ता चढणीचा असून वाटेत कोठेही पाणी नाही. पहिला चढाव चढल्यावर दोन रस्ते लागतात. एक आडवा, डोंगर पडारावरून व दुसरा पठारावरून खाली खोऱ्यांत व तेथून पुन्हा डोंगराच्या चढावाने वर जाऊन रायगडच्या पायथ्याशीं पाचाडच्या वाडीवर पहिला रस्ता जास्त लांब पण विनचढणीचा. दुसरा लांब कमी पण चढउताराचा. दोन्ही रस्त्यांनीं मनुष्य रायगडच्या पायथ्याशीं असणाऱ्या पाचाड गांवीं जातो. पाचाडाहून रायगडचा चढाव सुरू होतो. पाचाडापासून २ फर्लांगावर एक खिंड आहे. त्या खिंडीतून पलीकडे जाऊन मग किल्याच्या उत्तरेकडून वर चढण्याचा रस्ता आहे. हल्लीं रायगडावर जाण्यास खिंडीच्या उजव्या बाजूला किल्याच्या पश्चिमेस असलेल्या 'खूबलढा' बुरुजावरून रस्ता नेला आहे. या रस्त्याने अंतर थोडेसे कमी होते. हाच रस्ता हल्लीं दुरुस्त राखला आहे.

११. निजामपूर ते रायगड:—कोस्तें—निजामपूराहून बोरवाडीस जावे. बोरवाडी गांवाच्या पूर्वेस मानगड नांवाचा किल्ला इतिहासप्रसिद्ध असून रायगडच्या घेऱ्यातील तो टेहळ्या किल्ला आहे. तेथून समोर तळगड दिसतो. मानगड किल्ल्यांत वंझाई नांवाची प्रसिद्ध देवी आहे. नवरात्रात देवीचा उत्साह होतो त्या देवीस सरकारातून नक्त नेमणूक आहे. बोरवाडीहून चनाट व तेथून जोर या गांवीं जावे जोराहून पुनाड, म्हसेमाळ, या गावावरून सोनारवाडीस जावे. सोनारवाडी ही रायगडच्या उत्तर पायथ्याशीं आहे.

तो रस्ता पाचाडाहून जाणाऱ्या रस्त्याला नाना दरवाज्याच्या अलीकडे मिळतो. निजामपुराहून रायगड सुमारे १४ मैल लांब आहे.

१२. विरवाडी ते रायगड:—१ विरवाडीहून बैलगाडीने अमशेत, दाहिवड, वाळण, मांगरुण, वारंगी या गांवांवरून छत्री-निजामपूर, तेथून पाचाडच्या वाडीपर्यंत जावे. हा रस्ता लो. बोर्डाचा असून असावा तितका व्यवस्थित नाही, व चढउताराचा आहे. २ विरवाडीहून मांगरुण, वाघोलीपर्यंत गाडीरस्ता आहे. तेथपर्यंत जावे. व पुढे धनगर वाडीत जावे. तेथून गडग्यांत जावे (पाचाड गांवची वाडी).

विरवाडीहून रायगडास जातांना वाळणजवळ गुयरी म्हणून एक इतिहासप्रसिद्ध डोंगर आहे. हा डोंगर रायगडच्या दक्षिणेस आहे. त्या डोंगरावरून पाण्याचा एक मोठा झोत (धबधबा) पावसाळ्यांत पडतो. हल्ली धनगर लोकांचे वाडे त्या डोंगराच्या पश्चिमेस आहेत. रायगडावर जाण्याकरितां गुयरीच्या उत्तर बाजूस दगडांनीं बांधलेली एक कमान व कांहीं ठिकाणीं दगडी पायऱ्या आहेत. त्या पायऱ्यांनीं वाघोलीत उतरतां येते. ह्या गुयरी डोंगराचा उत्तरेच्या बाजूला जो फांटा जातो त्याला पोटल्याचा डोंगर म्हणतात. व तेथून शके १७४० (सन १८१८) मध्ये ज्या काळकाईवरून रायगडावर तोफा डागण्यांत आल्या तें ठिकाण हेंच होय. या पोटल्याच्या डोंगरावरील काळकाई ह्या टोंकावर तोफांचे गाडे ठेवून रायगडावर मारगिरी इंग्रजांनीं चालविली होती, परंतु तोफेचा गोळा दारूकोठीत पडेना. तेव्हां रायनाक महार फितूर होऊन त्यानें सांगितलें कीं तोफांच्या गाड्यांच्या चाकाखालीं दोन दोन शिवराई ठबू घाला म्हणजे गोळा नेमका दारूखान्यांत पडेल. त्याप्रमाणें करितांच गोळा दारूच्या कोठीत पडून भडका झाला. ह्या कामगिरीबद्दल त्या महाराला गुयरी डोंगरावरून कडेलोट्याचें बक्षीस इंग्रजांनीं दिलें अशी दंतकथा आहे.

१३ रायगडावर येणाऱ्या प्रवाशांस सूचना:—

१ रायगड पाहण्यास येणारांनीं नाताळच्या सुटीपासून (डिसेंबर अखेर) ते मेच्या सुटी अखेर पर्यंतच्या मुदतीत केव्हांही यावे. दिपवाळीच्या सुटीत येऊं नये. कारण ते दिवस कापणीच्या हंगामाचे असल्यामुळें मजूर मिळत

नाहीं. रस्त्यावर गवत फार वाढलेलें असतें. त्यामुळें चालण्यास फार त्रास पडतो.

२ माणगांव व महाड या तालुक्यांतील लोकांखेरीज इतर ठिकाणच्या व विशेषतः परजिल्ह्याच्या लोकांनीं रायगडावर जाण्यासाठीं महाडासच यावें. तेथें सर्व प्रकारची सोय उत्तम होऊं शकते. बिरवाडी, माणगांव, निजाम-पूर (कोस्ते) ह्या ठिकाणीं ओळख असेल किंवा तेथील कोणी मित्र बरोबर येण्यासारखा असेल तरच तेथें जावें.

३ पाचाड येथें श्रीपत भागोजी शेडगा या नावाचा मराठा इसम आहे. त्याचें लहानसें दुकान असून प्रवाशाला लागणारा माल त्याचेकडे मिळतो. या इसमाचा वाटाड्या म्हणूनही उपयोग होतो. प्रवाशांनीं या शेडग्याला बरोबर घेऊन गडावर जावें. म्हणजे कसलीही अडचण पडणार नाहीं.

रायगडच्या आसपास

१४. रायगडच्या आसपास जे डोंगरी किल्ले व इतर ऐतिहासिक व विशेष दृश्ये आहेत त्यांचें वर्णन देतों.

बिरवाडीचे १ उत्तरेस ९।१० मैलांवर दापोली खेड्याचे खालचे बाजूस एका दरींत १०० यार्ड लांब व ३० यार्ड रुंद असा डोह आहे. त्याला बाळणकोंडी असें म्हणतात. हा काळनदीतील एक डोह आहे. यांच्या दोन्ही बाजूच्या दगडी (कातळ) दरा* (कांठ) खूप उंच असून खालीं खोल व भयाण वाटतें. या कोंडींत मोठमोठे मासे असून ते विविध रंगाचे आहेत. तांदूळ, चणे, कुरमुरे, वगैरे पदार्थ टाकिले असतां माशांचे एकापेक्षां एक मोठे असे थवेच्या थवे वर येतात. या ठिकाणची एक दंतकथा आहे ती अशी:—ह्या कोंडीवर आसरा म्हणून कोणी देवता आहेत. ज्या कोणास लग्नकारणासाठीं किंवा सैन्याच्या तळासाठीं जें सामान लागेल तें त्यानें येथें येऊन आदले दिवशीं प्रार्थनापूर्वक मागितलें असतां मिळत असे. कार्य होतांच पुन्हां तें कुंडांत बुडवावें लागत

या दरी इतक्या ताशीव व गुळगुळीत आहेत कीं कोणी आंत पडल्यास त्याला वरून दोर सोडल्याशिवाय वर निघतां यावयाचें नाहीं.

असे. पण कोणी एकानें तेथून आणलेलीं भांडीं तशीच दडपली तेव्हां-
पासून वस्तु निघेनाशा झाल्या.

१५. छत्री निजामपूर:—कोंडीपासून सुमारे तीन मैलांवर पन्हे (एक गांव) येथें एका मालावर पुष्कळशा झाडांची गर्द छाया असून त्या खालीं पन्हेकर नांवाचें जुनें देवालय आहे. अशा आंवराया ह्या भागांत पुष्कळ ठिकाणीं आहेत. राजाच्या भोयांना ३।३ कोसांवर विसांवा घेतां यावा म्हणून मुद्दाम लाविल्या असाव्या. विरवाडीची बाग, अकल्याची बाग, पुणेकरांच्या परिचयाची शिवापूरची बाग ह्या आज अस्तित्वांत असून आज देखील प्रवाशांना शीतल छाया देत आहेत.

या पन्हे गांवच्या बागेपासून ४ मैलांवर छत्री निजामपूर हें गांव आहे. ह्या गांवाला छत्री निजामपूर नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं, शिवाजी महाराज रायगडच्या तटाची पाहणी करीत टकमक टोंकावर आले होते. एका नोकरानें महाराजावर छत्री धरली होती. इतक्यांत सोसाट्याचा वारा आल्यामुळे तो नोकर छत्रीसह उडाला तो एकदम खालीं जाऊं लागला. त्यानें छत्रीचा दांडा घट्ट हातांत धरल्यामुळे तो सुरक्षितपणें खालच्या निजामपूर गांवीं उतरला. तेव्हांपासून त्याला छत्री निजामपूर म्हणून संबोधण्यांत येऊं लागले.

१६. शिवतर घळ:—वरंध्याहून पारमाची गांव ३ मैल तेथून पूर्वेस ३ मैल कसबे शिवतर गांव लागतें. शिवतराच्या आग्नेयेस २ फर्लागावर डोंगराच्या पायथ्याशींच दरडींत ही शिवतर घळ लागते. हल्लीं ह्या घळींत डोंगरांतील कपारी व माती पडून बरीच अव्यवस्था+ झाली आहे. मनुष्याला आंत उभ्यानें जातां येत नाही, वाकून जावें लागतें. ही घळ लेण्याप्रमाणें खडकांत खोदलीं असून आंत अनेक खोल्या आहेत. एकंदर घळईची लांबी १२५ फूट व रुंदी ७५ फूट आहे. हल्लीं त्या खोल्या नादुरुस्त व

+१९३० च्या जानेवारी महिन्यांत ही शिवतर घळ उकरून साफ करण्यांत आली. तेव्हां २५०।३०० माणसें बसण्याजोगी जागा झाली आहे. पूर्वीची घाण वगैरे नाहीशी होऊन आतां या पुण्य क्षेत्रला बरीच स्वच्छता आली आहे. ज्यानें हें कार्य केलें त्याची रामदासभक्ति वाखाणण्याजोगी आहे.

अंधःकारमय आहेत. घळईत शेजारी पाण्याचा लहानसा झोत पडतो. घळईच्या शेजारी 'खुट्याचा विरा' नांवाचा ओढा आहे. घळईच्या डोंगर-माथ्यावर तीन पाण्याचीं टांकीं असून उन्हाळ्यांतही त्यांत पाणी असतें. सर्वांत मोठ्या टांक्याची खोली १५ फूट असून तें कांतळांत कोंडीसारखें झालें आहे. पावसाळ्यांत पाण्याचा झोत घळईच्या शेजारी पडत असतो. हल्लीं जितकी घळ आहे त्यापेक्षा पूर्वी वरीच मोठी असावी. कारण घळईच्या पुढें डोंगराचे सुमारे ५०×२० हात आकाराचे ४।५ दगड पडले आहेत. ते त्या घळईचेच पुढचे भाग असले पाहिजेत. हल्लींच्या घळईचे तीन भाग दिसतात. प्रत्येक भागाची लांबी सुमारे ४० फूट व रुंदी १५ फूट असावी. आंत सर्वत्र वाघळांच्या लेंड्यांची घाण पसरली आहे. शेजारील सृष्टिसौंदर्य मात्र फारच बहारीचें आहे. वरून पडणारा पाण्याचा झोत हजारी कारंजासारखा तुषारमय पडतो. त्याशीत व तुषारमय झोताखालीं उभें राहून त्या समर्थतीर्थाचें अवगाहन करतांना मनांत अत्यंत पवित्र भावना उत्पन्न होते. घळईपासून वाघजई नांवाचें ठिकाण दिसतें. वरंध्या घाटाचा माथाही दिसतो. घळईच्या डोंगराच्या माथ्यावर चंद्रराव मोन्याच्या वाड्याचे जुने चौथरे आहेत. घळईच्या ईशान्येस चेराव नांवाच्या गांवा-शेजारीं हें ठिकाण आहे. वाडे २ असून भोंवतीं दगडीं कुसूं आहे. जोतें घडीव चिऱ्याचें असून पूर्वाभिमुख आहेत. प्रत्येक जोत्याची लांबी ६५ फूट व रुंदी ३० फूट आहे. जवळ पाण्याचें सुंदर टांकें आहे. चंद्रराव मोन्याच्या वाड्यापासून कसबें येथील शंकराच्या देवळापर्यंत भुयार होतें असें म्हणतात. हल्लीं देवळासमोर एक चौथरा आहे. तो भुयाराचें तोंड म्हणून दाखवितात. चंद्रराव मोन्याच्या जावळीपासून या ठिकाणापर्यंत डोंगराच्या पठारानें एक पांयवाट आहे. चंद्ररावाचा अंमल या प्रांतीं असतांना हे वाडे बांधले असावेत. वाड्यांची रचना पाहतां ते बाले किल्ल्यासारखे भासतात. हा डोंगर उंच व चढावास अवघड आहे.

१७. शिवतर घळीची ऐतिहासिक माहिती.

श्रीसमर्थ रामदास स्यामींनीं ज्या सुंदरमठांत बसून ग्रंथराज दासबोध रचिला तें हें ठिकाण !

सुंदर मूर्ति सुंदर गुण । सुंदर कीर्ति सुंदर लक्षण
 सुंदर मठीं देव आपण । वास केला ॥
 गिरिकंदरीं सुंदरवन । सुंदर वाहाती जीवन
 त्यामध्ये सुंदर भुवन । रघुनाथाचें ॥

समर्थ स्फुट प्रकरण.

समर्थें सुंदरमठीं गणपती केला । दोनीं पुरुष सिंदूरवर्ण अर्चिला
 सकळ प्रांतासी मोहछह दाविला । भाद्रपद मास पर्यंत ॥

स. प्र. स. ८ वा.

बावी पोखरणी झरे । टाकीं विशाळ सुंदरें
 कडेकपाटें दुर्कुटें । पाहों जातां भयचि वाटे ॥

असल्या ह्या कडेकपाटांत समर्थानीं एकांतवास पत्करून दासबोधासारखा
 ग्रंथ रचिला.

समर्थ रामदामस्वामी शिवतरीं असतां त्याच्या भेटीसाठीं शिवाजी
 महाराज आले. परंतु वाटेतील नद्यांना महापूर आल्यामुळे त्यांस शिवतरीं
 जाता आले नाही म्हणून ते विरवाडीस राहिले. रात्रौ दर्शनोत्सुक शिवाजी
 महाराजांच्या पलंगाशीं समर्थ येऊन त्यांनीं त्यांना दर्शन व आशिर्वाद दिला
 अशी एक दंतकथा आहे !

दत्ताजी त्रिमल यानें दिवाकर गोसाव्यास लिहिलेलें पत्रः—

“ राजश्री छत्रपती यजमान कर्नाटकांतून स्वारी करून श्री रामदास
 स्वामींच्या दर्शनास सज्जनगडासी आले. ते समई श्रीस प्रार्थनायुक्त विनंति
 केली कीं, श्रींनीं पूर्वीं विरवाडीचे मुक्कामीं श्री शिवथर प्रांतीं असतां मधें
 महानदी महापूर आणि अकस्मात+ रात्रीं पलंगापासी येऊन चमत्काररूपें
 दर्शन दिलें कितीके चित्तीं होतें तेचि आशिर्वाद दिले. दुसरे दिवशीं
 शिवथर प्रांतीं सुंदरमठी भेटी जाली. ”

+समर्थ प्रतापः- शिवराजे शिवतरीं चमत्कार देखिले । करतळ स्फोटक
 स्मरणें तात्काळ झमले । स्वप्नीं समर्थ प्रसाद देऊनि गेले । महानदी उतरूनिया ॥
 स. ३. ६५

शिवाजी महाराजांना राज्याभिषेक झाल्यावर देखील रामदास शिवथर घळीत होते. याबद्दल ऐतिहासिक आधार आहेत.

शके १५९८ भाद्रपद वा ८ (ले. १३)

शिवथर तर्फे रामनगरपेठ बसवावयाची आज्ञा केली.

शके १५९८ (ले. १५।१६) रामदास गोसावी शिवतरीं राहती असे शिवछत्रपती म्हणतात.

शके १५९९ भाद्रपद वा २ ले. १७।१८ या दोन लेखांत समर्थ शिवतरीं असतां शिवछत्रपती त्यांचे भेटीस गेले होते.

शके १५९८ श्री समर्थानीं छत्रपतींना शिवतरास १८ शस्त्रे समर्पिलीं व समर्थांच्या इच्छेने राजे यास कित्येक आशिर्वचने प्राप्त झालीं.

१८. पाल्याचीं लेणीः— हीं लेणीं गांधारी नदीच्या पश्चिम बाजूच्या टेकडीवर पालेगांवच्या नजीक आहेत. या लेण्याचे तीन मजले आहेत. तिन्ही मजले मिळून ४७ खोल्या आहेत. पाण्याचीं ७ टांकीं असून प्रत्येकांत पाणी आहे. मुख्य सभामंडपाच्या लेण्यांत मोठा स्तूप आहे. त्याच्यावर एकंदर ६ मूर्ती आहेत. त्या छिन्नभिन्न झाल्यामुळे नीटशा ओळखता येत नाहीत. इतर खोल्यांत स्तूप असून त्यावर पाली भाषेत कांहीं लेख कोरले आहेत. सभामंडपाचा दिवाणखाना सुमारे ५०० मनुष्ये बसू शकतील इतका मोठा असून त्याचे कोरीव काम उत्तम प्रकारचे आहे.

कांगोरी किल्ला.

१९. हा किल्ला रायगडच्या घेऱ्यांत येतो. शिवाजी महाराजांनी तळे, घोसाळगड हे किल्ले घेतले त्याच सुमारास म्हणजे शके १५७८ नंतर हा किल्ला घेतला असावा. या किल्यावरून रायगड, प्रतापगड, राजगड, तोरणा, हे किल्ले स्पष्ट दिसतात. शके १७४० सालीं रायगडला इंग्लिशांनी वेढा दिला त्यावेळीं कर्नल प्रॉथरच्या सैन्यावर छापे घालण्यासाठी या किल्यावरून सैन्याची तुकडी रवाना झाली होती. तिची व ले. क्रॉसबी यांच्या सैन्याची पोलादपुराजवळ गांठ पडून क्रॉसबीच्या सैन्याने या तुकडीचा पराभव केला. पुढे रायगड पडल्यावर हा किल्ला पुढील उन्हाळ्यांत इंग्र-

जांचे ताव्यांत गेला. या किल्याचा शिवाजी महाराजांना पार घाटानें संरक्षणाचे कार्मीं फार उपयोग होत असे. हा किल्ला चढण्यास फारच विकट आहे. पायथ्यापासून सुमारे २ मैलावर दिंडीदरवाजा आहे. हा दरवाजा हल्लीं पार कोसळून गेला आहे. दरवाजांतून आंत गेल्यावर पूर्वेकडे सुमारे ७०।७५ कदमावर काल-भैरवाचें देवालय आहे. देवळाच्या भिंती पार पडल्या आहेत. या देवळाच्या पाठीमागे शंकराच्या दोन पिंडी आहेत, व काल-भैरवाच्या भंगलेल्या ४।५ मूर्ति आहेत. देवाल्याला १.५ पायऱ्या आहेत. तेराव्या पायरीवर डाव्या हाताला एक दीप-माळ आहे. देवळासमोर दोन टांकी आहेत. तीं कोरडीं आहेत. पुढें १०० कदमांवर पूर्वेकडील बुरुज आहे. यावरून प्रतापगड महाबलेश्वर व ब्रम्हारण्याचा डोंगर हीं स्पष्ट दिसतात. या बुरुजावरून एक पलीकडे पठार दिसते. या ठिकाणीं शंकराचें स्वयंभू देवस्थान आहे. या पठारास ' महादेवाचा मुरा ' असें म्हणतात. काल-भैरवाच्या देवळाच्या पश्चिमेकडे बालेकिल्ला आहे. त्यावर ७।८ घरे व दोट पडक्या इमारती आहेत. बालेकिल्यांत ७।८ जिवंत पाण्याचीं टांकी आहेत.

कांगोरी किल्ल्यावर पेशवाईच्या अखेरच्या कालांत खालील किल्लेदार होते, असें विरवाडी येथील रा. रा. वि. त्र्यं. पटवर्धन यांचेकडील जुन्या कागदपत्रावरून दिसते. त्यांचेकडे कौलनामे, येजित खतें, निवाडापत्रें सांपडलीं आहेत.

शके १७१० मार्गशीर्ष वा १३ चें येजित खतांत कांगोरीचा उल्लेख किल्ले मंगळगड असा केला आहे.

शके १७३५ कौलनामा यांत मंगळगडाचा किल्लेदार रूपराम चौधरी हा होता असें लिहिलेलें आढळते.

शके १७२९ कौलनामा यांत " राजश्री बालकृष्ण येशवंत सुभेदार तो मंगळगड " असा उल्लेख आहे.

पुण्याहून रायगडास येण्याचे जुने मार्ग

२०. पुणें, खडकवासले, खामगांव, पाल्याचा घाट, येत्याची पेट,

बोचेघोळी, रायगड तेथून. महाड, मानगड, तळगड, घोसाळगड, गोबेलें (तर्फे गोरेगांव) श्रीवर्धन बाणकोट. [राजवाडे प्रस्तावना]

रायगडाहून पुण्यास

रायगडावरून दहिवड (वांकी) तेथून मढ्या घाटाने अन्नछत्र ६ मैल आहे. त्या गांवचे नांवच अन्नछत्र. येथे जाणाऱ्या येणाऱ्या प्रवाशास जेवण मिळते. हे अन्नछत्र पंतसचीव (भोर) यांच्या देणगीतून चालते. प्रस्तुतचा मार्ग पेशवाईत कोंकणची भिक्षुक मंडळी पुण्यास दक्षिणेसाठी जात त्यावेळी फार प्रसिद्ध होता. ह्या भिक्षुकांस वाटेत जेवण मिळावे म्हणून ही सोय मुदाम केली होती. अन्नछत्राहून १३ मैलांवर वेल्याची पेठ येथे जवळच प्रचंडगड किल्ला आहे. पुढे पाव्याघाट चढून गेल्यावर खानापूर लागते. खानापूराहून डोणजे, खडकवासलें व मग पुणे. बिरवाडी येथे प्रस्तुत लेखक ज्या गोखले यांच्या घरांत राहतो त्या घरी दक्षिणेच्या ब्राम्हणांना जेवण मिळत असे.

रायगडाहून पुणे— रायगडाहून शिवतर गांवी तेथून गोण्याघाटाने निरा-
नदी ओलांडून तिच्या कांठाने शिवापूर व तेथून पुणे.

प्रकरण १० वें.

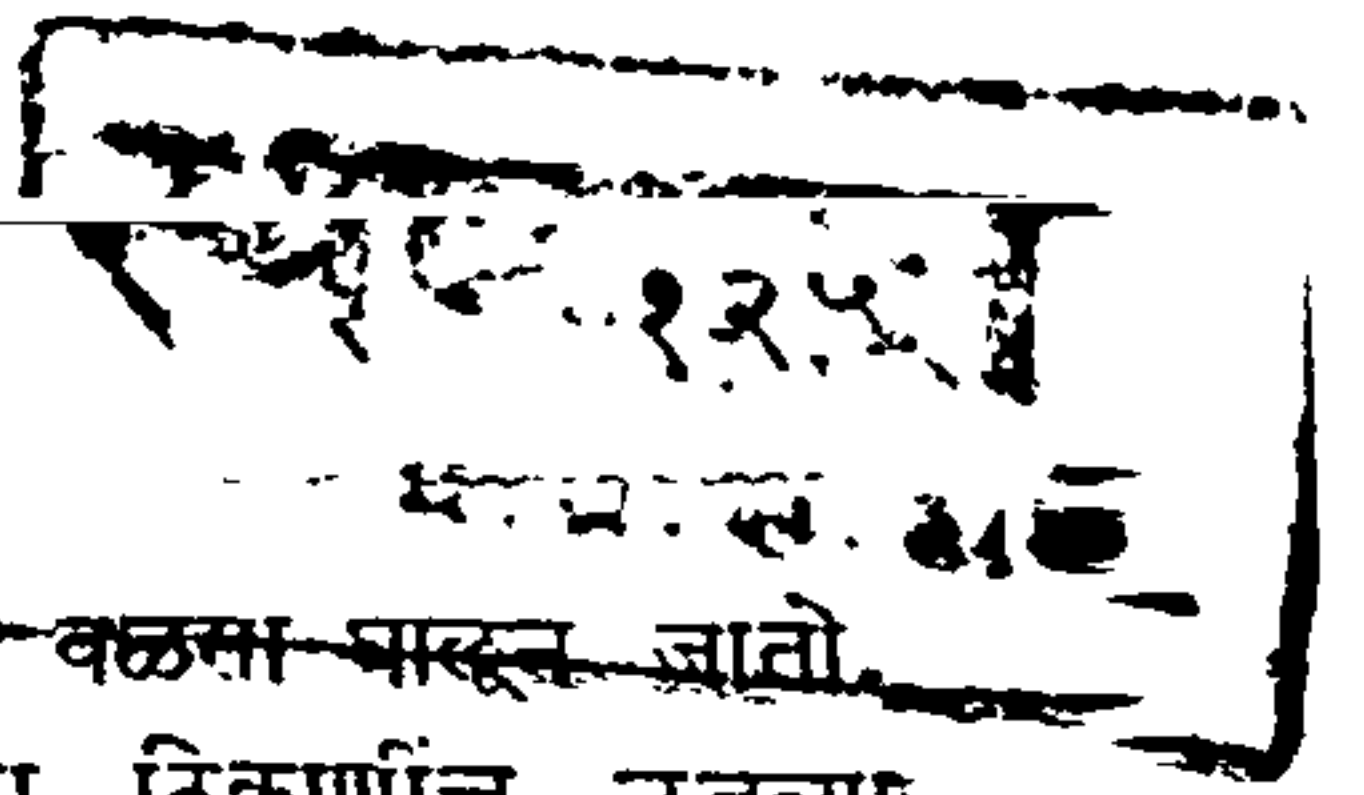
रायगडचें आजचें दर्शन ✧

मील एका प्रकरणांत आम्हीं रायगडच्या पायथ्याशीं म्हणजे पाचाडपर्यंत येण्याचे मार्ग दिले आहेत. पाचाड पासून पुढें जाण्याचा मार्ग व रायगडावरील स्थलवर्णन प्रस्तुत प्रकरणांत देण्याचा विचार आहे.

प्रथम हें सांगितलें पाहिजे कीं, सन १९२५ सालापासून रायगड रस्ता दुरुस्त करण्याकडे कुलाबा जिल्हा बोर्डाचें लक्ष गेल्यापासून रस्त्याची बरीच दुरुस्ती झाली आहे; व महाड तालुका बोर्डाचे सभासद, नातें येथील श्रीमान् गृहस्थ श्री. शंकरभाई धर्मा यांच्या प्रयत्नानें व माहितीनें रस्ता पुष्कळ ठिकाणीं नवीन व सोडस्कर असा करण्यांत आला आहे. १० वर्षांपासून रस्त्याचें जें स्वरूप होतें तें आता बरेंच बदललें असून रस्ता पुष्कळ चांगला झाला आहे. ह्यापेक्षांही जास्त चांगला रस्ता करण्याची बोर्डाची इच्छा आहे. पण ही गोष्ट जननेच्या व सरकारच्या मदतीवर अवलंबून आहे. असो.

पेचाचाडहून निघालें कीं, प्रथम जिजाबाईची विहीर लागते. ही विहीर पायथ्यांची असून हिचें १० महिने पाणी टिकतें. ही नुकतीच दुरुस्त केली आहे. विहिरीपासून पुढें थोड्या अंतरावर शिवार्जिमहाराजांचा बाग लागतो. हल्लीं येथें भुरटें जंगल वाढलें आहे. पुढें दगडी पायथ्यांचा रस्ता आहे. या रस्त्यानें खिंडीपर्यंत गेल्यावर उजवे बाजूस किल्ल्याचे वायव्य बाजूस “खुलटा” बुरूज आहे. हा बुरूज मुख्य डोंगरापासून अलग आहे. तेथें एक खिंड आहे. खिंडीचे उत्तरेस मोठी दरी आहे. पूर्वीचा रस्ता ही खिंड ओलाडून पलीकडून दरीतून गेला आहे. परंतु हल्लीं खुलटा बुरूजावरून रस्ता नेला आहे. हा थेट महादरवाजापर्यंत हिरकणी

बुरुज ज्या टोंकावर बांधिला आहे त्याच्या पायथ्याला वळसा घालून जातो. आणि जेथे हा पायथा चढण्यास सुरवात होते त्या ठिकाणीच उजव्या अंगाच्या दरीतून बाघोलीकडून एक रस्ता येऊन मिळतो. बाडीकडून येणाऱ्या रस्त्याने गड चढू लागल्यास प्रथम नाना दरवाजा लागतो.

१.२. नाना दरवाजा:—कोणी म्हणतात नाना फडणीसांनी हा दरवाजा दुरुस्त केला म्हणून याला नाना दरवाजा असे म्हणतात. पण हा निव्वळ तर्क आहे. नाना हे लहाना ह्याचे अपभ्रष्ट रूप असावे. एक मोठा दरवाजा व हा “लहान दरवाजा” लहाना-लाना-नाना अशीं रूपे बदलली असली पाहिजेत. हा दरवाजा अगदी मोडकळीस आला आहे. सोळा सतरा पायऱ्या चढून दोन्ही कमानीतून जावे लागते. कमानीची उंची १५ फूट व दरवाजाची रुंदी १० फूट आहे. दरवाजा गोमुखीच्या आकाराचा असून दोन्ही बाजूस २० फूट उंचीचे दोन बुरुज आहेत. बुरुजावर बसण्याजोगे कट्टे असून मारगिरी करण्यासाठी मान्याचे झरोके राखून ठेविले आहेत. पाहारेकऱ्यांना बसण्यासाठी खडकांत कट्टे किंवा ओसऱ्या खोदल्या आहेत. या दरवाजापासून ३ मैल रस्ता बहुतेक सपाटीचा आहे. पुढे दोन मोडलेल्या इमारतींचे अवशेष आहेत. एकीची लांबी रुंदी ३९×२५॥ आहे. व दुसरीची ७५×२० आहे. ही धान्याची कोठारे (अंबरखाने) असावी. नाना दरवाजापासून हे ठिकाण ३०० फूट उंच आहे. येथेच मदनशहाचे थडगे आहे, व ‘मसजिद तोफखानाही’ आहे. ले. रेमनने १८१८ साली रायगडावरील या तोफखान्याचा “मसजिद” तोफखाना असा उल्लेख केला आहे. येथून ४०० यार्डावर खडकांत कोरलेल्या तीन खोल्या दिसतात त्यांची लांबी रुंदी अनुक्रमे २०×८; १८×८; ३३×८ अशी आहे. पैकीं तिसरीस दोन आंगचेच दगडी खांबे आहेत. या घोड्याच्या पागा असाव्या. खोल्यांची उंची सुमारे ८ ते १० फूट आहे. थोड्या अंतरावर खडकांत खोदलेल्या पायऱ्या लागतात. येथे रस्ता फारच विकट आहे. परंतु आतां येथे लोखंडी कठडा घालून चांगला बंदोबस्त केला आहे. येथून वर बाधितले तर महादरवाजा अगदी आपल्या डोक्यावर दिसतो. येथून ४०० फूट उंचीवर तो असून चढाव अगदी खडा आहे. हिरकणी

टोकाचें वायव्येस जें वाकण आहे त्या वाकणांत महादरवाजा येतो.

✧ ३. महादरवाजा:—दरवाज्यांत जाण्यास ३२ बांधीव चांगल्या पायऱ्या आहेत. दरवाजापुढील तटाचें बांधकाम खूप मजबूत असून गोमुखीच्या आकाराचें आहे. असें असण्याचें कारण शत्रूनें महादरवाजावर हल्ला केल्यास त्याच्या तोफांचे गोळे दरवाजास न लागतां समोरच्या बुरुजावर आदळावे दरवाजा लागतच्या तटाची उंची ७५ व ६५ फूट आहे. दरवाज्यापुढील मार्गाची रुंदी प्रथम ८ फूट, गोमुखीच्या वाकणांत १६ फूट व दरवाज्यापाशीं ८ फूट अशी आहे. दरवाज्यापुढील भव्य बुरुजांना मान्याचे झरोके असून तटाच्या आड शिबंदीला लपून बसण्यास कट्टे केले आहेत. दरवाजाची एक फळी उभी आहे व दुसरी फळी मोडून पडली आहे. दरवाजाची अर्गला किंवा अडसर एका मोठ्या बहाला येवढा जाड आहे. दरवाजा औदुंबराच्या लाकडाचा असून त्याला लोखंडी लंगरी खिले ठोकलेले आहेत. दरवाज्याच्या आंतल्या बाजूस दोन्ही बाजूला पहारेकऱ्यासाठी देवड्या आहेत. हीच किल्ल्यावर जाण्याची मुख्य वाट. दुसरी एक चोरवाट दक्षिण बाजूस आहे. पण ती बंद पडली आहे. महादरवाज्यापासून हिरकणी टोंक ४०० फूट उंचीवर आहे. व बालेकिल्ला ६०० फूट उंच राहतो. दरवाजातून आंत गेल्यावर पश्चिमेस हिरकणी टोंक व वायव्येस टकमक टोंक आहे.

मोठ्या दरवाजानें आंत जाऊन सुमारे पाऊण मैल चढाव गेल्यानंतर डाव्या बाजूला एका थडग्यासमोर एक लोखंडी खांब पुरलेला आहे तो 'मलखांब' असावा असें म्हणतात. पण तें खरें दिसत नाहीं, त्याला बर कडी आहे. त्यावरून तो झेंडा वगैरे उभारण्याच्या काठीचा आधारस्तंभ असावा असें वाटतें. उजव्या बाजूला एक तलाव लागतो. त्याची लांबी रुंदी १२×७५ आहे. या तलावापासून ३०० फूटावर दक्षिणेस प्रख्यात गंगासागर तलाव लागतो.

✧ ४. गंगासागर तलाव:—हा तलाव सुमारे ३७५ फूट लांब व ३०० फूट रुंद असून खडक खोदून तयार केला आहे. उत्तरेस व पश्चिमेस चिरेबंदी बांधकाम केले आहे. सुमारे ७।८ वर्षांपूर्वी गंगासागराचे पश्चिमेच्या बाजूचें

बांधकाम तळाशीं फुटल्यामुळें चैत्र वैशाखांत पाणी संपून जाई. परंतु अलीकडे त्याची दुरुस्ती केल्यामुळें नेहमीं पाणी भरपूर असते. बालेकिल्यांतील राजघराण्याला व इतर लोकांना पाण्याचा मुख्य पुरवठा याच तळ्यापासून होई. गंगासागराचें पाणी स्वच्छ व चवदार असल्यामुळें त्या पाण्याचा प्रवाशांनीं पिण्याकडे व स्वयंपाकाकडे विनदिकृत उपयोग करावा. गंगासागरावर उभें राहिलें असतां विशेष शोभा दिसते. दक्षिण बाजूला बाले किल्याचा उंच प्रचंड तट त्याच्या लगत तळ्याच्या त्याच कडेवर दोन मनोरे. समोर पूर्वेस उंच दरड. त्या पलीकडे ईशान्येस देवळाचा घरटा थोड्या अंतरावर आहे. त्यात अष्टभुजा देवीची मूर्ति आहे तीच शिरकाई देवी होय. हें ठिकाण हल्लींच्या धर्मशाळेच्या पूर्वेस येतें. पश्चिमेस खोल दरी व उत्तरेस निवडुंगाचें रान. गंगासागराच्या उत्तरेस लोकलबोर्डाची धर्मशाळा आहे. धर्मशाळेचा रखवालदार एक पगारी नोकर आहे. प्रवाशानें त्याचेपासून किल्ली घेऊन धर्मशाळेंत उतरावे. धर्मशाळेंत प्रवाशांची सर्व सोय होईल अशी व्यवस्था केली आहे. आणखी काहीं उणीवा आहेत पण द्रव्याभावीं त्या दूर करितां येत नाहींत असें बोर्डाचें म्हणणें आहे. जनतेनें या कार्यास जास्त मदत केल्यास प्रवाशांची सर्वप्रकारें उत्तम सोय होईल.

४ ५. मनोरे:—गंगासागरापासून जवळच ४० फूट उंचीचे दोन मनोरे आज दिसते असें आहेत. तिसरा एक मनोरा राजवाड्याशेजारीं पश्चिम अंगास असावा असें त्याच्या अवशिष्ट भागांवरून वाटतें. हे दोन मनोरे पूर्वी पांच पांच मजली होते असें सांगतात. हल्लीं फक्त दोनच मजले आहेत. मनोन्यास बारा पैलू किंवा बाजवा आहेत. प्रत्येक बाजूस एक एक निमुळती खिडकी असून तिच्यावर नकासकाम केलें आहे. मनोन्याच्या गर्भाचा व्यास तळांत १४ फूट आहे. धर्मशाळा नव्हती तेव्हां प्रवासी येथेंच जेवण करीत. रायगड ही राजधानी असतां मनोन्याचें स्वरूप काय असेल बरें ! स्वराज्य संस्थापनेच्या प्रयत्नानें श्रांत झालेले शिवाजीमहाराज जेव्हां विश्रांतीसाठीं येथें बसत तेव्हां गंगासागरावरून आलेल्या थंड वायुलहरींनीं त्यांचे सर्व श्रम हरण होत असतील ! आज हे मनोरे पाकोळ्यांचें आश्रयस्थान बनलें आहेत.

॥ बालेकिल्ला:—मनोन्यांच्या पश्चिमेस ३२ पायऱ्यांचा एक प्रशस्त दगडी जिना आहे. त्याच्या बाजूचे धक्के अद्याप पुष्कळ चांगल्या स्थितीत आहेत. या पायऱ्यांनीं वर चढलें कीं, बालेकिल्ल्यांत प्रवेश होतो. बालेकिल्ल्याची पूर्वपश्चिम लांबी ९०० फूट, व दक्षिणोत्तर रुंदी ४५० फूट आहे. बालेकिल्ल्यात शिरतांना जो दगडी कमानींचा दरवाजा लागतो त्याला 'पालखी दरवाजा' म्हणतात. बालेकिल्ल्यांत पश्चिमेस अनेक मोडक्या इमारतींचे अवशेष आहेत. पालखी दरवाजापासून उत्तर दक्षिण जो रस्ता जातो. त्याच्या पश्चिमेस सात मोडक्या इमारतींचीं भिंताडें उभीं आहेत. भिंती विटांच्या असून त्या सलग आहेत. हे राण्यांचे महाल असावे असे वाटतें. रस्त्याच्या पूर्वेस अनेक मोडक्या इमारती व जमिनींत बांधलेली कोटारें असून रस्त्याच्या दक्षिण टोंकाशीं एक दरवाजा व पायऱ्या आहेत. त्या उतरून पुढें गेलें कीं थोडी सपाटी आहे. हीच राण्यांची हवा खाण्याची जागा होय. पालखी दरवाजापासून एक रस्ता पूर्वेकडे जातो. त्या रस्त्यानें गेलें म्हणजे राजसभा किंवा दरबारची जागा लागतें.

॥ ६ राजसभा:—हिंदवी स्वराज्याचें सिंहासन ज्या स्थानीं विधिपूर्वक झालें तेंच हें महान् पवित्र पुण्यस्थान ! मार्गे प्रकरण ३ मध्ये राज्याभिषेक महोत्सवाचें जें वर्णन केलें आहे तो सर्व विधि याच ठिकाणीं घडून आला. येथेंच सुवर्णपुष्पांचा वर्षाव शिवप्रभूंवर झाला ! आणि आतां.... ! सारांश—

सा रम्या नगरी महान् स नृपतिः सामन्तचक्रं च ततू ।

पार्श्वे तस्य च सा विदग्ध परिषत् ताश्चंद्रविंशाननः ।

उन्मत्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते वंदिवानस्ताः कथः ।

सर्वे यस्य वशादगात् स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥

हें कविवचन सार्थ मानून कालाच्या कठोर करणसि नमस्कार करावा झालें ! राजसभेच्या भोंवतालच्या भिंती मात्र शिळक आहेत. या जागेची लांबी १२० फूट व ५० फूट आहे. पटांगणाच्या पश्चिमेस उंच चौथरा आहे ती जागा अद्याप पवित्र पादत्राणें घालून येथून कोणी जात नाही.

सिंहासनाचे दोन्ही बाजूस असलेल्या इमारतींत पेशव्यांचे कार्ळी.

गंगासागर तलाव व मनोरे.

झालें !

लांबी १२०

आहे ती जागा \

सिंहासन

धान्य ठेवीत असत असे वाटते. कारण सिंहासनाचे जागी अद्याप जुने जळके तांदूळ सांपडतात. जवळच्या १५ फूट रुंदीच्या दोन खोल्या खजिन्याच्याच असाव्या. सिंहासनासमोर कारंजाची एक खूण दाखवितात; पूर्वेकडील भिंतीला कमानीच्या १२ खिडक्या असून त्यांचे मोजमाप $३।। \times १\frac{१}{२}$ फूट आहे.

७ नगरखाना:--राजसभेच्यासमोर पूर्वेस नगरखाना आहे. ही दुमजली सपाट माथ्याची इमारत असून तळमजल्यांत मोठा दरवाजा आहे. हेंच राजसभेत शिरण्याचें प्रवेशद्वार होय. या द्वाराची उंची ३० फूट असून बांधकाम सर्व दगडी आहे. नगरखान्याची इमारत ५० फूट उंच, ३० फूट लांब व २० फूट रुंद आहे. कमानीखालून जो रस्ता जातो त्याच्या दोहों वाजूला पहारेकऱ्यांसाठी देवड्या आहेत. या देवडीवर चढून गेले म्हणजे भिंतीत २९ पायऱ्यांचा एक जिना आहे. तो चढल्यावर नगरखान्याची जागा लागते. येथे स्वराज्याच्या अमदानीत लिकाल चौघडा व नगरा झडत असे. ज्या चौघड्याचा व नगराचा निनाद स्वजनांस स्फूर्तिदायक, शत्रूंस भीतिदायक, आर्तास अभयसूचक, व स्वातंत्र्यलक्ष्मीस मंगलदायक वाटे, ते स्थल आज निस्तब्ध आणि ओसाड पाहून मन शतशः विदीर्ण होते. असो. येथून आणखी वरच्या मजल्यावर जाण्यास १० पायऱ्यांचा जिना भिंतीतच आहे. तो चढून वर गेलें कीं, उघडें गच्चीसारखें पटागण लागते. हेंच किल्यांतील सर्वात उंच ठिकाण. येथून फारच भव्य व विस्तीर्ण देखावा दिसतो. पूर्वेस सहाद्रीची काळी-कभिन्न लांबच लांब ओळ व त्यावरील सुळके, राजगड, लिंगाणा, तोरणा, कांगोरी हे किल्लेही येथून दिसतात. तसेंच रायगडावरील कुशावर्त तलाव, त्यापलीकडील पडक्या इमारती वगैरे दिसतात. आग्नेय कोपऱ्यांत प्रतापगड दिसतो. दक्षिणेस गुयरीचा डोंगर व दुसऱ्या अनेक टेकड्या दिसतात. पश्चिमेस तळगड दिसतो. व सायंकाळीं आकाश निरभ्र असेल तर दुर्बिणीच्या साहाय्याने पश्चिमसमुद्र देखील दिसतो. नुसत्या डोळ्याने पश्चिम क्षितिजावर एक चकचकीत रुपेरी कडा दिसते. या नगरखान्याची रचना

अशी आहे की, शिवाजीमहाराज सिंहासनावर बसून सहज कांहीं बोलले तरी ते बोलणे या इमारतीजवळ असणाऱ्या इसमांस सहज ऐकू जावे. सिंहासनाच्या चौथान्याजवळ उभे राहून आज सुद्धा कांहीं आपण बोललो तर त्या बोलण्याचा प्रतिध्वनी आपल्याला दोनदां स्पष्ट ऐकू येतो व नगर-खान्याशीं बोलणे स्पष्ट ऐकू जाते. यावरून ज्यावेळेस ही इमारत व सभामंडप पूर्णावस्थेत होती, त्यावेळेस आवाज किती मोठा होत असेल याची बरोबर कल्पना होते. नगरखान्याच्या बाहेर पडल्यावर पूर्वेस एक पायवाट जाते. त्या वाटेनें गेलें कीं, कुशावर्त तलावावरून श्रीगोंदे टोंका-कडे जातां येतें. तळ्याच्या कांठीं एक लहानसें मंदीर आहे. त्याचे आस-पास बरेच चौथरे आहेत ते बहुधा प्रधान व इतर मानकरी यांच्या घरांचे अवशेष असावे.

८ बाजारपेठ:—नगरखान्यापासून उत्तरेस जो रस्ता जातो त्या रस्त्यानें थोडें पुढें गेले असतां रायगडावरील बाजारपेठेच्या दुकानांचे चौथरे लागतात. रस्त्याच्या प्रत्येक बाजूला २२ याप्रमाणें दोन्ही बाजूस मिळून ४४ चौथरे लागतात. पेठेंतील रस्त्याची रुंदी ४० फूट आहे. १० वर्षांपूर्वी ही सर्व सडक माती विटांनीं ओढून गेली होती. पण अलीकडे हे मातीचे ढीग काढून टाकून रस्ता व चौथरे साफसूफ करण्यांत आले आहेत. घोड्यावर बसून देखील माल घेतां यावा इतकी जोत्याची उंची आहे. दुकानांची साफसफाई करतांना मातीच्या ढिगांत फक्त जातीं, लामणदिवे, ठाणवया, देवादिकांच्या मूर्तीच सांपडल्या आहेत ! बाजारपेठेंतून बाहेर पडले कीं वाटेत बरेच चौथरे लागतात व पुढें महादेवाचें—जगदीश्वराचें—देऊळ लागते.

९ जगदीश्वराचें मंदीर:—हें बालेकिल्यापासून अर्ध्या मैलावर आहे. देवळाभोंवतीं उंच तट असून सभोंवार फरसबंदी आहे. कुंसवाच्या पश्चिमेस लहानसें प्रवेशद्वार असून आंत बाहेरच्या बाजूस तीन फूट उंचीची बलभीम मारुतीची मूर्ति आहे. मूर्ति भग्न स्थितींत आहे. पश्चिम दरवाजानें आंत शिरल्यावर आपण देवळाच्या पिछाडीस येतो, तटाला लागून राहाण्यासारख्या ओवऱ्या आहेत. देवाचे सेवेकरी व पुजारी यांच्या राह-

ण्याच्या त्या जागा असाव्या. देवाल्याचा धाट कांहींसा हेमाडपंती आहे. सभामंडप मोठा व प्रशस्त आहे. देवळाचें सर्व काम दगडी आहे. गाभान्यांत शंकराची पिंडी आहे. ती कोणी उध्वस्त केली आहे. पूर्वी देवळांत पाण्याचीं डबकीं सांठून घाण होत असे, पण अलीकडे पी. डब्यू. डी. कडून थोडीफार दुरुस्ती होते. त्यामुळे देवळाची जागा सुव्यवस्थित आहे. *देवळांतून बाहेर पडल्यावर पूर्वेस मोठा दरवाजा आहे. त्यामधून बाहेर पडतांना खालच्या उंबरठ्यावर बाहेरच्या अंगास “सेवेचे ठाई तत्पर हिरोजी इटळकर” असा व दरवाजाच्या उजव्या बाजूस बाहेरच्या अंगास सुमारे दीड हात लांब व १। हात रुंदीच्या एका चिन्यावर खालील श्लोक कोरलेले आहेत.

- ॥ प्रासादो जगदीश्वरस्य जगतामानन्दोऽनुज्ञया ॥
- ॥ श्रीमच्छत्रपतेः शिवस्य नृपतेः सिंहासने तिष्ठतः ॥
- ॥ शाके षण्णव बाण भूमिगणनादानन्द संवत्सरे ॥
- ॥ ज्योतीराज मुहूर्त कीर्तिसहिते शुक्लेश सार्पे तिथौ ॥
- ॥ वापी कूपतडागराजी रुचिरं रम्यं वनं वीतिके ॥ (वीतिकौ)
- ॥ स्तंभैः कुंभिगृहे नरेन्द्रसदनैरभ्रंलिहैर्माहीते ॥ (निर्मिते)
- ॥ श्रीमद्रायगिरौ गिरामविप्रये हीराजिनानिर्भितो
- ॥ यावच्चंद्र दिवाकरौ विलसत स्तावत्समुज्ज्वलते ॥

देवळाच्या तटबंदीच्या घेराचा व्यास पूर्वपश्चिम १५० फूट लांब व दक्षिणोत्तर १५० फूट रुंद व तटाची १० फूट उंची आहे. दक्षिणेकडील तटाची उंची ४० फूट आहे. पश्चिम दरवाजा ६ फूट उंच व ४ रुंद. पूर्वेकडील दरवाजा ८ फूट उंच, कमान ५ फूट व दरवाजावरील चौघज्याच्या जागेसुद्धा दरवाजाची एकंदर उंची २५ फूट आहे. खुद्द देवाल्याची लांबी ३५ फूट, रुंदी २२ फूट, उंची १८ आहे. देवळाच्या उत्तरेस व दक्षिणेस लहान लहान २ दरवाजे आहेत; त्यांची लांबी ४ फूट व रुंदी २॥ फूट आहे.

१ भित्तीवर सार्पे असा शब्द आहे.

२ ‘ रुचिर रम्यं वनैर्वीथिको ’ असा पाठभेद भूळांत आहे. दोन्ही श्लोकांच्या प्रारंभी श्रीगणपतये नमः असें आहे.

अर्थ :--तीन्ही लोकांना आनंद देणारा हा जगदीश्वराचा प्रासाद (मंदीर) सिंहासनाधीश्वर श्रीमच्छत्रपति शिवाजी राजा यांच्या आशेने शके १५९६ आनंद नाम संवत्सरे (?) शुक्ल पक्षाच्या एकादशी तिथीला आश्लेशा नक्षत्र असतांना या ज्योतिष शास्त्रांत कीर्तिवान् मानलेल्या मुहुर्तावर ज्याच्या सभोंवती मनोरे, गजशाळा, विहिरी, तळीं उंच राजवाडे आहेत, असा तो वाणीला अवर्ण्य अशा श्री रायगडावर हीराजीने (नांवाच्या शिल्पकाराने) निर्माण केला असून तो यावच्छंद्र या पृथ्वीतलावर खुशाल नांदो.

१०. महाराजांची समाधी व छत्री:--छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या स्थूल देहाचा भस्मीभूत झालेला पावन अंश ज्या पावनस्थली आहे, ते समाधीचे स्थान देवालयाचे पूर्वेस अगदीं नजीक आहे. समाधी अष्टपैलू असून चिरेबंदी आहे. कोणा लोभी दुष्टाने द्रव्यलाभाच्या आशेने तिचे धोंडे उखळले होते ! सन १८८५ सालापासून समाधीच्या किरकोळ दुरुस्ती करतां सरकारांतून ५ रुपये मंजूर झाले होते ! आमच्या साम्राज्य सरकारचे हें केवढें औदार्य ! ज्याच्या वंशजापासून साऱ्या दख्खनची दुनिया पैदा झाली, त्याच्या समाधीला सालीना पांच रुपयांचा तनखा काय थोडा झाला ? पण यांत सरकारला दोष लावण्यापेक्षा आपणच आपल्या अक्षम्य उपेक्षेबद्दल शरमले पाहिजे. असो. लोकांना आपल्या या उपेक्षेची जाणीव होऊन लोकमान्य टिळकांनी रायगडावरील स्मारकासंबंधे कोणती खटपट केली याचा इतिहास मागे दिला आहे. लोकमान्यांच्या निधनानंतर लवकरच स्मारक कमिटीचे अध्यक्ष श्री. नानासाहेब देशमुख यांनी पुढाकार घेऊन सरकारशी पत्रव्यवहार केला. सुमारे चार वर्षे हें स्मारक प्रकरण सरकारांत शिजून सन १९२५ सालीं सरकारी ठराव नं. ७०२३ ता. ६।२।१९२५ अन्वये स्मारकाचें काम पूर्ण करण्यास सरकारची संमति मिळाली. नंतर एक बडे सरकारी ऑफिसर व श्री. न. चिं. केळकर हे दोघे समक्ष गडावर येऊन छत्रीचा नकाशा व अंदाजपत्रक करून गेले. छत्रीचा अंदाची खर्च १९००० रु. ठरवून त्याची विभागणी अशी झाली. १२००० रु. स्मारक कमिटीने द्यावे, ५००० रु. मुंबई सरकारने द्यावे, व २००० रु. पुराणवस्तुसंशोधन खात्याने द्यावे. त्याप्रमाणें स्मारक कमिटीने १२०००

रु. मुंबई सरकारचे ए० इंजिनियर रत्नागिरी याजकडे भरले (ता. १०।२।-२५) त्या छत्रीच्या बांधकामाच्या बाबतींत सरकारने अभिनंदनीय सहकार्य केलें. समाधी बांधण्याचें कंत्राट रा. सुळे यांस दिलें. रा. सुळे यांनी आपले-पणानें व मोठ्या कुशलतेने छत्रीचें बांधकाम १९२७ सालीं संपविलें. बांधकामास आक्टोंवर १९२५ मध्ये सुरवात झाली. पाया खोदण्याचें काम चालूं असतां १२ फूट खोलीवर पहार अडूं लागली. म्हणून तेथला भाग काळजीपूर्वक मोकळा करण्यांत आला. तेव्हां आंत घनाकृती बांधकाम आढळलें. त्याच्या दोन बाजूंनी कमानी असून वर मोठी शिळा होती. शिळा उखळतांच आंत श्रीशिवरायाच्या देहाची पवित्र रक्षा अतिशय काळजीपूर्वक ठेविलेली आढळून आली. तिच्या पेट्या भरून आंत ठेविल्या आहेत. छत्री मूळच्या अष्टकोनी चौथऱ्यावरच उभारिली असून तिच्यावर अर्ध-गोलाकार घुमट बसविला आहे. छत्रीच्या गाभान्यांत ब्राँझ धातूचा प्रतिमा-फलक पश्चिमाभिमुख बसविला आहे. हा प्रतिमाफलक प्रसिद्ध शिल्पकार श्री. विनायकराव करमरकर यांनी केलेला आहे)

११. बाराटाकीः— देवालयाच्या दक्षिणेस थोडे खाली उतरून गेल्यावर बारा टाकीं लागतात. यांत पाणी नेहमीं असतें. या पैकीं कोणत्याही एका टाक्याचें पाणी हालविलें असतां सर्व टाक्यांतील पाणी हालतें यावरून तीं तळांत सलग असावीं. “ पायांत बेडी असतां यांतील पांच टाकीं पोहून एक मनुष्य पलीकडे गेल्या बद्दलचा जुना लेख आपणांस मिळाल्याचें प्रो. टिपणीस यांनी लिहिलें आहे. सर्व टाकीं सारखी नसून लहानमोठीं आहेत. हीं खडकांत कोरलेली असून जिवंत पाण्याचा झरा असावा असें वाटतें.

दारूचीं कोठारेंः—टाक्यांचा दक्षिणेस दारूकोठ्या आहेत. त्यांची लांबी १० फूट व रुंदी २० फूट आहे. कोठड्या कातळांत खोदल्या असून ३॥ फूट जाडीच्या चिरेबंदी भिंती, वर बांधिल्या आहेत. सन १८१८ सालीं गुयरी डोंगराच्या काळकाई टोंकावरून फेकलेल्या कुलपी गोळ्यांनी या दारूकोठाराचा नाश झाला. मागे एके ठिकाणीं द्रव्याला लालचावलेल्या रायनाक महारानें मान्याची जागा दाखवून दारूकोठारें जाळून टाकिली

असें लिहिलें आहे तींच हीं कोठारें. या काळकाई टोकाळाच पोटल्याचा डोंगर असें म्हणतान.

१२. भवानीटोंक:- जगदीश्वराचें देवळाच्या थेट पूर्वेस पुष्कळ ओसाड जागा आहे. किल्यावरील शिवंदी या भागांत राहत होती. राज्याभिषेकाचें वेळीं आलेल्या इंग्रज वकीलास इकडेच उतरण्यास जागा दिली होती. या पुढील टोंक तेंच भवानी कडा होय. याच टोकावर अगदीं अवघड जागां भवानीचें देऊळ आहे. वाट इतकी अवघड आहे कीं, सामान्य प्रवासी तेथें जाऊं शकत नाहीं. देवीचा भोपी सुद्धां दर मंगळवारीं पूजा करण्यास जातो. कड्याच्या अगदीं टोकावरून उभी उतरंडीची वाट आहे. शिवाजी महाराजांनीं आपल्या वरदायिनी कुलदेवतेचें वांधिलेलें देऊळ तें हेंच होय.

१३. टकमकटोंक:-कडेलोटाची शिक्षा केलेले अपराधी या टोकावरून लोटून देत. ही शिक्षा होतांना लोक टकमक बघत राहत यावरून या टोका-हें नांव पडलें असावें, हा कडा अगदीं लंब रेषेंत तुटला आहे. बाजार पेठेंतून थेट उत्तरेकडे गेलें असतां या टोकावर प्रवासी पोहोंचूं शकतो.

हिरकणीटोंक:-राजवाड्याचे पश्चिमेस ३ टप्पे उतरून गेल्यावर हें टोंक लागतें. दुसरा टप्पा उतरण्यास त्रासाचा असल्यामुळें कातळ खोदून २७ पायऱ्या केल्या आहेत. या ठिकाणीं राण्यांचें हवा खाण्याचें ठिकाण म्हणून जें सांगितलें आहे, तेथून थेट पश्चिमेस जाणाऱ्या रस्त्यानें येणें सोपे. तिसऱ्या टप्पावर म्हणजे हिरकणी टोंकाच्या कडेवर उभें राहिलें असतां खालीं खूपलढा बुरुज दिसतो. हिरकणी हें नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं, खाल-च्या वाडीवरील एक गवळण कोजागिरी पौर्णिमेस दूध घेऊन गडावर आली होती. तिला किल्याचे दरवाजे रात्रीं बंद झाल्यामुळें खालीं येतां येईना. तिचें तान्हें मूल घरीं होतें. त्याला पाजण्याची तिला अत्यंत उत्कंठा लागली. पण किल्याचा दरवाजा उघडणें अशक्य म्हणून तिनें या टोकावरून खालीं उडी घातली. आश्चर्य हें कीं इतक्या उंचीवरून उडी टाकून ती सुखरूप खालीं उतरली. तिचें नांव हिरकणी होतें. हिरकणीचें हें अजब कृत्य महाराजांच्या कानावर गेल्यावर त्यांनीं या ठिकाणीं बुरुज बांधून त्याला 'हिरकणी बुरुज' हें नांव दिलें.

१४. किल्ल्यावर तोफा बऱ्याच आहेत. चौदा पंधरा सहज दिसतात. धर्मशाळेजवळील एकीवर ४।१।१९१६ असें खोदले आहे. हिच्या कान्यांत खिळा मारला आहे. बाकीच्या तोफावर अक्षरें वगैरे कांहीं नाहींत. त्यांच्या कान्यांत खिळे मारलेले नाहींत.

अंधारकोठड्याः—राजवाड्याचे दक्षिणेस, व राण्यांच्या महालाच्या पूर्वेस तीन कोठड्या आहेत. पैकीं दोहोंची खोली सुमारे २५।३० हात आहे. तिसरी ओहरल्यामुळे दहा बारा हात खोल आहे.

प्रकरण ११ वें

उपसंहार

त्रपती शिवाजी महाराजांच्या नव्या व बहुमान्य जन्मतिथीप्रमाणें येत्या फाल्गुन वा। ३ शके १८५१ ला त्रिशत सांवत्सरिक महोत्सव महाराष्ट्रभर मोठ्या प्रमाणावर साजरा होणार आहे. त्यावेळीं महोत्सव रूपी भावनोत्कट पण तात्कालिक गुणसंकीर्तनावरो-
बरच वाङ्मयस्वरूपी विचारप्रवर्तक व चिरकालिक व्हावें, असें अनेक शिवभक्तांनीं ठरविलें. शिवजन्माला ३०० वर्षे पूर्ण झालीं; तरी देखील संपूर्ण साधार व सत्य शिवचरित्र निर्माण करण्याइतका आत्मविश्वास इतिहासज्ञांस आला नाही, असें म्हटलें असतां फारसें चुकणार नाही. परंतु महाराष्ट्राच्या इतिहाससंशोधनाच्या कार्याची झपाट्याने प्रगति होत असून शिव-चरित्राच्या साधनसामग्रीची भरपूर जुळवाजुळव झाली आहे. त्याचें दृश्य फल म्हणजेच त्रिशत सांवत्सरिक उत्सवप्रसंगीं प्रसिद्ध होणारा हा ग्रंथ होय. भावी शिवचरित्र ग्रंथाचा हा पाया होय ! या सत्य व साधार पायावर उभारलेलें शिवचरित्र तरुणांच्या मनांत नव्या आकांक्षा उत्पन्न करील ! महाराष्ट्रीयान्चीं मनें आजच शिवभक्तीनें भरून गेलीं आहेत. “ शिवाजी आमुचा राणा । भवानी आमुची माता ” ही नव्या कविशाहिराची ललकारणी साऱ्या मराठ्यांच्या हृदयांत घुमून राहिली आहे. शिवाजीच्या नांवानें मोहित झालेले आजचे मराठे देखील सारे भेद-भाव विसरून एकमुखानें त्या “ शिवनामाचा ” जयजयकार करीत आहेत.

२. अशा वेळीं महाराष्ट्रापुढें शिवाजी महाराजासंबंधी जितक्या गोष्टी मांडल्या जातील तितक्या पाहिजेच आहेत. प्रस्तुत ग्रंथ याच दृष्टीने लिहिला आहे. हें वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच. त्रिशतसांवत्सरिक महोत्सव प्रसंगीं व्हावयाच्या वाङ्मयपूजेतील हें एक लहानसें तुलसीपत्र आहे ! हें तुलसीदल अत्यंत भक्तिभावानें “ रायगडावरील शिव-समाधीला ” गरिबाचें पूजासर्वस्व म्हणून अर्पण असो ! त्या प्रसंगीं शिव-चरणावर समर्पण केल्या जाणाऱ्या कमालखानी व गेंदबाज हारतुऱ्यांच्या मानानें हें तुलसीपत्र म्हणजे कोण्या झाडाचा पाला ! पण भक्तिभावाला भुकेलेला शिव-प्रभु ही माझी सेवा गोड करून घेवो व वाचकवृंदाच्या मनांत ह्या ग्रंथाबद्दल असेंच प्रेम उत्पन्न करो अशी त्यांच्याच चरणीं विनंति करून उपसंहाराच्या उपसंहाराकडे वळतो !

३ प्रस्तुत पुस्तकाचे दोन भाग पडतात. हें वाचकांना दिसून आलेंच असेल. एक ऐतिहासिक व दुसरा स्थलवर्णनात्मक ! पहिल्या प्रकरणांत महाराष्ट्रांतील किल्ल्यासंबंधानें भौगोलिक दृष्ट्या विचार केला असून, मराठी राज्याचें किल्ले हेंच प्राण कसे हें थोडक्यांत दाखविलें आहे. प्रस्तुत ग्रंथारंभीं हा विषय घेण्याचें कारण वर्ण्य विषय जो “ राजधानी रायगड ” तो एक किल्ला असून इतर सर्व ठिकाणापेक्षां राजधानी करण्यास शिवाजी महाराजांस तोच जास्त योग्य वाटला; तेव्हां तत्काळीं किल्ल्याचें वैशिष्ट्य तरी काय होतें हें वाचकांच्या लक्षांत यावें हें होय. कै. दे. भ. शि. म. परांजपे यांनीं देखील “ मराठ्यांच्या लढाया ” या पुस्तकांत ‘ मराठी किल्ले ’ या नांवाचा लेख लिहून मराठेशाहीच्या अंतकाळीं देखील हे किल्ले कसे उपयोगीं पडले हें दाखविलें आहे.

रायगडचें आजचें दर्शन हें प्रकरण वाचकांस पाचाडपासून जणू काय हातांशीं धरून रायगडावरील आजचे प्रत्येक दृश्य दाखवील. वाचक हें पुस्तक घेऊन रायगडावर कोणच्याही मदतीशिवाय तो संपूर्ण गड पाहूं शकेल. आजपर्यंत पुष्कळ प्रवाशांना वाटाड्याचे न मिळाल्यामुळे रायगडावर गेल्यावर कोठें काय आहे, व कशाला काय म्हणतात, हें समजण्याची

मोठी पंचाईत पडे; ती अडचण सर्वस्वी दूर करण्याचा प्रयत्न आहे किंवा नाही हे वाचकांनी स्वानुभवानेच ठरवावे.

बृहन्महाराष्ट्रांतील कोणत्याही ठिकाणापासून रायगडावर येण्याचे सविस्तर मार्ग दिले आहेत. त्यामुळे कोणाही प्रवाशाला रायगडचा मार्ग शोधण्याची खटपट उरली नाही. रायगडच्या आसपास कांही ऐतिहासिक महत्त्वाची स्थळे आहेत. ज्या कोणा हौशी प्रवाशाला निवांतपणा असेल त्याला रायगडाभोंवतीं असलेल्या मनोहर दृश्याचा आस्वाद घेण्यास या ठिकाणाचा उपयोग होईल.

शिव-कालापासून रायगडचा जितका इतिहास आज उपलब्ध आहे, तितका सर्व देण्याचा प्रयत्न केला आहे. * वास्तविक रायगडच्या आसपास असलेल्या खेड्यांत हिंडून रायगडविषयक कांही नवीन संशोधन करून हा इतिहास लिहिला असता तर पाहिजे होता. पण दोन दृष्टींनी हे शक्य नाही.

एक पुस्तक लिहिण्याचा संकल्प आचरणांत आल्यापासून अवाधि थोडा राहिला. स्वतःच्या पोटाचा व्यवसाय व पुस्तकाच्या लिखाणाचा व्यवसाय यापुढे संशोधनास स्वास्थ्यच मिळेना. दुसरे, दोन तीनदां संशोधनाचा प्रयत्न केला. त्यांत असें आढळलें कीं लोकांचा विश्वास वसून कागदपत्र हातीं येण्याला कै. राजवाड्यासारखा सर्वसंगपरित्यागी संशोधकच हवा; किंवा एखाद्या संस्थेचा तरी पाठिंबा हवा. अर्थात् ह्या दोन्ही गोष्टी नसल्यामुळे संशोधन शक्य झालें नाही. सुदैवाने पुस्तकाची द्वितीयावृत्ती काढण्याचा सुयोग आला, तर ही उणीव भरून काढण्याच्या तजविर्जीत आहे.

शिवपूर्वकालीन रायगडचा इतिहास फारसा उपलब्ध नाही हे स्पष्ट दाखविण्याकरतांच जणू काय “ शिवपूर्वकालिन इतिहास ” हे प्रकरण

* शिवराज्यारोहण प्रसंगाचे शब्दचित्र पुढाम सविस्तर दिले आहे. बारीक सारीक समारंभाचीं वर्तमानपत्रीं भडक वर्णने वाचणाऱ्या वाचकांस स्वराज्यकालीन अत्यंत महत्त्वाच्या मोठ्यांत मोठ्या महोत्सवांचे सत्य वर्णन गोड वाटेल यांत नवल काय ?

दिलें आहे अशी टीका कोणा टीकाकारानें केल्यास ती मान्य केल्यावांचून गत्यंतर नाही. कारण शिवपूर्वकालीन रायगडची माहिती मला कोठेंच आढळली नाही. कोणा वाचकांस आढळल्यास त्यानें मला कळवावी, मी तिचा साभार स्वीकार करीन. असो. या प्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथाच्या विषयाचा थोडक्यांत आढावा आहे.

४. शेवटीं ज्या प्रभुकृपेनें ही वेडीवांकडी सेवा करण्याचें सामर्थ्य दिलें, ज्या रायगडाच्या नित्य दर्शनानें माझी स्फूर्ति सतत टिकविली व ज्या रायगडच्या राजराजेश्वरांची अल्पशी वाङ्मयपूजा करण्याचें भाग्य लाभलें, त्या प्रभूला, रायगडाला व राजराजेश्वर शिव-नृपाला अभिवादन करून हें पुस्तक संपवितों.

परिशिष्ट.

दिलचंगा.

१. [रायगडावरील गंगासागर तलावाविषयींची आख्यायिका.]
श्री० भालचंद्र कवि [महाड] यांनी केलेली; त्यांच्याच परवानगीने प्रसिद्ध करित आहो.

शिवराया अभिषेक कराया । विष्णूपद रावातें याया ॥
सर्व सिद्धता महाराष्ट्र करी । गंगेच्या कावडी झडकरी ॥
आणाया काढिले निवडुनी । श्रेष्ठ ब्राह्मण ! तोंच येऊनी ॥
जरी एक आरडला नंगा । दिलचंगा—कठवठमें गंगा ॥ १ ॥
टकमक बघती सर्व त्याकडे । म्हणती वदतो साचें कोडें ॥
गंगेच्या कावडी झडकरी । आणाया पाहिजेत द्विजकरिं ॥
म्हणशी बावा तूं काय परी ? । गंगा येती रे काय घरी ? ॥
जटी परी आरडला नंगा । दिलचंगा कठवठमें गंगा ॥ २ ॥
आरडुनी हें दंड करीचा । रोवी भूमीं रुद्रचि साचा ॥
भासे ! भार जटेचा विखरे । नेत्रीं दावाग्नीच त्या स्फुरे ॥
टकमक बघती भयाभीत तें । वदती शब्द न कुणी एक ते ॥
जटी परी आरडला नंगा । दिलचंगा—कठवठमें गंगा ॥ ३ ॥
आरडतां हें दंड करीचा । काढी भूमीं ! गंगा वेगें ॥
उडी घेतसे त्याच्या संगें । धो—धो वाहे प्रवाह साचा ॥
टकमक बघती सर्व तदातें । वदती गंगा कैशी येथें ? ॥
जटी परी आरडला नंगा । दिलचंगा कठवठमें गंगा ! ॥ ४ ॥
आरडुनी हें क्षणांत झाला । दृष्टीला पारखा ! विराला ॥
वातावरणीं कीं तेजीं तों । टकमक बघती—वदती ' हा, तों ॥
सांबचि ! शिवरायास्तव आणी । पाताळांतुनि गंगापाणी ॥
वाणी सांग करी तो नंगा । दिलचंगा कठवठमें गंगा ॥ ५ ॥

सहस्रकर लागुनी झडकरी । ' गंगासागर ' निर्माण करी ॥
 शिवराया अभिषेक होतसे । विष्णूपद रायास येतसे ॥
 शिवराया दिलचंगा ! गंगा । कठवठमें कांये ना सांगा ? ॥
 कारण वाणी साच अभंगा । दिलचंगा कठवठमें गंगा ॥ ६ ॥
 हीन दीन जी जनता-गाई । तिच्या रक्षणीं निजबल वही ॥
 स्वार्थाचा होम जयें केला । भीतीला लावी भ्यायाला ॥
 ऐसा शिवराया दिलचंगा । कठवठमें कां ये ना गंगा ? ॥
 कारण वाणी सच्चिद्रंगा । दिलचंगा कठवठमें गंगा ॥ ७ ॥

अनुचर.

२. [श्री शिवाजी महाराजांबरोबर त्यांचा आवडता कुत्रा चित्तेंत उडी घेऊन मेला. ह्या आख्यायिकेवर श्री. भालचंद्र कवि [महाड] यांनी केलेले काव्य, त्यांच्या परवानगीने देत आहे.]

शिवराजे निजधामा गेले । भग्न हृदय जन अवघे झाले ।
 राष्ट्र अश्रुनीं साचें न्हालें । परी एकला अश्रु न ढाळित ।
 बावरुनी बघतो । कुत्रा त्यांचा तो ॥ १ ॥
 धाय मोकलित रथारूढ तें । पुण्य श्लोकाचें शव करितां ॥
 हंबरडा फोडी ती जनता । परी एकला दुःख न करितां ॥
 रथीं उडी घेतो । कुत्रा त्यांचा तो ॥ २ ॥
 विशालाकृती, भिसाळ ढवळा । श्वानकेसरि नरकेसरिचा ॥
 ऐसा जो जगताला गमला । साचा अनुचर छत्रपतीचा ॥
 सवे रथीं चढतो । कुत्रा त्यांचा तो ॥ ३ ॥
 स्वारी शेवटली हाले ती । भगवा झेंडा हत्ती पुढती ।
 सहस्र हय गज त्या मागूती । ' धडड ' सलामी भांडी देतीं ।
 परी उगी बघतो । कुत्रा एकचि तो ॥ ४ ॥
 स्वारी शेवटली येतां ती । श्री जगदीश्वर देवा पुढतीं ॥

धाय मोकलित रथा खालतीं । शिवरायाचें शव तें घेती ।
 उडी खालिं घेतो । कुत्रा त्यांचा तो ॥ ५ ॥
 शय्या शेवटली ती होतां । चंदन काष्टाची ती वरती ॥
 हंबरडा फोडित जनता ती । शव ठेउनि त्या अग्नी देतां ॥
 आंत उडी घेतो । कुत्रा त्यांचा तो ॥ ६ ॥
 शिवराजे निजधामा गेले । राष्ट्र अश्रुनीं साचें न्हालें ॥
 भग्न हृदय जन अवघे झाले । परी एकटा एकनिष्ठ तो ॥
 त्यांच्या सह जातो । कुत्रा त्यांचा तो ॥ ७ ॥
 त्यांच्यासह जाउनियां होई । समाधिस्थ त्यांच्या जवळी ही ॥
 त्यांच्यासह पूज्यपदा घेई । एकनिष्ठता गुणेंचि ऐसा ॥
 श्रेष्ठपदीं वसतो । कुत्रा केवळ तो ॥ ८ ॥

हिरकणी.

३ [रायगडावरील 'हिरकणी' टोंकाविषयींची आख्यायिका. श्री. भालचंद्र कवि [महाड] यांनीं केलेली व बडोद्याच्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष रसिकवर्य तात्यासाहेब केळकर यांनीं नांवाजलेली कविता येथें देत आहे.]

आश्विनमासीं पौर्णिमादिशीं या कोजागरिशी ।

द्वाही ऐसी शिवरायाची फिरली मुलखाशी ।

खंडोगणती दूध पातलें रायगडावरतीं ।

लाखोगणती गवळी गवळिणी घेऊनियां जमती ।

त्यांत चमकती पहा 'हिरकणी, हिरकणीच साची ।

नाजुक साजुक केवळ पुतळी पिवळी सोन्याची ।

पोरवयाची परि आवरती ती संसाराची ।

प्यारी येसाजीची-भारी तालेवाराची ।

“ वृत्ती ती नवलास गर्डीची पाहियली नाहीं ।

प्राहुनि येत्यें, तान्हुकलें तें उठलें जंव नाहीं ” ।

लाड कोड पुरविता धनी तो “ जा ये बघ गमती ।

दूध घालवुनि फिर माघारी गवळ्या सांगाती ” ।

घाई येई उभी गडावर पांचाडाहुनि ती ।

दोन विसानी दोन दुधाच्या चरव्या सांगाती ।

गडीं दुधाचे समुद्र पडले त्यांतचि दोन विसा ।

दोन दुधाच्या चरव्या पडतां पडला दिवस कसा ? ।

रात्र पातली नगारखाना—नौबत झडली ती ।

ऐकत गुंगत गवळ्यासंगत रमली त्यांतचि ती ।

रात्र पातली पुनवेचा तो चाद उडी घेई ।

दूध चांदणें पडे, त्यांतची बुडे तिचें मन ही ।

रात्र पातली ! सनई चौघडे सुटले गडभर ते ।

ऐकत नादावत त्यांतचि हो वेडें पाडस तें ।

रात्र पातली बत्ति पेटली नवलाखावरती ।

पाहत पाहत चमकत चाले चांदणि त्यांतचि ती ।

बत्ती ती पाजले मनोन्या वरति महालाच्या ।

जळीं तळीं भडकलीच दिसली गंगासागरिच्या ।

बत्ती ती जगदीश—देऊळीं दीपस्तंभाची ।

जिव्हा जी मोजितां होत हो मूकस्तंभाची ।

बत्ती वरती ! बत्ती खालति ! बत्ती चौफेरी ।

बत्ती ती नवलाख पेटली ह्या परि गडाभरी ।

नटली नगरी शिवरायाची इंद्रपुरीच जशी ।

बघतां गुंगे गवळ्यासंगे हिरकणि ती न कशी ।

तोफ उडे तों धडड गडींची पहिल्या प्रहराची ।

साडेसात घडी रात्रीची—दिंडी बंदीची ।

धडड ऐकतां दचके चमके हिरकणि नागिणिशी ।

जीव उडे तो ! ऊर धडाडे ! आतां गत कैशी ? ।

उडे गडांतुनि धांवत, दिंडीकडेस यायाला ।

घडे पाहतां नको तेंच ! तों धीर तिचा तुटला ।

दिंडी ती मृत्युची उघडणें सोपें हो साच ।

ब्रह्माचा लेखही लिहविणें पुनरपि तैसाच ।

परी गडावरि शिवरायाच्या दिंडी उघडवितां ।

इह लोकीं ना उद्यां तयातें भुवनत्रय मिळतां ।

पाहुनि दिंडी काळ कठोरा बंद अशी हाय ।

तान्हुकल्याची पान्हाविण गति आतां हो काय ? ।

तान्हुकल्यारे ! करीत वेगें धरणीवर पडली ।

तान्हुकल्यारे करीत तीची शुद्ध बुद्ध गेली ।

दोन विसानी दोन धावते गवळी पाठिवरी ।

दिंडीशीं येऊनी पाहती घनीण धरणिवरी ।

पाणी ! पाणी ! करीत कोणी पाणी तें आणी ।

डोईवर शिंपडतां होई सावध तोंच झणीं ।

तान्हुकल्यारे ! करीत सुटली तीरा सारी ती ।

तान्हुकल्यारे ! करीत ये पश्चिमटोंका वरती ।

काळखाइसैं काळकाइचें खोरें त्या खालीं ।

वरी उभी ती कांठावरती हिरकणी हो झाली ।

किरं दरींतुनि रात किड्यांची घूं घूं घुबडाची ।

साद येत त्या ' तान्हुकल्यारे ! ' पडसादचि सार्चा ।

' तान्हुकल्यारे ! ' करीत फुटला पान्हा तिजलागीं ।

पान्हा दे बळ तान्हाजीचें त्या अबले अंगीं ।

' तान्हुकल्यारे येत्ये आतां ! ताड माड पाही ।

पहाड सारी दूर तुला तरि आतां गत नाही ।

अंबेनें घडविला साच हा तासुनिया हातीं ।

तरी तुला ती माझ्यापासुनि दूर न हो करती ।

तान्हुकल्यारे ! ' करीत टेकी हात कड्या वरती ।

दूध चांदणें भरे हरी ती तीताचि उतरे ती ।

दोन विसानी दोन पातले गवळी तों तेथ ।

' अर्बा ! ' करुनि बसती मटकन मर्द तिशीं बघत ।

दूध चांदणें भरे दरी ती; तींतचि झळके ती ।

बघतां बघतां धनीण हिरकणी दर्यातिल मोती ।

इकडे पाचाडीं येसाजी होई साच पिसा ।

हिरकणी येना म्हणुनी जैसा जळावीण मासा ।

तोफ उडे तों धडड गडींची पहिल्या प्रहराची ।

जीव उडे तों येसाजीचा; झोंपहि तान्ह्याची ।

शंभ्यानें साधिला कायरे दावा ! मुलखाचा ।

दुस्मान उभा ! कुलाशिलाचा आया बहिणींचा ।

ठेवी डोळा तिच्यावरी तो फार दिवस पाही ।

लेक पोळ हा सुटला, करितो राजा तरि कायी ?

बघ गे आतां बघे तान्हुलें ! घेउनि मी येतों ।

तीशी दिंडी फोडुन ! बघतों काय बाप करितो ।

सडा उडाला आंवळुनी जरि फेटा डोईशी ।

फडा ठांकली मेढ उपटली ती हिसक्यासरशी ।

टाकी ती खाद्यावर हा कीं भीमसेन दुसरा ।

गदा टाकुनी स्कंधीं धांवे शत्रूसंहारा ।

चोरट्याग त्या आंब्यापाशीं एकदमी येई ।

तोंच झळकली तळीं पहाडा हिरकणि ती पाही ।

धनी देखतां अंगावरती उडी तया घेई ।

मेढ टाकुनी हातीं तीशीं झेली तो घाई ।

खाद्यावरती टाकी, ठोकी धूम घरा येई ।

‘ तान्हुकल्यारे ’ करतां हातीं तान्हुकलें देई ।

दुज्या दिशीं ती वार्ता सरशी जातां रायाशीं ।

पाचारी तो झणी हिरकणीशी—येसाजीशी ।

प्रभू प्रजेचा सिंधू साक्षात् तो वात्सल्याचा ।

चोळी पातळ गांव देऊनी गौरव करि साचा ।

परिशिष्ट (व)

कुलाबा जिल्हा बोर्डाने रायगडासंबंधी केलेली तजवीज.

महाड तालुका बोर्डचा ठराव नं. २१२२ चा खाली लिहिल्याप्रमाणे—

“ मे. केशव अंताजी हर्डीकर यांनी, रायगडावर तलावाची व रस्त्याची बोर्डकडून जरूर ती दुरुस्ती झाली आहे, परंतु तेथे धर्मशाळा असणे फार जरूर आहे, करितां सदर धर्मशाळेकरितां एस्टिमेट तयार करून डि. बोर्डकडे पाठवावे. ”

रायगडावरील धर्मशाळेचा खर्च सुमारे ९३०० रुपये आहे.

रायगड फंड प्रचारक श्री. आठवले यांनी आजपर्यंत सुमारे ३२००० रुपये वर्गणी जमविली आहे.

रायगडावर धर्मशाळेकरिता १० गुंठे जागा देणेबद्दलचा सरकारी ठराव पुढील प्रमाणे आहे.

G. R. R. D. 2148124.
20-1-2८

The grant to the District Local Board kolaba of land, measuring 10 gunthas free of revenue & occupancy price for the construction of a Dharma-shala in the Rayagad fort, Taluka Mahad, is sanctioned subject to the conditions prescribed in No. 36 of the Land revenue rules and the following additional conditions that the building shall be erected according to the instructions given and on the site pointed out by the superintendent Archaeological survey Western Circle.

[2] Government have no objection to allowing the Board to use loose stones and bricks lying about the fort for the construction of the building in accordance of the directions of the superintendent of Archaeological survey Western Circle.

परिशिष्ट २ रें

रायगडावरील इंग्रज कैदी—शिवकाल

(शं. ना. जोशी.)

श्रीशिवाजीराजांच्या सैन्याचा इंग्रज वखारवाल्यांशीं प्रथम व प्रत्यक्ष संबंध असा श. १५८१ (इ. स. १६६० मार्च) मध्ये आला. दोन महिन्यांपूर्वी म्ह. मार्गशीर्ष वद्यंत (७ मी, ता. १०-११-१६५९) अफजलखानाचा वध झाल्यानंतर शिवाजीचें सैन्य अदिलशाही मुलखांत उत्तर, दक्षिण व पूर्व ह्या तिन्ही दिशाकडील प्रांत हस्तगत करण्याकरतां चाल करून गेलें. कोंकणांतहि शिवसैन्याचा एक भाग दोरोजी नामक सेनापतीच्या आधिपत्याखालीं गेला होता. अफजलवधानंतर खानाचें सामान घेऊन तीन गलबतें राजापूरस या वेळीं नांगरून उभीं होती. अर्थात् हीं गलबतें ताब्यांत घेण्यासाठीं दोरोजीनें प्रयत्न चालविला. परंतु, राजापूरचा अदिलशाही सुभेदार जो अब्दुल करीम त्याच्या देण्याघेण्याच्या भानगडीमुळे इंग्रज व्यापारीहि हींच गलबतें आपल्या आधीन असण्याबद्दल खटपट करीत होते. अशा प्रकारें शिवाजीचें सैन्य व इंग्रज सौदागर ह्यांचा एव्हां संबंध आला. ह्या बाबतींत इंग्रज व्यापाऱ्यांशीं दोरोजीचा खटका उडून दोरोजीनें राजा व वखारीवरील इंग्रज व्यापारी जो गिफर्ड ह्यास व त्याबरोबर एक दलाल यास पकडून नेलें (ता. २०-१-१६६०). विजापुरकरांतर्फे ह्यावेळीं राजापूर हें रुस्तुमजमाकडे होतें, आणि रुस्तुमाचा इंग्रजाप्रमाणें शिवाजीशींहि सलोखा होता; यामुळे गिफर्डच्या कैदेविषयीं रुस्तुमजमाकडे तक्रार येतांच रुस्तुमाचा हा संबंध लक्षांत आणून व गिफर्डनें सुटका झाल्यावर शिवाजीस दंडाराजपूर घेण्यास सहाय्य करण्याचें पुनः कबूल केल्यामुळे गिफर्डची सुटका झाली. पण इंग्रजांच्या अतिलोभामुळे ह्या गिफर्डला इतर

इंग्रजासमवेत पुनः शिवाजीच्या कैदेत पडावे लागले; आणि ते इंग्रज कैदी रायगडावर ठेविले होते. तो प्रसंग असा:—

अफजलप्रसंगानंतर १५ दिवसांनी शिवाजीराजांनी पन्हाळा किल्ला घेतला. पुढे श. १५८२ 'चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस राजश्री शिवाजीराजे फिरोन' पनालि (या) स आले. मग सिदी जोहार येऊन पनालियास वेढा घातिला. सिदीला राजापूरच्या वखारवाल्या इंग्रजांकडून तोफेचे गोळे वगैरे सामान पुरविले जात होते. इंग्रज व शिवाजी यांचा स्नेही असलेल्या रुस्तुमजमाने ह्या इंग्रजी व्यापाऱ्यांना, तुम्ही ह्या वेळी युद्धसामग्री पुरविण्यांत सामील होऊ नका, असे सांगितले असता, व विशेषतः तसा कंपनीचाहि स्पष्ट इशारा असता राजापूरच्या वखारवाल्यांनी ते न ऐकता सामग्री पुरविली. रुस्तुमजमाने इतकेहि सांगितले की, तुमचा माल खपविणे एवढाच हेतु असला तर तो माल मजकडे द्या. पण ह्या सांगण्याकडेहि दुर्लक्ष करून इंग्रजांनी शिवाजीच्या शत्रुपक्षाला गोळे पुरविले. पुढे पन्हाळाप्रकरण आटोपून शिवाजीने जेव्हां *राजापूर घेतले (श. १५८२ माघ) तेव्हां शिवाजीने इंग्रजांच्या ह्या आगळिकीचे चांगले उद्दे काढिले. म्हणजे त्यांची वखार लुटली, तेथील जमीन खणून संपत्ती नेली व फिलिफ गिफर्ड, हेनरी रेव्हिंगटन, रेंडाल्फ डेलर इत्यादि ७,८ इंग्रजांना कैद केले. प्रथम ह्या कैद्यांना वासोटा किल्यावर (ले. ५८४८) कांहीं दिवस ठेविले; तेथून त्यांना सोनगड-कुलाबा (ले. ८५२) येथे नेले; आणि तेथून रायगडावर ठेविले; ते तेथे सुटपर्यंत होते (ले. ८७४, ९०७).

रायगडावर जाण्याच्या पूर्वी सोनगडावरून ह्या कैद्यांच्या सुटकेविषयी बरेच प्रयत्न झाले. 'आमची सुटका न होईल तर औरंगजेबाचे सैन्य सुरतेहून दरखनमध्ये आणण्यास आम्ही मदत करू' अशी धमकावणीहि कैद्यांच्या मार्फत दिली गेली. नंतर एक हजार होन खंडणी देण्याचेहि कबूल करण्यांत आले. पण सुटका होण्याचे चिन्ह दिसेना. रायगडावर गेल्यावर त्या कैदी मंडळींनी प्रे. अँड्र्यूजला आपल्या सुटकेविषयी खटपट करण्याबद्दल दोन

*चिटणीस व शिवादिग्विजय बखरींमध्ये राजापूर घेतल्याचा शक १५७० दिला आहे. तो बरोबर नाही. हे लेख शिवकाळीन-पत्र-सार संग्रह ह्या ग्रंथांतिल आहेत

तीन पत्रें मोठ्या उत्सुकतेन पण जरा रागानेंच लिहिलीं. कारण त्यांचे उत्तरीं पत्रे लिहितात कीं, “आपल्याला कैद कां प्राप्त झाली हें तुम्ही चांगलें जाणतां. कंपनीच्या मालाचें रक्षण केलें म्हणून ही कैद प्राप्त झाली नसून पन्हाळ्याच्या वेळ्यांत जाऊन इंग्रजांचा बावटा फडकावून गोळे उडविल्याबद्दलचें हें प्रायश्चित आहे. शिवाजी नसता आणि दुसरा कोणी असता तरी ज्याला म्हणून असल्या अत्याचाराबद्दल सूड उगविण्याचें सामर्थ्य आहे तो तसाच वागला असता. व्यापाऱ्यांनीं दारुगोळ्यासारखा माल विकावयाचा नसतो किंवा शत्रुसैन्यावर उडवावयाचा नसतो. परदेशांत असे उपद्रव्याप केल्यास मग त्याचें फळ भोगावें लागतें. तुमच्या कैदेचें हेंच खरें कारण आहे. रेव्हिंगटनूला स्वतःला शिवाजीची, दारुगोळा न विकण्याबद्दलची आज्ञा माहीत होतीच.” ह्यावरून ह्या कैदी मंडळींनीं आपल्याचरोबर आपल्या वखारीवरहि जी आपत्ती ओढविली ती केवळ त्यांच्याच गुणांनीं होय असें स्पष्ट होतें. ह्या कैद्यांचे तुरुंगांतच वर्ष सवावर्षांवर दिवस गेल्यानंतर सुरतेच्या इंग्रजांनीं ठरविलें कीं, शिवाजीचीं कांहीं गलबतें मकेहून येणार आहेत तीं पकडूं आणि दख्खनी सांपडेल त्यासहि मोकळें सोडणार नाहा. ह्या मार्गानें काय होतें तें पाहूं (ले. ८८८). पण ह्या मार्गापेक्षा राजापूरचा शिवाजीचा अंमलदार रावजी पंडित याचेंहि मन वळविण्याचा प्रयत्न करावा; विशेषतः शिवाजीचीं जीं गलबतें मोठ्या किमतीचा माल भरून मकेकडे जाणारीं आहेत तींच हल्ला करून धरावीं असें ठरविलें. शेवटीं इतक्या निकरावर ही गोष्ट येण्याच्या पूर्वीच ह्या रायगडावरील कैद्यांची सुटका झाली (इ. १६६३ जाने. १७). जवळ जवळ दोन वर्षे हे इंग्रज कैदेत होते. पुढेहि रायगड हा राजकीय कैदी ठेवण्याची जागा म्हणून उपयोगांत आणिलेला दिसतोच. असो. अशा प्रकारें श. १५८२ अखेर ते १५८४ माघ व. ४ पर्यंत (इ. १६६१ ते १६६३ जाने. १७) हे राजापूर वखारीमधील इंग्रज कैदेत होते आणि त्यांपैकीं शेवटचे वर्ष हे कैदी रायगडावर होते.

परिशिष्ट ३ रें

रायगड-शकावली

(शं. ना. जोशी.)

- ११ वें शतक- रायगडावर यादव सत्ता. मराठे पाळेगारांचा ताबा.
 १२ ,, यादव सत्ता.
 १३ ,, विजयानगरकर मांडलीक. पाळेगार (शिकें ?)
 १३५८ ,, हा अल्लाउद्दीन बहामनीच्या अधि-
 पत्याखाली येतो.
 १४०० सुभा रायरी निजामशाहीकडे येतो. येथील देशमुख शिकें. त्यांचे
 ◇मुतालीक दलपतराव, पाताणे प्रभु
 १५५८ ,, अदिलशाहीकडे येतो, चंद्रराव मोरे यांचा ताबा.
 १५७८ चैत्र व. ७ (६।४।१६५६) शिवाजी राजे रायरीस येतात.
 ,, वैशाख (एप्रील १६५६) रायरी गडावर शिवाजी राजांचा
 अंमल.
 १५८३ फाल्गुन (इ. १६६२) } राजापुरचे वखारवाले रोव्हिंग्टन,
 १५८४ माघ व. ४ (१७।१।१६६३) } गिफर्ड इत्यादि इंग्रज शिवाजीच्या
 } अट्टेकत.
 १५९२ (इ० १६७०) शिवाजीची मुक्कामाची जागा.
 १५९४ (इ० १६७२) रायगड दुरुस्ती.
 १५९६ ज्येष्ठ शु. ४ (२९।५।१६७४) शिवाजीची मुंज.
 ,, ,, शु. ६ (३०।५।१६७४) शिवाजीचा सोयराबाईशीं वैदिक
 मंत्रानें विवाह.
 ,, ,, शु. १३ (६।६।१६७४) राज्याभिषेक समारंभ.
 ,, ,, वद्य ९ (१७।६।१६७४) माता जिजाबाईचा, पायथा पांचाड,
 येथें स्वर्गवास.

- ॥ आश्विन शु. ५ (२४।९।१६७४) शिवाजीचें पुनः सिंहासनारोहण
१६०१ फाल्गुन व. २ (७।३।१६८०) राजारामाची मुंज
॥ ॥ वद्य १० (१५।३।१६८०) राजारामाचें प्रतापराव गुज-
राच्या कन्येशीं लग्न.
१६०२ चैत्र शु. १५ (३।४।१६८०) शनिवारीं दुपारीं शिवाजीचें
स्वर्गारोहण.
॥ वैशाख शु. ३ (२१।४।१६८०) राजारामाचें मंचकारोहण.
॥ आषाढ शु. २ (१८।६।१६८०) संभाजी राजाचें पन्हाळ्याहून
△ आगमन.
॥ ॥ शु. ११ (२७।६।१६८०) पुतळाबाई-शिवाजीपत्नी
सती जाते.
॥ श्रावण शु. ५ (२०।७।१६८०) संभाजी मंचकारोहण
॥ आश्विन वद्य (१६८० आक्टो.) मोरोपंत पिंगळे प्रधान मृत्यु.
॥ माघ शु. ७ (१६।१।१६८१) संभाजी सिंहासनाधिष्ठित होतो.
१६०५ पौष शु. १५ (२३।१२।१६८३) रायगडीं संभाजी
मुक्काम.
१६१० कार्तिक (१६८८ आक्टो. नव.) संभाजी रायगडाहून कवि-
कलुशाच्या मदतीकरतां जातो.
१६११ चैत्र शु. १५ (२५।३।१६८९) झुलपुकारखानाचा रायगडास
वेढा.
॥ चैत्र व १० (५।४।१६८९) राजाराम रायगडाहून पळून प्रता-
पगडास जातो.
॥ मार्ग. शु. २ (३।११।१६८९) रायगड मोंगलास दिधला.
१६१४ ज्येष्ठ शु. ७ (१२।५।१६९२) रायगड हस्तगत करण्याबद्दल
छ. राजारामाकडून उत्तेजन व मदत
शंकराजी नारायण रायगड घेतात
रायगड शिंदी याकुतखानाकडे जातो.
१६५५ अ. आषाढ शु. ८ (८।६।१७३३) रायगड पंतप्रतिनिधी घेतात.

- १६५५ कार्तिक (१७३३ आक्टो. नव.) हबशियाचा रायगडास वेढा.
 १६९४ (इ. १७७२) रायगडावरील किल्लेदारांचा दंगा
 १६९५ (१७७३) " " " बंदोबस्त
 १६९८ (इ. १७७६) सदाशिवराव भाऊंच्या तोतयाची रायगडकडे चाल.
 १७०० जेष्ठ शु. १५ (१०।६।१७७८) शिंदीकडील लोकांचा पुन्हा दंगा.
 " श्रावण शु. ३ (२६।७।१७७८) " " बंदोबस्त.
 १७१२ जेष्ठ व. ३ (३१।५।१७९०) रायगडवर शिंदी याजकडील
 कैदी.
 १७२४ कार्तिक (१८०२ नव.) दुसऱ्या बाजीरावांचे रायगडहून वसई-
 कडे प्रयाण.
 १७३१ पौष व. १३ (२।२।१८१०) रायगड-माची येथे बाजीरावांचा
 मुकाम.
 १७३८ (इ. १८१६) रायगड इंग्रज कंपनीच्या ताब्यांत जातो व पर-
 तहि लगेच घेतला जातो.
 १७४० चैत्र व. ५ (२५।४।१८१८) इंग्रज कंपनीचा रायगडास वेढा
 व लढाई.
 " वैशाख शु. १ (६।५।१८१८) पर्यंत बाजीरावपत्नी किल्ला
 लढवितात. शेवटी पराभव.
 " वैशाख शु. ५ (१०।२।१८१८) तह होऊन रायगड इंग्रजांकडे
 गेला.

इ. स. १८९५ रायगडीं शिवोत्सव-लोकमान्य पुरस्कृत.

१८९६	"	"	फार मोठा
१९००	"	"	दुसरा उत्सव.
१९०६	"	"	तिसरा "
१९२६	"	"	चौथा "

परिशिष्ट क्र. ४

कांहीं खुलासा

(शं. ना. जोशी)

खालील मजकुरांत दुरुस्तीसह खुलासाहि असल्यामुळे स्वतंत्र परिशिष्टच करून तें जोडिलें आहे

पृ. ७ वर टीपेंत चिटणीस बखरीविषयी, ती शाहुकालीन आहे, असें मोघम लिहिलें आहे. बखरींत प्रारंभीं ' शाहू नृप छत्रपती ' असेंच आहे. परंतु राज्याभिषेक श. १३७ ज्येष्ठ बहुल ६ असा तेथें कालाचा निर्देश केला असल्यामुळे शाहू ह्या नांवाचा योग्य खुलासा करतां येतो. रा. श. १३७ श. १७३२ ज्येष्ठ व. ६ (ता. २२।६।१८१०) हा ह्या बखरीचा शक येतो. धाकटे शाहू राजे तर श १७३० वैशाख शु. ९ (ता. ४-५-१८०८) स निवर्तले. अर्थात ते शाहू छ. एव्हां असणें शक्य नाहीं. ह्या वेळीं छ. प्रतापसिंह महाराज हे गादीवर होते. बखरींतील टिपा प्रकरणा-मध्ये इ. स. १८११ हें साल पडलें आहे त्याऐवजीं वर कंसांत दिलें तें वर्प येतें. शाहू हें नांव बखरींत आलें आहे, त्याजविषयीं, बखर लिहिण्यास आज्ञा (धाकटा) शाहू छ. नीं केली असावी व म्हणून त्यांचा नामनिर्देश आला असेल, असें कै. रा. ब. साने यांनीं सुचविलें आहे.

पृ. १६— शिवकालीन रायगड ह्या ३ व्या प्रकरणांत प्रारंभींच ' शहाजी राजांनीं विजापुराहून बाल शिवाजीस पुण्याकडे पाठविलें ' असें लिहिलें गेलें. परंतु ह्याचीच दुरुस्ती, पुढें २० व्या ओळींत ' बंगळुराहून शिवाजी महाराजांना पुणें प्रांताकडे रवाना केलें ' असें लिहिण्यांत आल्यानें झाली आहे. शिवाजी महाराजांच्या पाहिल्या बारा वर्षांपर्यंतच्या आयुष्यांतील त्यांच्या मुक्कामाविषयीं अद्याप निश्चित अशी माहिती नाहीं. सध्यां इतकें म्हणतां येतें कीं, श. १५५१-१५५८ पर्यंत माता जिजाबाई व शिवाजी राजे यांचें रहाणें शिवनेरी व माहुलीस होतें; आणि शहाजी राजांना बंगळूर

बक्षीस म्हणून मिळाल्यानंतर तेथे काही दिवस शिवाजी रहात असे. तेथून म्हणजे बंगळूराहून शिवाजी पुण्यास जहागिरीची व्यवस्था पहाण्यास आला.

ह्याच परिच्छेदात ' निजामशाहींतून दुसऱ्यांदा निवृत्त झाल्यावर (शहाजी) राजांना सुमारे तीन वर्षे आपल्या पुणे जहागिरीवर रहावे लागले ' असे एक वाक्य आले आहे. परंतु याविषयी खुलासा असा: ही वर्षे म्ह. १५५८ ते ६१ च्या प्रारंभापर्यंत, शहाजी कर्नाटकांतील संस्थानिकांच्या बंडाळीचा बंदोबस्त करण्याकरिता तिकडेच मोहिमेवर होता.

पृ. १७ वर दादोजी कोंडदेवाच्या मार्गे जहागिरीची बहिवाट विजापूर दरबाराकडून शिवाजीस मिळण्याबद्दल संशय दर्शविला आहे; तो बरोबर वाटत नाही. जहागिरीऐवजी, दादोजीप्रमाणे कोंडाण्यावरील अधिकार व सुभेदारी त्या हक्कांबद्दल हे विधान मानल्यास चालेल

पृ. २० — ' अफजलखानाने जावळीहून चंद्ररावाची उठावणी करतांच तो रायरीगडावर येऊन राहिला. त्याचवेळी शिवाजी महाराज बडिलांच्या सुटकेच्या खटपटीत होते ' असे आले आहे. अफजलखानाने जावळीवर स्वारी काढली होती हे खरे; पण त्यांत चंद्रराव जावळीहून रायगडास गेला नाही. खानाच्या ह्या स्वारीचा काल श. १५७१ तील व चंद्रराव रायगडावर जातो श. १५७७-७८ मध्ये. रायगडावर चंद्रराव जाण्यास चंद्ररावावर शिवाजीची स्वारी हे कारण आहे; अफजल०ची नव्हे. शिवाय, ह्यांतील दोन्ही कालांचा शहाजीच्या सुटकेशी जो संबंध ' त्याच वेळी ' ह्या शब्दाने दाखविला आहे तो अर्थातच जमत नाही. कारण, शहाजीची सुटका श. १५७१ च्या ज्येष्ठी पौर्णिमेसच (पूर्णपणे नाही तरी) झाली आहे. पूर्ण सुटका पुढे चार वर्षांनी झाली असे मानिले तरीही तो काल जमत नाही. तेव्हा हे लिहिणे येथेच दर्शविल्याप्रमाणे दुरुस्त मानावे व तसे मानण्याची सोय ग्रंथातही पृ. २३-२४ वरील मजकुराने कांहीशी झाली आहे.

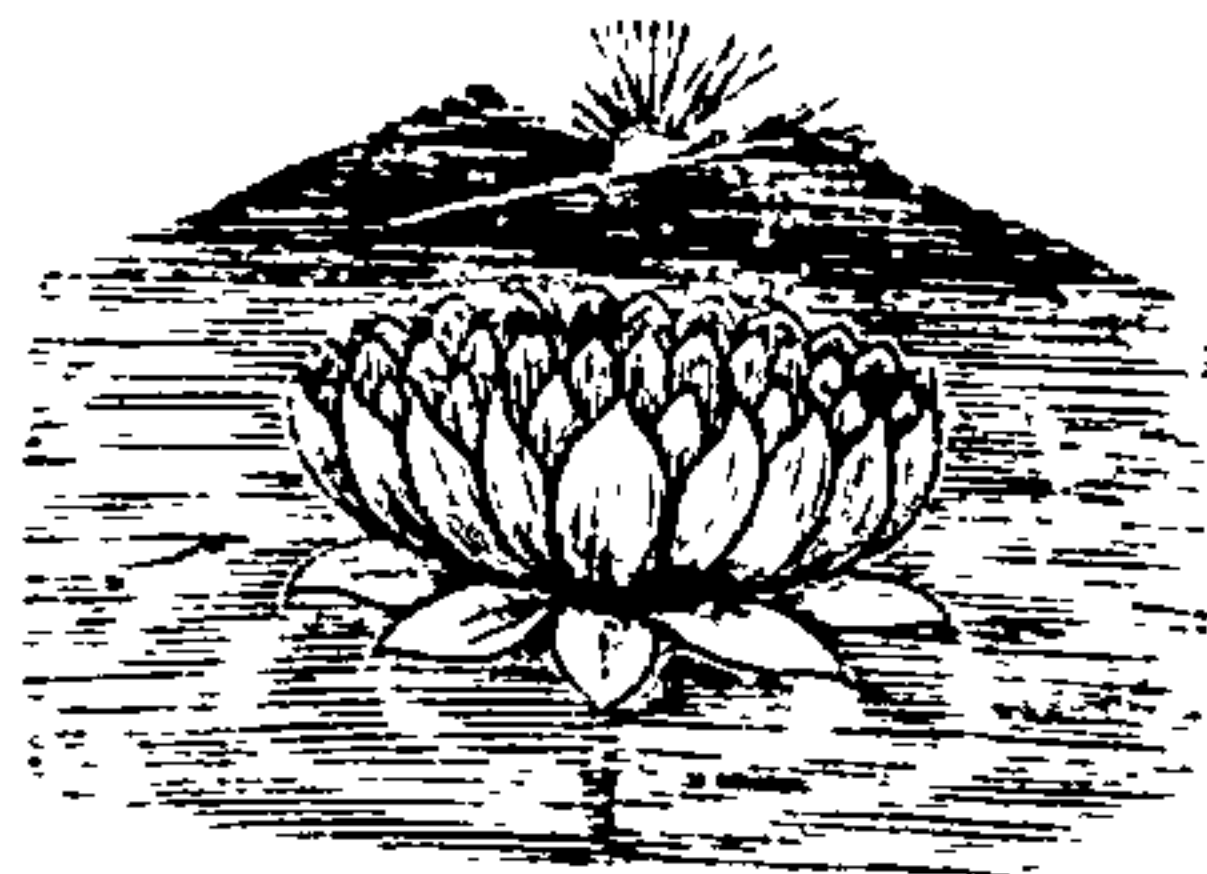
पृ. २१ — चंद्रराव व शिवाजी यांचेमधील भांडणास ज्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या त्यांत, गुंजणमावळच्या देशमुखीवर चंद्रराव मोरे आपला हक्क सांगू लागले, ही एक गोष्ट आहे. असे असता, ह्या देशमुखी-ऐवजी बिरवाडीची पाटिलकी असे १६-२२ मध्ये लिहिले गेले. बिरवाडी-

बदलचा उल्लेख ह्याच पृष्ठावर ओळ ४-६ मध्ये आला आहे, व तो बरोबर आहे.

पृ. २२--कोंढाणा किल्ला ताब्यांतून गेल्यामुळे महाराजांनी आपले प्रयत्न रोहिडखोरे व वेळवंडखोरे यांत सुरू केले असे म्हटले आहे. येथे विरोध असा येतो की, श. १५७१ मध्ये कोंढाणा किल्ला शिवाजीच्या हातांतून गेला व वेळवंडखोऱ्यांतील हालचाल आहे ती श. १५६७ मधील ! तेव्हा ही हालचाल अशी जमेल धरण्याचे कारण नाही.

पृ. ५६--शिवाजी महाराजांची तृतीय पत्नी हिचा मृत्यु श. १६०२ च्या आषाढांत सहगमनविधीने झाला, असा उल्लेख आढळतो.

पृ. ५८--संभाजीराजांनी शिवाजीच्या मृत्यूनंतर पन्हाळ्याहून येऊन प्रसिद्ध मुत्सद्यांचे व आप्तइष्टांचे अमानुषपणे खून केले असे जे बखरींतून आले आहे ते खोटे आहे. कारण संभाजी रायगडाहून आषाढ लागतांच आला, व मोरोपंत पेशवे यांचा मृत्यु श. १६०२ च्या आश्विनांत (स. १६८० सप्टें. आक्टो.) झाला व लगेच त्यांचे पुत्र निळोपंत यांस सोडून पेशवाई दिली. सोयराबाई ही श. १६०३ आश्विन व ११ (२७। १०। १६८१) स वारली. तसेच आण्णाजी दत्तो, बाळप्रभु, हिरोजी फर्जेद यांस परळीखाली कैद करून माराविले; तेहि श. १६०३ च्या भाद्रपद महिन्यांत (१६८१ आग. सप्टें.). तेव्हा ह्याच पृष्ठावरील टीपेंतील मजकूर ग्राह्य धरणे इष्ट आहे.

शुद्धि पत्र.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२	१३	राष्ट्र	राष्ट्र
७	२७	शाहुकालीन आहे	शके १७३२ मध्ये लिहिली आहे
९	२	मावळखोर	मावळ खोरें
११	३	महाराष्ट्रांतील	महाराष्ट्रांतील
१४	१	साये	सोय
१९	२५	विजीपुरकरांचा	विजापुरकरांचा
२२	१	प्रकरण मध्ये	प्रकरण ९ मध्ये
२३	२५	हणमंतराव	प्रतापराव
२४	११	चैत्र व० ७	वैशाख
२६	२६	ऊर्फ	तर्फे
२७	११	आहे	आहे
३१	२१	१५८१	१५८२
३२	४	१५८२	१५८५
३२	(उ) (ऊ) (ऋ)	हीं कलमें	(ई) च्या पुढें
३२	११	+	*पान ३३ वरील टीप
३२	२२	*	पान ३३ वरील टीप
३६	१	राजगड	रायगड
३६	११	वाळ	बाळ
३८	१५	दोऊन	होऊन
३८	१९	द्विपांत राहून	द्वीपांतराहून

४०	२६	पांदडते	सांपडते
४१	२०	येसूबाई	जिजाबाई
४२	१२	राज्याभिषेकास	राज्याभिषेकासारखा
४२	१६	वेशापैकीं	वंशापैकीं
४३	२८	सईबाई	सोयराबाई
४४	४	”	”
४४	११	इशान्य	ईशान्य
४६	२१	ग्रहप्रवेश	गृहप्रवेश
४७	६	पासुन	पासून
४७	१७	कुलावतांस	कुलावतंस
४८	२१	१९०००	१००००
४८	२४	सत्तोजीपंत	दत्तोजीपंत
५२	९	आमचा	आमच्या
५३	५	१८ जून	१७ जून
५४	१२	खंड ६	खंड ८
५७	१३	वा॥	शुद्ध
५८	२५	अभिजात	अमानुष
६३	२२	अभिजात	अलौकिक
६३	२४	वधाळा	वधाचा
६५	१२	१६०२	१६१२
६७	४	सिंहासनाचे	सिंहासनाचे
६८	१३	धनमंत्र्यास	धूर्त मंत्र्यास
७०	१२	पुर्ण	पूर्ण
७४	८	वैभम्य	वैषम्य
७४	२०	भेट	भेद

१५८

राजधानी रायगड

७९	८	वऊन	घेऊन
८५	६	स्फोटपणा	स्फोटकपणा
९७	१०	क्षरली	भरविली
९९	४	राजनिष्ठेचा	अराजनिष्ठेचा
१०७	६	फडके	वडके
११८	१८	वरंध्याहून	वरंधेहून
११९	२६	स्यामीनीं	स्वामीनीं
१२२	१४	दोठ	दोन
१२२	१७	त्र्यं	अं
१२८	२७	पवित्र पादत्राणें	पवित्र समजून पादत्राणें
१३६	१२	होणारा हा ग्रंथ होय.	होणारे शि. च.
			मंडळाचे ग्रंथ होत.

REFBK-0003957

